Миле Кордић

РАСКОЛ

Миле Кордић

РАСКОЛ

II ИЗМЕЊЕНО ИЗДАЊЕ

Београд, 1991.

АСТИСЛАВ В. ПЕТРОВИЋ

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

886.1/.2–3

КОРДИЋ, Миле
Раскол / Миле Кордић ; [илустрације Ненад Милићевић]. – Београд : Стручна књига, 1991 (Београд : Стручна књига). – 254 стр. : илустр. ; 24 cm

ISBN 86–419–0079–9

штампа: Друштвено предузеће „СТРУЧНА КЊИГА“ – Београд ● ра 48 ● директор и одговорни уредник ЖИВОЈИН ВЛАХОВИЋ ● страна РАТОМИР ПЕШИЋ – РА ● илустрације НЕНАД МИЛИЋЕ- жнички уредник МАРИНА ЛЕОНТИЈЕВИЋ ● лектура и коректура РАПАИЋ ● телефони: директор 340-943 ● издавачки сектор 340-943 ● служба продаје 341-332; 342-512; 340-451 ● штампари- ● телефакс: (011) 340-451

И одговарајући Исус рече им: чувајте се да вас ко не превари.

Јер ће многи доћи у име моје говорећи: ја сам Христос. И многе ће преварити.

Чућете ратове и гласове о ратовима. Гледајте да се не уплашите; јер треба да то све буде. Али није још тада пошљедак.

Јер ће устати народ на народ и царство на царство; и биће глади и помора и земља ће се трести по свијету.

А то је све почетак страдања.

Тада ће вас предати на муке, и побиће вас, и сви ће народи омрзнути на вас имена мојега ради.

И тада ће се многи саблазнити, и друг друга издаће, и омрзнуће друг на друга.

И изићи ће многи лажни пророци и преварiће многе.

И што ће се безакоње умножити, охладњеће љубав многијех.

Али који претрпи до краја благо њему.

И проповиједаће се ово јеванђеље о царству по свему свијету за свједочанство свијем народима. И тада ће доћи пошљедак.

Јеванђеље по Матеју, гл. 24

ПРЕДГОВОР

И обичан читалац, онај без већег искуства са књигама, и најсолидније обавештени стручњак, већ ће у првом сусрету с књигом **Раскол** бити суочен с једним проблемом који је, сасвим очевидно, строго жанровске природе. Наиме, дело у целини нуди „причу" која од самог почетка тече лако, спонтано, узбудљиво, приповедачки уједначено, како и теку фабуле добро грађених прозних целина, па ипак – књига **Раскол** није низ прозних етида, није дело уметничке фикције које својом слободом искупљује најнеочекиваније заплете. То што се она намеће новином добро грађене прозе, прозе коју ствара непосустали дах уметничког надахнућа, пратиће нас до краја и о томе ће – у каснијем осврту – још бити речи. Овде је, на самом почетку и за одговор на питања о њеној природи, битно нешто друго: дело **Раскол** је историографски спис, рађен савесно, методолошки строго утемељено, с акрибијом историчара који је намерно изабрао литерарни дискурс као најпогоднији да се велика, трагична збивања из историје нашег народа кажу, посведоче и оставе у аманет нараштајима који долазе. Епској ширини и веродостојности збивања на тлу Црне Горе у годинама последњег братоубилачког рата, дубини трагике која сеже до размера трагике какву су приказали антички трагичари, доиста најбоље одговара оваква жанровска форма, оваква симбиоза историјске хронике и аутентичне историје за каквом је посегао аутор бриљантног дела **Раскол.**

Према томе, облик хронике и утисак да догађаје гради уметничка фикција само су одлично пронађени оквир да се искаже нешто што није никако тек пука хроника, нити само историја једног периода – дубина онога што се зове „порука", видећемо, много је сложенија.

И лако и брзо, стрпљиви и правим открићима заиста награђени читалац открива место и време ових збивања, проналази димензије које чине сву лепоту, и сав значај, овога, сумње нема, значајног дела. На тлу малене Црне Горе, у годинама последњег рата, на географски суженом, али по значају најширем простору за какав се на историјској арени може знати, сукобиле су се силе, ратне немани – и у томе је новина већ почетних акцената овог дела – пробудиле су се и древне, митске, архетипске, у индивидуалној, једнако као и у колективној психи, успаване силе деоба, раскола и исконског зла које је пратило, и још увек прати, ход нашег народа трагом своје злехуде историјске судбине.

Оно што је заиста ново и значајно, што ће одјекнути као права новина – аутор **Раскола** разоткрива много дубље него што то чине традиционалне историјске хронике: утемељујући своје дело на аутентичним документима, пратећи развој трагичних збивања хроничарски доследно, наводећи спискове стрељаних родољуба, извештаје четничких или комунистичких штабова, аутор **Раскола** у свему види ону најдубљу нит историјског смисла и бесмисла зла међу људима, онога исконскога зла које се с времена на време у немирним временима конкретизује, постаје опипљиво и препознатљиво и снагом и дахом те препознатљивости управо и траје међу људима у историјском сећању.

Управо се тиме, захваљујући таквом квалитету овога дела, открива замисао хроничара који свој дах удвостручује осведоченом снагом несумњивог талента.

Ако смо већ до сада реченим, ако не уверили, оно увели читаоца у приповедање овога дела, сматрамо да би било најбоље потражити неку врсту „кључа" за његово тумачење – зато што дело није, очигледно је, никако хроничарски једноставно. Формално узето, дакле за први покушај проналажења таквога „кључа", ваља поћи од **Књиге о Јефтимију.** Пишчева замисао је да нам кроз казивања понуди хронологију догађаја и да нас уведе већ у прве дане великих раскола, деоба и забуна из времена када је почео отпор против окупатора. Глас тога хроничара, његово низање докумената чија аутентичност подсећа на фантастику, прати нас до краја дела, али као што смо већ нагласили, и то је још увек само део замишљеног оквира да се искаже оно најкобније у животу нашега народа. У Јефтимијевим казивањима јасно сагледавамо поруку: Србе нису уништавали само туђини, нису их у јаме бацале само усташе, већ су се и они сами међусобно разбраћивали, клали и убијали у трагичним часовима своје историје која се увек окончавала трагичним расколима. Да би нагласио ту своју тезу, смирени нам хроничар – он замењује ауторски глас – наводи имена тужних спискова браће која су убијала браћу. И ти његови спискови нису монотони документи. У њиховом низању, понављању и трагичној континуираности разотрива се зла коб која нас прати.

Два су момента по нашем дубоком уверењу битна – они нам откривају значај и новину овога дела.

У **Књизи о Секули**, наравно, сасвим лако препознајемо црногорског сепаратисту Дрљевића. Документа нам јасно сведоче о његовом делу у оквиру стратешких планова разних мрачних сила да Србију и српство збришу с лица земље, да је истисну из историје. Па ипак, казивање о њему није понављање знаног, већ једна сажета, бриљантно изграђена прозна етида о „јунаку" неславне историје. Секула је, историјски гледано, човек који се окреће служби туђину у име уских циљева, али он не иде тамо само тако. Писац дела **Раскол** даје га као кобну драму погрешнога избора, као последицу заблуда наопаке идентификације, а то нису појаве својствене само његовој личности већ појаве које се рађају у бићу малих народа на раскршћу векова у немирним ратним временима. И у овој књизи аутор је остварио доследност поштовања историјског извора и акрибију историчара који савесно одређује место личностима у историји. Најбитније је ипак то што то није усамљена појава, већ део опште коби која вековима прати српски народ.

Та идеја, једна од кључних у делу **Раскол**, добиће праву, функционалну амплификацију у једној другој књизи, у **Књизи о Павлу** свој врхунац и стога се, у откривању вредности и значаја овога дела, треба на тој књизи заиста шире и дубље задржати. Два момента у њој разоткривају сву заснованост пишчеве замисли.

Војвода Павле Ђуришић, човек несумњиве харизме, једнако је историјска личност и човек легенде. У њему је – осим оног што знамо из историје – оличена судбина човека у просторима раскола, трагика наших фаталних деоба. У једном моменту, у оном када се писац, условно речено, одваја од аутентичне историје и залази у сферу фикције, Ђуришић се суочава у реалном простору и у сфери своје распаљене и ужарене свести са ђаволом. У тој сцени ђаво није уметничка фикција и литерарна персонификација зла, већ реално биће које најпотресније испуњава Ђуришићеву раздвојеност. Ту се писац **Раскола** приближава једном виђењу традиционалне персонификације зла какво знамо из визија Томаса Мана, из немирних дијалога једног Достојевског, и сигурно је, у томе надилази визију Лалићеву о демону из романа **Лелејска гора.** Међутим, оно што не може пажљивом читаоцу промаћи јесте у нечем другом – писац **Раскола** не остаје на метафори о злу, не задовољава се литерарном фикцијом, он ђавола препознаје у људима које је индоктринација, било лева или десна, довела до стања демонског живота. И ту се сада реални актери збивања Милован Ђилас, Моша Пијаде, Радоје Дакић, Саво Брковић, Вељко Мићановић – међу другима – откривају као слуге кнеза таме и у заносу, који замрачује разум, уништавају властити народ. Једном ногом на земљи, а другом и свим телом и душом у просторима фикције, они убијају и бацају у јаме своје људе, оснивају „Пасје гробље" и суделују у геноциду какав се ретко памти на нашим просторима. Тако се хроничарско сведочење овде, у визији писца **Раскола**, уздиже до аутентичног уметничког трајања, па се, као код свих истинских писаца фикција мери стварношћу, и обрнуто, јер демонска снага у људима досеже у стварности размере какве не може створити ни најсмелија машта. Овакви су моменти ваљана парадигма за читање ове ратне хронике о трагичним збивањима у Црној Гори, али и шире у време рата.

Међутим, писац **Раскола** се није задовољио ни тиме. Он је оно о чему говори подигао функционално и осмишљено на један виши ниво и о томе нам речито говоре примери из исте **Књиге о Павлу**, књиге која као у жижи сабире значењско богатство ове аутентичне хронике.

У једном моменту трагичнога заплета његове личне судбине и судбине народа који је у вртлогу борбе, колебања и деоба, војвода Павле разговара са оцем. – „Њима је стало да униште Србе, Павле сине. Свеједно је њима јесу ли

Срби комунисти или четници, за њих су сви Срби православна вјера, а Папа им је рекао да православну вјеру треба уништити. Од када постојимо већи су нам непријатељи католици него Турци . . .“ – каже отац сину војводи. Овакав ће се исказ сретати често, и у том низу казивања и у оном с обрнутим значењем, у сурама–казивањима у којима се исповедају Муслимани као жалосни јунаци збивања. Тај исказ има снагу парадигме за читање дела **Раскол.** Наиме, писац следи логику једног **сценарија** који је настао давно, који се историјски понавља, који се у кризним тренуцима таложи и заплиће, макар и као обична згода, али најчешће као мисао која се доследно следи. На тој свести, на смислу тог **сценарија** писац гради своју замисао, око тог смисла се уобличују сва његова хроничарски интонирана казивања, а смисао је у следећем: Срби су народ племе, стари хришћански народ који се европски исказао у крилу немањићке цивилизације и културе као културни тип снажно истакнутих карактеристика. Његове духовне и културне вредности обезбедиле су му трајање, али и искушења каква су суђена великим културним типовима народа. Културна драма је – Косово. Раскол је секао преко тога поља и он траје и понавља се. Понавља се и овде у делу **Раскол**, у трагичној судбини војводе Ђуришића, али и у оној с другим предзнаком, у судбини људи–демона какви су Моша Пијаде, Милован Ђилас или Саво Брковић. Та коб и удес исказује се у снази вере Истока и православља које се тако, и само тако, опире агресији католицизма. У стратегијској замисли, у „сценарију“ великих размера није битно да ли је по среди ознака „комунизам“, јер се стратегијске замисли не равнају према идеолошким пролазним одредницама – отуда је писац **Раскола** и успео да „прочита“ сценарио и да га угради у своје несумњиво капитално дело о нашим расколима и деобама.

Када се сви хроничарски кругови затворе, када се смисао свих целина сведе – а ми смо бирали само парадигматичне – откривају се многи и богати квалитети дела **Раскол.** Дело је историографски спис без сувопарности каква нас обично и прати у таквим списима. У њему је историографско измерено смишљено, документат је валоризован на модеран начин, али – то је неопходно нагласити – није ни у једном случају потчињено некаквом унапред задатом циљу. У пишчевом поступку нема ни трунке идеолошке предубеђености какву знамо и каква је у историографији и књижевности оставила лоше трагове и то у делима која смо прогласили монументалним и епохалним. Тон ове хронике подстиче читаоца да трага за смислом, за најдубљим смислом збивања, за оним што је заиста видљиви „сценарио“ спремљен за народ наш српски. Литерарни тонови нису симулација, то је одлично подешен оквир да се искаже оно што је кобно деловало на новију историју српског народа у Црној Гори и што и данас није расветљено како ваља. Уосталом, дух хронике нуди специфичан „укус“, какав је и потребан вредним делима у каква несумњиво спада и књига **Раскол**.

Писана без патетике, сугестивно и лапидарно, ова књига се намеће и као проза лаког, транспарентног стила, богатог управо том својом лапидарношћу и транспарентношћу. Књига има још један квалитет и он се може исказати не много популарном речи „порука“: није нам писац само разоткрио један историјски „сценарио“, он нам је показао да он траје и да и данас делује. Из полазишта такве свести су и коришћени функционално материјали и документи о збивањима у Црној Гори у време последњег рата. У том смислу ће дело **Раскол** деловати као освежење у нашој историографији, у нашој историјској прози.

Београд, 3. X 1990.

Проф. др Растислав В. Петровић

ПРВА КЊИГА О МИЛОРАДУ

1.

Из сањарења га трже пуцањ.

Ослушну. Тишина. Свуда је тишина.

Сигурно му се учинило. Нема више пуцања у Црној Гори, а можда га више никада ни бити неће. Нема више ко пушке да омрчи. Угнали су их Италијани у ове планинчине као овце у торове, сам Бог зна да ли ће икада из њих изаћи.

Пушка опет запара тишину.

Милорад по одјеку схвати да је пукла на оном брду према Херцеговини.

Не прође дуго, чу се и трећи пуцањ.

– Еееехеј!

Устаде да боље чује.

– Оооо Тадија! Ооооо Тадија Тадићуууу!

По гласу осјети да ова јавка на добро није.

– Оооо Тадија! О Јоване Јововићу! Ооо Ђорђије Радојичићу!

– Ооој! А које доброоо!?

– Црно ти добро Тадија данас! Поклаше Турци у Гацко све живо!

– Шта велиш, штаааа!?

– Кољу Турци у Гацкоооо!

Милорада подиђе језа.

Зар није покоља доста било у оном прошлом рату и у свим прошлим ратовима? Зар опет све из почетка?

Нема времена за размишљање. Нови пуцњи и дозивања га освијестише. Мора се у Херцеговину, браћи у помоћ. Одувијек су Пивљани притицали у помоћ браћи у Херцеговини.

Извади пушку из скровишта па потрча. Окупљају се успут. Њих двадесетак из села. Највише је Тадића и Јововића.

Пожурише на Равно. Одвајкада је ту зборно мјесто било кад у рат треба поћи.

Стигоше Пивљани и из других села. Гачани им испричаше да су Турци јуче упали у Гацко, похватали Србе, чак и жене и дјецу и одвели у Корита. Побили

су 186 и бацили у Коритску јаму. Многе су у јаму бацили и живе. У затвору их има још око 80. Они што побјегоше ево се сјурише овамо према Пиви да главе сачувају.

Узавре крв у људима.

– Мајку им турску, мисле да им се Мурат из гроба диго!

– Горе је ово но у турско доба. За турскога вакта у јаме се бацало није.

– Ће живе људе у јаму, сунце им јебем крваво!

– Не гријешите, људи, душу. Нијесу муслимани криви, но усташе.

– А шта су друго усташе но Турци?!

– Око за око – зуб за зуб! Нема друге. Да нијесмо вавијек опраштали не би нас и данас сваки ђаво зајавихо и кло! Све је то осамнаесте године требало у Турску прећерати!

– Чекајте људи! Чекајте мало! Тишина! Да се договоримо. Није ово турско доба, па да хајдукујемо.

– Не, тако ми Бога. Са Турчином се знало све.

– Ово је горе вријеме, а непријатељ опаснији. Иза гатачких усташа стоји Независна Држава Хрватска и поглавник Анте Павелић, а иза њега сва Њемачка сила. Лако је у турско доба било. Пушку у шаке, па у шуму.

– Вала им дужан остат нећу, па да је сам Хитлер у Гацко дошо!

– Дугују они нама крв још из прошлог рата!

– Дугују они нама од Косова. Од Косова се наплатили нијесмо!

– Да сваки по десет глава има, опет се наплатити не би колико су наше крви пролили.

– Полакоте људи! Полако! Да се ко војска организујемо. Да не удара свако на своју страну, па да ко муве изгинемо.

Галама се стиша. Подијелише се по групама. Свака група изабра себи вођу, па кренуше на Гацко.

Група у којој је Милорад, помогнута Гачанима, напада жандармеријску станицу у Јасенику. Осуше паљбу по прозорима. Из станице заштекташе митраљези.

– Ехееј Власиии – виче неки глас из станице. Дођите мало ближе да вам боље чапру изрешетам!

– Јебо ти Анте Павелић турску мајку!

– Ехеј, Власи! Прошло је ваше. Мало ће јама бити колико ћемо да вас покољемо!

– Ватру! Пуцајте да не лају пашчад!

– Црногорци, црни врани,
црни су вам дошли дани!

– Пјевај, мајку ти турску, нећеш дуго!

– Људи! Ја оно пашче више слушат не могу! Ко хоће за мном! Јуриш!

Сви се подигоше. Пуцају трчећи.

Ватра из станице утихну. Бјеже.

– Стани сад, пашче турско! Стани да те видим!

– Држ' гаће Туро!

Кад стигоше до станице више није било никога.

– Нијеће мртвих – вели неко – а толико пуцасмо.

– Било их је, божја вјера, но однијеше.

– Огањ у њу, па да их стигнемо!

Ватра зачас букну.

– Идемо људи. Идемо на Автовац.

– Вала, да ми је уфатит онога што пјева, па да погинем не бих жалио.

Оставише буктињу за собом.

Испред Автовца се распоредише. Овдје се очекује жешћи отпор.

Баш кад су кренули да заузму положаје, стигоше Божо Бјелогрлић и Милан Слијепчевић.

– Станите, људи, ако за Бога знате! – вичу трчећи.

– Вала ја не стајем док ми пјевач шака не пане.

– Чекајте људи! Станите!

– Мир браћо. Да видимо шта је.

– Поручују вам они из затвора да не нападате.

– Шта велиш, море? Да не осветимо оне што у јаму бацаше!?

– Побиће све у затвору ако се не вратите!

Настаде тајац. Сви погнули главе. Смркнути.

– Нема се куда људи. Ајмо назад.

2.

Са мучним осјећањем и неким нејасним злим слутњама врати се Милорад Јововић из Херцеговине у Пиву. Данима готово ни са ким не проговара. Стално нешто сам са собом снује.

Покољ у Гацком и Коритска јама никако му не дају мира. Све му се чини да оно што Тадија и остали комунисти говоре не стоји на најчвршћим ногама. А он је прихватио њихову идеологију и ускоро треба да га приме у Партију.

Партија га учи да су радници и сељаци, без обзира које нације или вјере били, браћа и да им је једини непријатељ буржоазија. Некако му покољ у Гацку другачије изгледа. Муслиманска сиротиња поклала је и бацила у јаму српску сиротињу. Без милости су клали и бацали у јаму и жене и дјецу само због тога што су српске вјере. Како ће онда сиротиња да изведе свјетску револуцију ако се између себе овако коље?

Послије капитулације, комунисти су објашњавали народу да су влада и буржоазија издали народ и земљу. Некако му се сада чини да овај рат није тако брзо завршен због тога што је влада издала народ. Има ту и нечег другог, али он не може да докучи шта је то.

Изокола мало пропитује Тадију. Он вели да за ово што се у Херцеговини догађа не треба кривити муслимане, већ издајничку владу Независне Државе Хрватске која вјешто манипулише муслиманском сиротињом.

Није баш задовољан оваквим одговорима. Свакодневно га на Коритску јаму подсјећају несрећни Херцеговци који не смију да се врате својим кућама.

Дан уочи Видовдана, поново се огласише пушке.

– Ооооо Тадијаааа!

– Ооооj!

– Ено опет кољу по Херцеговини!

Потрчаше сви на Равно.

Гачани испричаше да Турци робе све што је српско и пале куће. Хоће сјутра, на Видовдан, да напуне Коритску јаму, да осветe цара Мурата којега Милош на Косову разбучи.

Срби су, веле, овог пута били опрезнији. Око села су поставили страже. Чим су Турци кренули да харају, дали су се у бјекство према Црној Гори, ма су ипак неке похватали, а похватаће их још ако им се не притекне у помоћ. Срби се, кажу, бране, али Турцима долазе појачања.

Окупи се на Равном око 250 Пивљана, па кренуше на Автовац. Гатачки Срби као да крила добише кад видјеше Пивљане, па кренуше у противнапад.

Изабраше штаб. Пивљани у штаб послаше Јанка Тадића, а за команданта свих устаника изабраше Обрена Старевића из Самобора.

Штаб издаде наређење да се у току ноћи нападне Автовац, а ако га заузму да се храна извуче у село Липник и подијели сиротињи.

Без икакве команде кренуше у јуриш са три стране према Автовцу.

Муслиманске усташе ухвати паника, па са фамилијама утекоше према Кули Фазлагића на другој страни Гатачког поља. Срби упадоше у празан Автовац.

У почетку су храну и осталу робу из продавница износили плански, по договору. Кад стигоше пљачкаши, они који пушке нијесу мрчили, настаде општи грабеж.

У читавој варошици једино живо створење које нађоше била је ћерка Мустафе Хасанбеговића, усташког вође. Није успјела да побјегне. Поведоше је са собом.

Муслиманске куће и радње плануше. Уз њих изгорјеше и неке српске.

Стиже глас да иду Италијани, па поче повлачење према Пиви. Италијани дођоше са 50 камиона, али не пуцају. Прочу се чак да су дошли да Србе заштите од Турака.

Кад се повукоше на Равно схватише да не знају шта да раде са ћерком Мустафе Хасанбеговића, па је пустише да оде својима.

3.

У Пиву стиже глас да су виђенији Срби из Гацка сазвали збор на Равном да организују поход на турска села у Херцеговини. Секретар Општинског комитета Партије Вељко Мићановић са Обреном Благојевићем и Тадијом Тадићем сазва комунисте, скојевце и омладинце у које су имали повјерења. Кажу да се одмах иде на Равно да се спријечи крвопролиће. Позваше и Милорада.

Пође око 150 Пивљана. На збору више од 400 људи.

– Браћо! – виче поп Радојица Перишић. Јаме по Херцеговини плачу за осветом. Није Коритска јама једина у коју су Турци бацали наше очеве, мајке, браћу, сестре и дјецу. Пуна је Херцеговина крвавих јама. Хиљаде наших закланих и живих бачени су у јаме! Хиљаде наших домова је попаљено. Крв српска вапије за осветом. Проклеће нас и мртви и живи ако се не осветимо!

– Није ово, браћо, освета ради освете – вели официр Марко Поповић. Ми Срби смо кроз вјекове знали да праштамо. И сада би опростили. Али они нама неће да опросте што смо Срби! Заклаће нам и дјецу у колијевци. Траг ће да нам утру!

– Или ми њих – или они нас! Треће нема – каже Видак Ковачевић.

– Ово је борба до истребљења!

– Није тако, другови! – повика Вељко Мићановић.

– Јесте! Тако је. Или ми њих, или они нас!

– Браћо! Другови! Нећемо братоубилачки рат! – рече Тадија Тадић.

– Није ми брат онај што ми дијете у колијевци коље!

– Чекајте људи! Станите мало! Нијесу сви муслимани криви. Није народ крив! Криви су само усташки злочинци! Хоћемо ли да будемо као и они, да се невином крвљу укаљамо?

– Нећемо! Нећемо да проливамо братску крв – вичу комунисти.

– Каква браћа, људи, ако за Бога знате! Каква браћа кад све живо што је српско поклаше!

– Не коље народ, но усташе!

– Сви су исти!

– Нијесу! Није народ крив!

– Кад нијесу, што нас не одбране од тих усташа? Што не дођу код нас да се заједно бијемо са усташама?

– Сваки ће ти се крви напити! Немам ја међу њима браће!

– Сви су радници и сељаци браћа! И наш и њихов непријатељ је буржоазија која је повела овај крвави рат. Против буржоазије ми треба да се боримо, а не против муслиманске браће!

– Тако је! Тако је!

– Предлажем, другови, да се са овог збора упути писмо свим муслиманима у Херцеговини, да их позовемо на сарадњу и заједничку борбу против

усташа и окупатора! Ми нијесмо злочинци! Ко од вас може да упрља руке дјечјом крвљу?! Нећемо братоубилачки рат, већ борбу за слободу!

– Тако је! Тако је!

Већина је против похода на муслиманска села.

– Е, па, срећно ви било комунисти! Божју вам вјеру дајем, добро ћете и ви ту браћу запамтити. Проклеће вас они који преживе, ако ко овај рат преживи, а како је кренуло српско уво претећи неће.

Гатачки прваци и њихове присталице незадовољни почеше да одлазе.

Баш кад су се и Пивљани спремали да крену кућама, стиже курир из Никшића и донесе писмо Вељку Мићановићу. Он га прочита, па позва на страну групу најповјерљивијих. Милораду драго што је и он међу њима.

– Стигло је наређење да се диже устанак. Вечерас ћемо напасти Италијане у Горанску и Миљковцу.

ПРВА КЊИГА О РАДОВАНУ

Окупација боли старог Радована као најљућа рана. Олако некако паде ова држава. Паде као да и није била права држава. Све му се чини да су многи једва чекали да пропадне.

Није ни ово жешћа сила од оне прошлога рата, па се толико дуго држасмо и војнички нас не побиједише. А сада, чим запуца, побјеже куд који.

Стално гледа кроз прозор брда око Колашина и нешто ослушкује. Све се нада – запуцаће.

Мора да запуца. Осјећа да мора да запуца, ако у жилама ове момчадије тече крв старих ратника. Узавреће та крв, неће дуго моћи да робују.

У варош ријетко излази. Не може да гледа италијанске војнике. Иако никоме зла не чине, као Швабе у прошлом рату, не може да их гледа. Као да га нешто притиска кад види те униформе. Има осјећај да се смањио, да више није онај исти човјек.

Кад највише клоне духом, извади ордене. Стави их на сто испред себе, па гледа у њих и присјећа се свих оних минулих ратова. Увијек посебно од осталих издвоји Обилића медаљу и двије Карађорђеве звијезде. У њих најдуже гледа.

Поносан је увијек био на те двије медаље. Двије највеће медаље од два српска краља, од двије српске краљевине. Дуго их гледа, а стално му се чини да су потамњеле. Не блистају као раније.

Шта ли се то догодило са свим медаљама?

Или се нешто са њим догодило? Можда их више не гледа на исти начин као раније?

Зна Радован Радовић зашто су му медаље потамњеле. Потамњеле су због овога рата. Њега, команданта регрутског батаљона, Шваба са Мојковца није могао помјерити, но је крвавијех гаћа низ Лим побјегао, а ови данас очас окренуше пушке наопако.

Но, у над Бога, узавреће јуначка крв. Запуцаће.

Занешен тако, није чуо ни лупање у врата, ни да је неко ушао у кућу. Трже се тек кад му иза леђа загрмје крупни добро познат глас.

– А шта си се усамио команданте, јадан! Замислио си се, богати, ко да ћеш опет Швабу на Мојковац дочекиват.

– А то си ти Милисаве. Откуд се ти створи?

– А што? Је л' ти мрзно што ме видиш?

– Е није, вала, но мило. Увијек ми је било мило да те видим.

– Вала, команданте, да ти речем: да ти је мило дошо би кад код мене. Е сам реци од кад ми у кућу нијеси ушо.

– Не идем ти, богами, ниђе.

– Чуо сам. Чуо. Зато сам и дошо.

– Нека си вала. Некако ни са ким не могу тако да се испричам ко с тобом.

– Е са'ћу ја тебе да разонодим, мој команданте. Ће ти бијаху гусле?

– Шта ће ти гусле?

– Како шта ће ми? Да развучем мало. Волио си увијек да слушаш.

– Јесам. Јесам, но није вријеме за гусле, Милисаве.

– А што јадан? Црногорцима ти је увијек вријеме за гусле било.

– Увијек осим сад.

– Убио ме Бог, команданте, ако те ја шта разумијем.

– Е, мој Милисаве. Разумијеш ти све. Знаш ће ђаволу реп стоји, но се чиниш невјешт.

– Не чиним, тако ми Бога.

– Е па да ти речем, Милисаве. Не могу гусле у поштену кућу, а окупатор пред кућу, ако у шуми не пуца.

– Аха. Та ли је. Богами ти је вовијек свака на мјесту била, па и ова. Е вала их у шаке узимат нећу док не запуца.

СУРА ПРВА – ЕЛ ХАСАН

– Ферман дође из Стамболаааа,
бурунтија из Травникаааааа....

Лијепе ли пјесме. Душу разгаљује, а истовремено и тугу неку у њу увлачи.

Пјевач напољу запео из свег гласа, отеже по турски. Читав живот је Хасан провео овдје, у Сјеници, а оваквог пјевача до сада није чуо. Сигурно је однекуда из Босне дошао. Не знају Сјеничаци овако да пјевају.

Намјести се још боље на шиљтету, па напреже уши да га чује.

Овако се пјевало само у турски вакат.

Са сјетом се присјећа тог времена. Кроз главу му пролази дјетињство, младост. Оте му се уздах за тим земаном. Тада се знало ко је ефендија, а ко рајетин.

Онај напољу престаде да пјева. Чује неки разговор. Лупну о под.

– Ево ме, бабо.

– Иди види ко је тај што овако пјева.

– Ено га у двориште. Из Херцеговине је. Хоће, каже, код тебе.

– Пушћи га. Нек уђе.

Син оде, а ускоро се на вратима одаје појави згодно, високо момче. Поклони се па вели:

– Мехраба, бег-ефендија.

– Алах ти помого, синко. А који си ти?

– Мустајбашић из Гацка, Хасан-беже.

– А којим добром?

– Поселамио те ефенди бег Фазлагић.

– Како је ефенди бег?

– Добро, шућур Алаху. Поручује ти да су они тамо почели.

Хасан га са малом невјерицом погледа.

– Шта су почели?

– Уз помоћ Алаха, ударили смо на кауре. Па ми је реко ефенди бег да и ви овдје кренете. Вели ми да ти речем да је опет стиго турски земан. И реко ми је да ти на крају овако речем: „Задњи метак у задњег Србина."

– Добро, момче. Добро. Иди код ове млађарије доље, окријепи се мало и одмори, а мог пријатеља ефенди бега поселами и реци му вако: поселамио те Хасан и рекo ти да су они тамо давно почели и да заостат неће.

– Оћу, ефенди беже. Алах иманет.

Момче оде, а у Хасану заигра нешто.

Почело је, шућур Алаху. Од када ови крмци каурски дванаесте године ударише, о овом земану сања. Сања о томе да се опет поврати турски вакат, да Турчин опет буде ефендија, а каурин раја. Јесте да је он и до овога рата био ефендија, али му је некако тијесно било. Његова је у читавом Санџаку задња била. И предсједнике општина и посланике, било да су Турци или Срби, постављао је он. Без његове се сагласности ништа није могло учинити, али опет то није ко у турски вакат. Тада је раја за страх знала, а од када Турска пропаде каури дигоше главу. Јесте да се његова увијек поштовала, али осјећао је он да није као некада.

И она задња каурска фукара, кад га срете, пресамити се и поклони, али га некако испод ока подсмјешљиво гледа. Стално му се чини да иза леђа чује њихов шапат:

– Потурица. Потурица. Потурица.

Видио је на лицима тих влашких крмака презир. Сока нема да поједе, а са неким презиром га гледа и мисли да је бољи од њега, силног Хасан-бега Звиздића.

С гњевом се присјети и оног разговора са игуманом из Сопоћана кад нешто у Сјеницу долази.

– Господине Звиздићу – вели му тај игуман – ти си у овом крају најугледнији и најпаметнији човјек од све муслиманске браће...

Замисли. Вели браће. Ми и каури браћа!

– Требало би, господине Звиздићу, да мало размислите о нечему. Ваша улога би могла да буде историјска за наш српски народ. Зла судбина учинила је да се наш народ вјерски подијели, а то, господине Звиздићу, једног дана може да буде кобно. Угледни људи, као што сте ви, треба због покољења која долазе такву несрећу да спријече. Зато, господине Звиздићу, треба да размислите о повратку у стару вјеру. Нико паметан не може да вам замјери што су ваши стари вјеру промијенили. Такво је вријеме било. Сами знате да су наши преци овамо на Пештер добјегли испред Турака и да су се дуго држали, али је сила надјачала. Један смо народ, једне смо крви, бојим се да се због вјере не искољемо. Знам ја да то није лако. Није ни вашим прецима било лако да се Христа одрекну.

– Батали ту причу, игумане.

– Немојте да се љутите, господине Звиздићу. Ваши преци су били српски племићи. Ви само можете да се поносите својим поријеклом. Ја знам да су вјекови учинили своје, али ви добро као и ја знате, да нијесте Турци но Срби. Ви нијесте поријеклом Агарони.

– Какви Агарони – излетје му.

– У Светом писму пише, господине Звиздићу, ко су муслимани. Они су потомци робиње Агаре, а ви сте потомци Словена који су дошли овамо са сјевера.

Хасану као да је неко зарио нож у срце. За људе најчистије вјере овај човјек каже да су потомци некакве робиње Агаре. Није успио да сакрије мржњу, па му је игуман примијети у очима.

– Не ваља вам то, господине Звиздићу. Ваша душа је мржњом затрована. Очистите душу своју од мржње. Не можете због вјере мрзјети брата, а волјети туђина. Бог је један и ваш и наш. Бог је један, а ми смо браћа, ма колико се то вама не свиђало.

– Остави, игумане, ту причу, молим те.

– Оставићу, господине Звиздићу, али још ово да вам кажем. Ви ни себи нећете да признате да вас боли то што су ваши вјеру промијенили. Ви сте силан и угледан човјек, па вас је због тога срамота. Још једном вам кажем, зло вријеме је учинило своје, али је дошло вријеме да се све поправи. Вратите се у вјеру, бићете још угледнији и силнији, а већ идуће покољење неће ни знати да се у овим крајевима ико икад турчио. А за будућа покољења, господине Звиздићу, учиниће готово исто колико је Милош на Косову учинио. Спасићете јадни српски народ од нових крвопролића.

Имао је страшну жељу да овом крмском попу опсује његову каурску вјеру и његовог Христа, али је игуманова мирноћа била јача од њега. Некако се пред смиреношћу тог човјека осјећао ситан, мали, кукавица. Осјећао је да је издајник, потурица.

Кад је игуман отишао, побјегао је кући, завукао се у ову одају желећи да се сакрије сам од себе. По хиљаду пута је проклињао тог свог претка који је, да би сачувао богатство, промијенио капу и прихватио вјеру те шејтанске робиње Агаре.

Проклиње тог малодушног и уплашеног претка који је само на себе мислио. а на потомке заборавио. Мислио је, ваљда, да ће Турска овдје бити док је свијета и вијека. И, ево, шта је учинио. И посљедња каурска фукара данас мисли да је боља од њега зато што су његови вјеру промијенили.

Годинама га је послије мучио тај разговор са игуманом. Сањао је ноћу некакву робињу, сањао је Христа који га призива да му се врати, скакао из сна мокар од зноја и много ноћи пробдио сједећи будан у постељи. Сваки пут кад се из таквог сна пробуди, мржња према Србима у њему је нарастала. Са том мржњом све више се појачавала жеља да их све уништи, да на свијету не буде ни једног Србина. Ако њих не буде, нико никада више неће моћи иза леђа да прошапуће:

– Потурица. Потурица. Потурица.

Са мржњом према Србима појачавала се у њему жеља да се врати у вјеру. Покушавао је да ту помисао одагна од себе, да је се ослободи, а она га је као мора све чешће притискала. Измучен и поцијепане душе, одлазио је у

џамију да клања и очисти душу, да из ње шејтана истјера. Молио је Алаха да му пружи прилику да све Србе уништи и своју душу патње ослободи. Молио га је да их он затре, да нигдје никада ни једног више не буде, како се он, силни Хасан-бег не би осјећао гори од посљедње каурске фукаре.

Приближавање свјетског ратног вихора југословенским границама био је наговјештај тог времена. Капитулацију југословенске војске схватио је као Алахов знак да су му молбе услишене и да се турски земан враћа. Услишио је Алах његове молбе, јер су и ала и врана скочили на Србе да их докусуре. Зато је са радошћу прихватио власт Независне Државе Хрватске над Санџаком. И Хрвати су хришћани, каури, али нијесу Срби. Свако му је пријатељ, па и сам шејтан, ако је против Срба.

Кад разбијене групе војника почеше да се вуку преко Пештери, нареди да се организује „лов". Ако међу њима има Хрвата и Словенаца, да их нахране и пошаљу кућама, а са Србима нека чини шта је коме воља: метак, нож, маљ, конопац... Ко које оружје воли нека и употријеби.

Стотине војника Срба побише његове усташе и бацише у разне јаме и вододерине. Скидали су са њих све што се може употријебити.

Највише су волјели униформе. Готово ни један одрасли муслиман у сјеничком крају није се више могао видјети без униформе југословенске војске. Многи су се дичили и официрским униформама. Ни еполете нијесу скидали, јер су оне биле доказ њихове храбрости у „лову" на Србе.

Ни то овим каурским крмцима није било довољно да погну главе. Изгубили су државу и слободу, а опет га са подсмјехом гледају и опет за њим шапућу:

– Потурица. Потурица. Потурица.

Док то погано сјеме не искоријени, мира имати неће. Зато се обрадова селаму бега Фазлагића из Херцеговине. Сада, кад сви скоче и Србе затру, опет ће створити турску државу на Балкану, а он ће бити санџачки паша, или велики везир као Мехмед Соколовић. Да ли ће га онда каури подсмјешљиво гледати? Неће моћи да му се подсмјехују, јер их неће бити.

Посла да му зовну хоџу. Хоће са њим мало да поприча, да се договоре о светом рату.

Хоџа смјерно уђе у одају са бројаницама у рукама.

– Мехраба, бег-ефендија.

– Мехраба ефенди. Сједи. Ево кахва је готова.

– Како си, бег-ефендија?

– Добро је, а даће Алах и боље ће да буде.

– Алах је милостив.

– Кажи ми, ефенди, шта пише у Курану за невјернике?

– Сви ће у ватри сагорјети.

– А каква је дужност правовјерних? Дозвољава ли Алах да убијају невјернике? Шта каже света књига?

– Невјернике треба убијати. То је свети рат. Џихад, бег-ефендија.

– Е, онда, ефенди, да то кажеш вјерницима са џамије. И реци им и ово: задњи метак, за задњег Србина.

– Хоћу, бег-ефендија. Хоћу, још данас, кад буде ићиндија.

– Тако, ефенди, тако. А ја ћу послати поруку Ћазиму Сијарићу у бјелопољски крај, поручићу и хоџи Пачаризу, имам пријатеље у Рожају, Плаву и Гусињу. Свима ћу да поручим да је вакат, нека крену.

ПРВА КЊИГА О СЕКУЛИ

Цетиње му некако суморно изгледа. Мало је људи на улицама. И кафане поред којих пролази његов аутомобил готово празне. А он је очекивао да ће му Цетињани приредити свечани дочек, да ће се држати поздравни говори.

Тек испред Владиног дома стајаше једна група људи. Кад се аутомобил заустави и он изађе, један од њих завика.

– Добро нам дошо Секула Дрљевићу, поносни сине Црне Горе!

– Боље вас нашао, браћо – одговори он и пође да се испоздравља.

Познаје их готово све. Све су то чланови његове бивше зеленашке (федералистичке) странке. Зачуди се што од млађих нема никог. Готово све оронули, занемоћали старци. Не би му то мило. Неће ваљда само са њима стварати независну црногорску државу.

Некако је више одушевљења било у Загребу, него овдје на Цетињу. Црногорски студенти у Загребу дочекали су га са поклицима чим је стигао из Земуна да честита свом пријатељу Анти Павелићу проглашење Независне Државе Хрватске. Студенти само што га нијесу на рукама носили и одмах су му показали проглас који су објавили у листу „Хрватски народ“:

„Да би се олакшао положај црногорског народа у овим судбоносним и хисторијским тренуцима и да би му се омогућило да до краја скине са свог врата ропски јарам који му је био наметнут 1918. године присилним припајањем Србији од стране властитих савезника, Привремени акциони одбор Црногораца у Загребу, главном граду слободне Хрватске Државе, апелира овим на савезничке пријатељске војске Њемачке и Италије да се при запосиједању црногорског државног територија понашају као да су у пријатељској земљи и да са заробљеним Црногорцима поступају као са припадницима пријатељског народа те да им што прије омогуће повратак у домовину.

Молимо пријатељске и савезничке радио станице да овом апелу даду што већи публицитет и да га у више наврата понове.

Живјела слободна Држава Црна Гора! Живио вођа Црногорског народа др Секула Дрљевић! Живјела слободна Држава Хрватска. Живјели наши моћни савезници!“

Овдје му се, истина, неки јесу обрадовали, али је он очекивао да ће већ при уласку у Цетиње бити слављен као велики вођа.

Кад уђоше у салу Секула стаде за говорницу.

– Радо испуњавам часну дужност да позовем Сабор да свој рад почне захваљујући онима који омогућише сазивање овог Сабора и успоставу независне Црногорске Државе. Нека је хвала Његовом Величанству славном Краљу и цару моћне и пријатељске италијанске Империје Виктору Емануелу Трећем...

Чланови Сабора уз громки аплауз дигоше се на ноге.

Са заносом је Секула потом говорио о великим вођама Мусолинију и Хитлеру. Није пропустио ни да понешто каже о двадесетогодишњој „окупацији“ Црне Горе од Србијанаца.

Док говори, нараста сам у својим очима. Постаје некако већи, осјећа снагу, моћ, осјећа да је вођа. Дочекао је да буде вођа, да буде први.

Кад заврши, поче да чита декларацију:

– Црногорски сабор који се састао на Цетињу на Петровдан 12. јула 1941. године, у име Црногорског Народа...

Са посебним уживањем чита декларацију. Мајсторски прави паузе гдје треба, наглашава оно што треба. Осјећа да је ово дан који ће ући у историју. Осјећа да и он улази у историју на велика врата.

– ...Проглашава се суверена и независна Држава Црна Гора у облику уставне монархије!

Сви су на ногама. Аплауз дуго траје. Аплаудира и он. Декларацији, независној држави Црној Гори, себи. Себи највише.

ПРВА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

– Господине капетане, ова млађарија нешто спрема.

– Шта спремају, поручниче?

– Изгледа устанак. Ено их горе по брдима, сви наоружани. Зову да их увежбамо за рат.

– А ко су та млађарија, поручниче?

– Комунисти, господине капетане. Комунисти и скојевци. Не знам шта да чинимо?

– То што траже. Обучите их како ваља. Направите од њих праве војнике.

– Али, господине капетане, то су комунисти?!

– Чуо сам те поручниче. Не волим ни ја комунисте. Не само да их не волим, него их и мрзим. Али, мржња је, поручниче, једно, а стварност друго. Комунисти се данас спремају да подигну устанак, а сјутра ће узети власт, свргнути краља, а ми ћемо се о јаду забавити. Зато морамо бити мудрији од њих. Морамо са њима у устанак. Морамо их ставити под своју команду. А кад се овај несрећни рат заврши лако ћемо са њима. Све у затвор. А сада морамо са њима у устанак, јер ће сјутра и нас официре Србе оптужити за издају, а ти си видио ко је у овом рату издао.

– Видио сам, господине капетане. Издали су хрватски официри који су у прошлом рату Швабу служили.

– Тако је. Тако је, поручниче. А кад је тако ми ћемо заједно са комунистима у устанак. Реци свима да тој момчадији помогну.

– Разумијем, господине капетане.

Остаде сам. Нервозно шета по соби. Од када га је вијест о капитулацији затекла под Скадром, ни тренутка спокоја нема. Док се од Скадра повлачио према Беранама није хтио ни себи да призна да је све пропало, да војске и државе више нема. Ипак је морао са својом јединицом пред Италијанима да положи оружје. А од тада, ево, из куће готово не излази. Срамота га од беранске чаршије. Има осјећај да га сви некако подсмјешљиво гледају, да му се иза леђа ругају.

– Павле. Павле – трже га жена из размишљања. Хоћеш ли да ру
чаш?

– Нећу. Касније.

„Павле. Вели ми Павле. Јесам ли ја још онај Павле Ђуришић, капетан
Можда и нијесам. Сигурно нијесам кад ми пред очима ова фукара муслиман
ска диже главу и убија невине људе. У Плаву објесише 40 Срба, а нико пушку
да омрчи. Горе у Рожајама, Новом Пазару, Сјеници веле да је покољ Срба
Похасио се Хасан Звиздић, па хоће све српско да побије, а ми ко брави пуш
тамо да нас коље, вјеша и пали. И јесмо брави изгледа. Као да нијесмо знали
да је Турчину милији и сам црни ђаво од Србина. Једва су Италијане дочекали
Мисле, опет је турски земан дошао. Шта дочекасмо, кукала нам мајка, да нам
комунисти образ спашавају.

Ови наши су као сада изненађени што је Загреб дочекао Њемце с
цвијећем, као ослободиоце. Ког црног ђавола има да се изненађују због Загре
ба, кад су их у сред старе српске земље, у Новом Пазару, дочекали, са пога
чом и сољу.

Много сте се похасили, браћо Турци. Ни Хитлерова до зоре горјети не
ће“.

2.

– Господине капетане, стријељали су таоце на Јасиковцу. Народ с
подиго.

– Значи, устанак.

– Устанак, господине капетане.

– Али ја чујем да је онај комунистички вођа Милован Ђилас наредио д
се не диже устанак, већ да се само изводе герилске акције.

– Народ више никога не слуша. Све што је могло пушку да узме, крену
ло је на варош.

– Добро је то, поручниче. Добро је. Овај устанак треба да подигне на
род, а не комунисти. Ево идем и ја.

Људи му се обрадоваше. Осјетише вођу.

– Добро нам дошо, господине капетане!

– Боље вас нашо, браћо, и нек је са срећом!

– Господине капетане – прије му Милан Куч. Твоја помоћ нам је драго
јена. Другови – окрену се према осталим – предлажем да капетана Пав
Ђуришића изаберемо у Војни комитет.

– Хоћемо Павла! Нека нас Павле води!

– Капетане – вели му Куч – мене су изабрали за предсједника Комит
та, али слушаћемо твоја наређења. Ти си искусан официр. Распореди ове љу
де.

– Колико имамо људи?

– То сада нико не зна. Град је опкољен са свих страна. Чека се само наређење за напад.

У Павлу узавре крв. Гледа људе, народ, око себе, а пуно му срце. Није у овим људима усахло мушко прегнуће.

– Добро људи. Да се организујемо ко права војска, да не гинемо улудо.

Са Миланом Кучом направи распоред устаника и свима одреди правце напада. Он и Милан пређоше потом на десну обалу Лима да се са тамошњим устаницима договоре.

– Ви са десне стране да будете резерва – вели Павле. Ако и ви нападнете на варош, поубијаћемо се између себе, јер је растојање мало. Морамо и пљачку спријечити кад се варош заузме.

– О томе ће бринути скојевци – вели Милан Куч.

Пред зору устаници кренуше. Силовито. Италијани се жестоко бране, али су присиљени да се повлаче према касарни. Погину око 70 италијанских војника и тридесетак устаника.

Италијани се забарикадираше у касарни, али престадоше да пуцају.

У Војном комитету се договорише да им понуде преговоре. Послаше курира у италијанску команду. Они прихватише. Око подне Милан и Павле са делегацијом одоше на преговоре.

Договорише се да Италијани предају тешко наоружање, топове, бацаче и митраљезе, а да им пушке остану. Павле италијанском официру даде часну официрску ријеч да им пушке неће узимати.

Идућег јутра комунисти се договорише да приморају Италијане да предају и пушке.

Павла ухвати бијес.

– То је непоштено! Ја сам дао часну официрску ријеч. Ја им сада не могу одузети пушке.

– Ово је рат, Павле. Шта вриједи ријеч дата окупатору.

– Ријеч је ријеч, људи! За њу се гине!

– Ако ми не преварimo њих, они ће нас.

– Ово вам, људи, не ваља! Но чините шта хоћете!

Милан оде на поновне преговоре и примора Италијане да предају и пушке. Око 900 војника се предаде, а око 40 карабињера се забарикадира у једној кући. Устаници запалише кућу, па сви изгорјеше.

У Павлу тиња незадовољство. Импонује му храброст комуниста и скојеваца. Гину не мислећи на живот, али им ријеч много не значи. Ако су одмах спремни на подвалу, ко зна шта ће касније бити.

У кући Панте Малишића формираше народноослободилачки одбор. То је сада сва власт у вароши.

Стиже глас да долазе Њемци. Двије колоне, једна од Пећи, друга од Тутина.

Сви знају, Њемци су нешто друго. Неће са њима бити лако као са Италијанима, па се у Комитету договорише да се заробљено оружје подијели устаницима. У комисију за подјелу оружја одредише Божа Милачића, Радивоја Вукићевића и Павла.

– Ја мислим – вели Божо – да бацаче и митраљезе дамо комунистима и скојевцима.

– Ја се слажем – каже Радивоје.

– Шта ово људи значи! – скочи Павле. Овај рат не воде само комунисти, но читав народ. Није рат дјечја играрија. Оружје треба да се подијели према војном образовању. Да се да онима који ће га најбоље употријебити, прије свега официрима.

– А, добро Павле – вели Радивоје – ко је јуче највише изгинуо? Ко је јуришао на Италијане?

– Па, ови младићи.

– Е, па њима и треба да дамо најбоље оружје.

Гледају се подозриво. Осјећа Павле да му ови комунисти не вјерују, иако је он командовао нападом на Беране. Тешко му то паде. Није вријеме да се између себе дијеле и једни од других зазиру. Сви сада имају исти циљ – да земљу ослободе.

– Ја ћу да напишем жалбу Војном комитету. Надам се да тамо има паметнијих људи.

– То је твоје право.

Љут, напусти састанак. Зебња му се у душу увлачи. Боји се да комунисти какво зло не направе.

„Ма да није како јесте, другачије бих ја са њима разговарао. Ко им је дао право да преузму сву власт у овом устанку. Понашају се као да остали и не постоје."

Кад јавише да се Њемци приближавају, заборави на сукоб са комунистима. Организова фронт према Чакору, али брзо схвати да се огромној њемачкој војној сили не могу супротставити.

Штаб устаника окупи се на Туријаку да се договоре шта да чине.

– Са војног становишта немамо никаквих шанси. Не треба ни да примимо борбу са њемачким јединицама, да не гинемо улудо. Треба да нападнемо Рожаје, да рашчистимо са Турцима да нам не ударају стално нож у леђа, а послије да се пробијемо до Рашке и спојимо се са устаницима у Србији.

– Нећемо братоубилачки рат! – скочи Радомир Јованчевић.

– О каквој ти то браћи, Радомире, говориш? Колико се Срба љуља на братским вјешалима по Санџаку?

– То чине злочинци, а не народ!

– Знам ја вас комунисте. Ма се бојим да ће вам се све то о главу обити. Ако нећемо ми њих они ће нас, божја вјера. А овдје се опстати не може. Србија нам је једини излаз.

– Бојим се, Павле, да не можемо тамо стићи – вели Радивоје. Ђе су Рожаје, а ђе је Рашка. Како ћемо тамо? Има нас само три хиљаде, а хиљаду ни пушке нема.

– Са овом војском ћу се пробити до Рашке.

– Знаш да су у Пазару Њемци, у Рашкој Њемци...

– Вама је до Турака стало више но до устанка!

Прекључа у њему бијес. Оде у Беране. Написа оставку на чланство у Војном комитету, па се са групом официра повуче у једну шуму изнад Заостра.

Идућег дана чује да су распуштени одреди. Устаници се разбјежали куд који, само се нешто комуниста посакривало по шумама.

ДРУГА КЊИГА О СЕКУЛИ

Устанак би озбиљно могао да му поремети све планове. Забрину се.

Опет Србијанци хоће да му подвале. Овог пута му подметнуше комунистичку побуну.

Са зебњом сваког тренутка очекује да га позове гувернер Пирцио Бироли. Шта уопште да му каже? Како да му објасни зашто се читав народ побунио, а дочекали су га хљебом и сољу. Да му каже да су то комунисти, питаће га зар су сви Црногорци комунисти. А још горе је ако му призна да овај устанак и нијесу подигли комунисти, већ читав народ. Није он цивилни високи комесар као што је био Серафино Мацалини. Он је ђенерал.

У размишљању га трже телефон. Предосјећа да је то гувернер.

Глас са оне стране вели да га господин гувернер зове да дође.

Нема се куд, пође код њега.

Како се помоли на врата Бироли га дочека питањем:

– Шта се ово догађа, господине предсједниче?

– Вјерујте ми, господине ђенерале, и ја сам затечен. Нешто овако нијесам могао ни да сањам.

– А ви сте господина Мацалинија убјеђивали да су нас Црногорци са радошћу дочекали и да је наш долазак за њих био ослобођење од српске доминације.

– Већина Црногораца и сада тако мисле.

– Према мојим обавјештењима већина је узела пушке и ударила на нас. Но да се не споримо око тога. Шта сада предлажете?

– Мислим, господине ђенерале, да би у борбу против побуњеника поред ваших редовних јединица требало укључити и оне Црногорце који су остали вјерни идеји о независној Црногорској држави. А таквих није мало. Треба им дати оружје.

– То је занимљив предлог. Бојим се само да то оружје и они не окрену против нас.

– Могу вам гарантовати да неће. Команду над тим добровољачким јединицама требало би повјерити Крсту Поповићу. Он је још 1918. године био један од вођа побуне против уједињења Црне Горе и Србије. У сваком граду задужили би неког вјерног нама да онима који су за нашу ствар подијели оружје.

– Господине Дрљевићу, ви знате да ја до вашег мишљења држим. Надам се да вам је јасно да за италијанску оружану силу, ова побуна не представља неки већи проблем, али би ефекат био много већи ако би се побуњеницима супротставили и сами Црногорци. Зато прихватам ваш предлог.

Послије ових ријечи Секула осјети олакшање. Најважније је у овом тренутку да италијанске власти у њега не изгубе повјерење, а остало ће се некако довести у ред.

Отишао је од гувернера задовољан. Одлучи да о договору са гувернером упозна и чланове државног савјета.

Откако су Италијани ушли у Црну Гору и он постао предсједник државног Савјета независне Црне Горе, порастао је у сопственим очима. Дочекао је, ипак, да му се животни сан испуни. А већ двадесет година више од свега на свијету желио је да Југославија као држава пропадне и да се Црна Гора одвоји од Србије и поново постане независна.

Ни послије двије деценије није преболио ону српијанску превару 1918. године. Био је делегат у Подгоричкој скупштини и свим силама се залагао за уједињење Црне Горе и Србије. И интимно је тежио да се српски народ послије толико вјекова уједини. Разочарење је стигло одмах послије уједињења. Вјеровао је да га министарско мјесто у првој југословенској влади не може заобићи. Био је у том тренутку најобразованији Црногорац. Доктор правних наука. Нико га се послије Подгоричке скупштине више није сјетио. Кад је требало да се гласа за уједињење, глас Секуле Дрљевића био је значајан, а када је влада формирана њега заобиђоше.

Замрзио је тада све што је српијанско. Толико је замрзио Србију и Србијанце, да није хтио да живи у Београду, већ је унајмио кућу у Земуну. Јавно је говорио да он не живи у Србији, већ у Аустро-Угарској.

Овај рат, без гриже савјести, са радошћу је дочекао. Видио је да је то крај и Југославије и покварене српијанске династије, Карађорђевића. Осјетио је да је дошао тренутак освете. И осветио се. Сада је и на челу црногорске државе. Никада она више неће припадати ни Србији ни Југославији. Припадаће само себи.

Животни сан му се испунио. Ако није могао да буде члан југословенске владе, сада је предсједник црногорске.

И зато сада не смије дозволити да му све што је учинио сруше неки комунистички авантуристи које су му Србијанци подметнули да народ побуне у Црној Гори. Ту милости не може да буде. Ако треба, побиће све оне који у шуму одоше.

У овом тренутку је најзначајније да новом гувернеру докаже своју лојалност.

Док иде према свом стану, одлучи да се обрати црногорском народу преко Радио Цетиња, па оде у Радио-станицу.

Позва заведене Црногорце да се врате кућама и предају оружје.

– ...То је борба у којој је учешће малих народа исто што и самоубиство. Да сви ми Црногорци помремо или се удвостручимо ни за длаку не би промијенили ток догађаја у свијету. Вратите се кућама и смирено чекајте крај данашње свјетске катаклизме, чији исход не зависи ниуколико од вас.

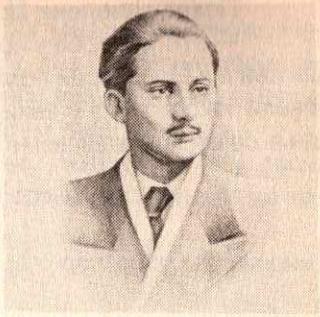

ПРВА КЊИГА О ТАДИЈИ

Ако се нешто не учини муслимани из Ћурева и Пивљани из Вучева и Доњег Крушева клаће се до истребљења. Узаврела је крв у Мратињанима, јер им муслимани не дају мира, а ни стари рачуни нијесу подмирени. Још из турског доба им муслимани из Ћурева дугују крв.

У Комитету не знају шта да чине, како да даљи покољ зауставе. Кога ће љути Мратињци послушати да од освете одустану?

Сви се сложише да је Тадија Тадић човјек коме ће повјеровати и који их може одвратити од крвопролића.

Нерадо се прихвати овог посла, али се нема куда. Комунисти ни један задатак не могу да одбију. Ако је прави комуниста онда ни један проблем није нерјешив, па ни овај. Ако он одиста вјерује у комунистичку идеју, а вјерује безгранично, онда ће моћи и Мратињце да убиједи да је пролијевање муслиманске крви само братоубилачки рат. Моћи ће да их убиједи да они једни другима нијесу и не могу да буду непријатељи, већ да је њихов заједнички непријатељ окупатор и буржоазија.

Убијеђен је да ће сви национални сукоби, па и ови између Срба и муслимана, престати кад људи довољно схвате идеју комунизма. Многи још не знају ни шта је Комунистичка партија ни комунизам. И не слуте какво благостање та идеја људима треба да донесе. Није ни он знао док се у Суботици као студент није упознао са неким члановима Партије. Чувши од њих за шта се комунисти боре, одједном је осјетио да је животно везан за комунистичку идеју и да је спреман да читав живот њој посвети. Осјећао је да је то идеја због које вриједи живјети, којој вриједи посветити читав живот, па ако затреба за њу и умријети. Зато су га суботички комунисти брзо прихватили, а он је горио од чежње да га приме у Комунистичку партију. Јасно му је било да се у Партију не улази лако, да комунисти могу да буду само људи посебног кова, провјерени на најтежим задацима, спремни да за ту величанствену идеју дају живот без размишљања.

И он је био спреман. Са радошћу је прихватао задатке које је као напредни омладинац добијао. Када је 39. године откривена једна група комуниста у Суботици полиција је и њега приводила, али никаквих доказа нијесу имали па су морали да га пусте. Ипак, знао је да ће га полиција убудуће држати на оку.

Осјећао је то и док је у Новом Саду радио као адвокатски приправник. Зато је одмах послије капитулације дошао овдје у Пиву и ту му се животни сан остварио. Примљен је у Комунистичку партију и одмах стекао велики углед. Толико су га Пивљани цијенили да га изабраше за првог команданта мјеста.

Осјећали су људи да говори искрено, из душе, да вјерује у оно што говори, да вјерује у комунизам који треба да дође.

Са зебњом је отишао међу Мратињце. Говорио им је дуго. Повјеровали су му и одустали од даљих напада на муслимане у Ћуреву.

ДРУГА КЊИГА О РАДОВАНУ

Радован ослушкује.

Пуца!

Опет се пуца око Колашина. Узаврела је крв предака.

Прича се да је готово читава Црна Гора слободна. Сав је устрептао. Пуно му срце, а зебе да она млађарија у шумама не изгине. Зна он да се гинути мора. Суђено је овом народу да гине од памтивјека, па ће гинути и данас, но се он боји хоће ли ова дјеца умјети да ратују и хајдукују.

„Ех, кукавац, што немам коју годину мање, па да чету поведем. Ће ме сад снага издаде кад је најпотребније. Ех, само да ме ноге држе, упамтили би ме ови жабари за сва времена."

Извади медаље из ормара. Засијале.

Опет се чује пуцњава.

– Ха, соколови сиви! Удрите! – прича Радован сам са собом.

„Неће бити лако овог рата. Ала и врана на нас ударили. Њемци, Талијани, Мађари, Бугари, па и ова домаћа поганија Турци, Шиптари, Хрвати... Неће бити лако.

А кад је нама лако било? Од Косова лијепа дана не виђесмо."

– Сердар Јанко кад одступи с Дрине
оде с војском у пусте планине,
па он дође на стару границу
на Мојковац тврду качаницу...

Јече гусле, а Милисав запео из петних жила.

Осмјехну се Радован. Добри Милисав. Чуо да пуца па дошао да развуче гудалом.

Изађе у кухињу. Милисав заузео важну позу, удара по струнама.

– Ево, команданте, запуца, па ја дођох.

– Добро ми дошо, Милисаве. Да Бог да се позлатила свака која пукне.

ПРВА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Љета господњег 1941. мјесеца јула, ја грешни Јефтимије латих се пера под старе дане. Да запишем што видим и сазнам.

Учен нијесам довољно да бих о људима и догађајима судио, па ако од овог мог записивања користи не буде, штете бити не може.

Латих се пера, а не знам одакле да почнем. Хтио бих да пишем о несрећи народа мога, а ње је толико кроз све вјекове било да је не бих описао сто живота да имам.

Па да од овога рата почнем.

Рећи ће неко: шта ту има да се записује? Рат као и сваки други. Чега ту необичног за нас има кад ни једна генерација у историји рода мога није проживјела без рата, а у овој мојој несрећној Црној Гори доскоро је срамота била умријети у кревету од старости.

Да је тако, не бих ја ни узимао перо у руке. Није овај рат као они ранији. Некада се знало: нападну Турци, ми се бранимо, нападне Швабо, ми се бранимо, а овога пута нијесмо знали ни ко нас је напао, ни како да се бранимо. То што нас нападоше Њемци – ни по јада, није нам првина, већ смо их једном крваве главе одавде прођерали, но је невоља што сами себе нападосмо. Многи су чекали да ову нашу несрећну државу, која једва двадесет година састави, неко споља нападне, па да је они изнутра докусуре.

Како Њемци, Италијани и Бугари ударише на наше границе, тако неки наши вајни војници јурнуше да побију своје официре. Штаб дивизије која је била на бугарској граници једва главе извуче. Нападоше официре сопствени војници Шиптари и Македонци бугараши. Остали војници се разбјежаше куд који. Многе Њемци похваташе и одведоше у логоре, а многи кости оставише по Метохији, Косову и Санџаку, јер их побише Шиптари и муслимани.

Нестаде наша несрећна држава Југославија као да је ни било није. Војници који овамо добјежаше са сјевера земље причају да су Њемци у Загребу и многим градовима у Хрватској дочекани са цвијећем, као ослободиоци. Пуне су загребачке улице биле одушевљених људи који су клицали Њемцима и бацали букете цвијећа на тенкове.

И црногорски зеленаши једва дочекаше да Југославија капитулира и да у Црну Гору уђу Италијани. Изгледа да су и за њих Италијани били ослободиоци,

а не окупатори. Зеленашки лист „Зета“ крупним словима на првој страни напи-са: „Црногорци! Срећна вам слобода!“. Пожурише зеленаши да оснују некакав „Централни комитет за успоставу независне Црне Горе“. Одмах у Париз упути-ше депутацију код принца Михаила, унука краља Николе, са позивом да заузме црногорски престо. Овај честити млади човјек им је одговорио: „Ја сам рођак и поданик Краља Петра II, коме сам положио заклетву на вјерност. Према томе, црногорски престо не бих примио ни онда када би ми био понуђен слободном народном вољом, тим мање га могу примити данас из руку окупатора.“

А на мој несрећни народ устаде и ала и врана. Шиптари се у Метохији помамише, па почеше да кољу и пале. Данима су колоне избјеглица прелазиле преко Чакора у Црну Гору.

Дакле, пропаде држава, а усташе, наша браћа Хрвати и Срби из Босне и Херцеговине муслиманске вјере, једва дочекаше да крену у покољ. Кољу мој несрећни голоруки српски народ па не знају шта је доста. Чине оно што ни Турци нијесу: бацају људе, жене, дјецу у јаме. Пуне су јаме несрећних Срба по Херцеговини, Лици, Далмацији...

А ми несрећници толико вјекова за њима чезнули. Толика покољења помријеше са чежњом да са њима у једној држави живе. А они нас мрзе више но Турци и Швабе, мрзе нас више но црни ђаво.

Тако нам и треба кад смо одувијек само срце и душу имали, а памет никада стекли нијесмо.

Камо среће да се овај несрећни рат само по томе разликује од минулих. Од ножа турског и хрватског некако би се и одбранили, но ми се чини да ћемо сами своју крв почети да пролијевамо.

А о томе ћу потанко.

Дигоше се Срби на оружје. Неће да робују.

Хвала ти, Господе, што си им снаге дао.

Сва Црна Гора плану, као у стара времена. Не могаше Италијани са га-ћама да се саставе.

Но, не лези ђаволе, појавише се неки, зову их комунисти, па почеше на-род да дијеле и многе људе сумњиче. Преузеше и команду над народом.

Не смета мени што они командују, а у Бога не вјерују. Нека не вјерују, сваки ће повјеровати кад му судњи час дође. Смета ми што у свој народ поче-ше да сумњају.

Бојим се да је у све сам ђаво прсте умијешао и да то није из њихове гла-ве. Да својом главом мисле не би тако чинили, но нечијом туђом главом разми-шљају, а те се главе ја прибојавам.

Кажу да је међу тим комунистима главни неки Милован Ђилас из Подбишћа. Послао га некакав њихов Централни комитет да овдје народу командује, а мени се чини боље би било народу без њега. Е, тај Ђилас сазвао, како веле, партијско и војно савјетовање свих главара у Каменику у Пиперима, па људима памет узмутио. Прво је рекао да овај устанак и није устанак. Ја не

разумијем како то. Шта је друго ово било ако није устанак, јер читаву Црну Гору народ ослободи? Ваљда њему није право што устанак није подигао он но народ сам од себе. Зато, рекао је он, војне јединице треба расформирати, па их поново формирати.

Убио ме Бог ако ја ту ишта разумијем. Опрости ми Господе на овоме.

Рекао је још да овај устанак, ову буну народну треба прогласити за „антифашистичку револуцију, која није ништа друго но нужна етапа пролетер-ске револуције“. Колико мој онемоћали ум то може да схвати, тај Ђилас би овд-је код нас хтио нешто као у Русији. Говорио је потом о „заоштравању класне борбе“ и „преласку на јавно и што масовније ликвидирање кулака, пете колоне и свих могућих потенцијалних непријатеља“.

Моја грешна душа зло слути. Није се овај несрећни народ у Црној Гори подигао да води некакву класну борбу, но да земљу ослободи. Против кога тај Ђидо, како чујем да га зову, мисли да води класну борбу? Ће ли ће само пронаћи те кулаке у сиротој Црној Гори, ако у кулаке не убраја оне који имају по педесетак оваца и по двије–три краве. Ако су то кулаци које треба ликвидира-ти, закукала је црна кукавица усред Црне Горе.

А новопечени главари црногорски, (некаква Врховна команда) брже боље послушаше Ђида па упутише писма командантима по свој Црној Гори:

„При сваком већем одреду (мјесној команди) нека се одмах створи пријеки народни суд. Овај суд ће изрицати само смртне пресуде на лицима ко-ја:

1) врше шпијунску службу у корист непријатеља

2) покушавају да трупе демобилишу, деморалишу или отворе фронт непријатељу

3) дигну оружје или агитују да се дигне оружје против Национално-ослободилачке војске

4) шпекулишу са намирницама...“

„...Наш је народ био сакрио оружје да би једнога дана окренуо пушке против окупатора и он је ето доживио тај час. То је било јуначки и народски. Али ко данас на ослобођеној територији сакрива оружје, тај је пријатељ народног непријатеља и непријатељ народа и народне слободе. Против тих прикривача оружја поступиће се најстрожијим путем пријеког народног суда, који ће их ка-жњавати смрћу као издајице...“

Стално се питам има ли тај Ђилас имало памети или му је Стаљин потп-уно мозак помутио? Наредио је окружним комитетима Партије да наређе ком-унистима у сваком селу да сачине спискове кулака, петоколонаша „сумњивих пријатеља и потенцијалних непријатеља“. То је, каже, „тактика освитања гробо-ва угледних класних непријатеља пред сваком црквом црногорском“.

Несрећу предосјећам, Господе. Ће ће толике кулаке у Црној Гори пронаћи, ако у сваком селу морају да се направе спискови? Ко ће да одреди ко је у селу „сумњиви пријатељ“, а ко „потенцијални непријатељ“? Неће ваљда ова млађарија, не зна се ко је плићи под капом, озбиљне и поштене људе у те спискове турати.

Оно што је моја грешна душа предосјећала поче и да се збива. Свако постаде сумњив. Сумњају комунисти у свакога, као да знају шта човјек у својој глави мисли, или шта ће касније да мисли. На тим њиховим списковима нађоше се најугледнији људи.

Опрости им, Господе, не знају шта чине. Разум им је помућен. Нечастиви њиховим разумом господари. Он их овој несрећи учи, он их тјера да убијају људе.

Први од братске руке погину Гавро Д. Лекић, ратни инвалид из Бјелопавлића. Убише га 19. августа из засједе у шуми Мељату у близини куће. Испалили су у њега плотун од 20 метака.

Ко је плитак под капом, лак је на обарачу. Због ситне крађе стријељаше код Пивског манастира Максима Сукновића и Јована Лајовића. Љуба Благојевића убише, а нико не зна зашто. Лака им црна земља.

Пивљани убише и Војина Мићановића. Кроз прозор, док је сједео у својој кући, испалише плотун у њега. Веле да је био петоколонаш.

А несрећног Мића Мићановића јавно стријељаше. Дође му главе знање италијанског језика. Научио несрећник италијански у првом рату, па кад Италијани дођоше у Пиву он са групом војника на Сељанима стаде да поприча. Прогласише га због тога за народног непријатеља.

Још тужнија судбина задеси неку породицу Милић из Босне. Ти Милићи, муж и жена, побјегли из Босне испред усташа спасавајући главе. Куда ће, но браћи у Пиву. Тамо у њих посумњаше, па их одведоше у штаб батаљона код Манастира. Прогласише их за шпијуне и народне непријатеље и обоје одмах стријељаше.

Ноћас ћу се молити за душе ових несрећника.

Молим ти се господе и за душу оног манитог Ђиласа и свих оних који са њим помахниташе. Опрости ми, Господе, што кажем ову грдну ријеч за људе, али само махнити људи ово могу да чине.

Испричаше ми људи шта је учинио тај Ђилас.

Зетски партизански одред којим командује Блажо Јовановић нападне на Јелином Дубу, у Братоножићима, једну италијанску колону која је ишла за Колашин. Италијани, видећи да су опкољени, побацаше оружје и предадоше се. Међу заробљеним војницима нађоше и Радована Влаховића, пореског чиновника из Колашина. Запутио се са италијанским војницима да радницима однесе плате.

Ђилас је чекао на Радовчу да му јаве како се ова битка завршила. Партизани стигоше са пјесмом, водећи заробљене Италијане. Ђилас хтједе да постријеља све заробљенике, но га Божо Лазаревић, командант партизанског батаљона убиједи да то не чини, јер се италијански војници могу замијенити за

ухапшене комунисте. Ђилас на француском језику одржа Италијанима говор, а потом пита.

– Ће је онај Влаховић?

Доведоше га.

– Говори! Који су шпијуни у Колашину?

– Не знам ја никакве шпијуне – одговори Радован.

– Дајем ти пет минута! – просикта Ђилас.

Несрећни Радован види да је ђаво дошао по своје. Окреће се око себе и тражи помоћ. Видје Божа Лазаревића.

– Лазаревићу! Бог ти и свети Јован спашавајте ме. Убиће ме!

Ђилас очима даде знак својим чаушима. Двојица без ријечи испалише по метак Радовану у груди. Он паде. Вјероватно кад је дотакао земљу да није био жив.

Ђилас театрално извади свој наган, приђе мртвом Радовану па му испали метак у чело.

– Овако ће проћи сваки онај ко изда револуцију! – вели повишеним гласом окрећући се заниједмјелим партизанима.

Све се догодило брзо, нико није имао времена да спријечи овај злочин.

– Убисте човјека на правди Бога – први проговори Радован Вукановић гледајући у Ђиласа.

Ђилас га само мрко одмјери погледом, па оде.

Још док су партизани водили заробљене Италијане према Радовчу, Ровца је стигао глас да је међу заробљеницима и Радован. Узбунише се Влаховићи. Знају да се сада лако главе губе и без икакве кривице, па се уплашише за Радована. Његови најближи рођаци отрчаше код Душана Милинкова Влаховића. Он је један од најугледнијих у Ровцима. Отац Милинко био је чувени јунак и прошлог рата, топлички војвода. Знају да једино он може да помогне, а помагао је и раније. Увијек се противио убијању невиних људи и пресудама без суђења. И Душан је комуниста, партизан, надају се да ће га његови послушати.

– Спашавај Душане, ако Бога знаш. Убиће Радована.

Не треба Душану ништа објашњавати. Зна он добро какво је вријеме, па истог тренутка пут под ноге, па према Радовчу.

Нађе Ђиласа. Пита шта је са Радованом.

Ђилас га мрко погледа.

– Ти си комуниста – вели Ђилас.

– Јесам – одговори зачуђено Душан.

– Искључујем те из Партије!

Разговора са страшним Ђиласом више није могло да буде. Он је тај ко у Партију прима и из ње људе искључује, он је тај који суди и пресуђује, одлучу о животу и смрти. Могао је Душан и горе да прође. Могла је и глава са рамена да му одлети. Вјероватно се Ђилас уплашио угледа породице војводе Милинка па се задовољио искључењем из Партије.

ДРУГА КЊИГА О ПАВЛУ

Њемци преко Чакора доведоше са собом Шиптаре, увијек жедне српске крви. Њемачки командант им даде на вољу – да чине шта хоће по васојевићким селима.

Кренуше звијери низ Велику. Запламтјеше ватре на све стране. Горе куће у Васојевићима. Подивљала хорда коље све на шта наиђе. И трудницама су парали стомаке, вадили дјецу, бацали их увис и сачекивали на бајонете. Посебно им је задовољство да напуне пуну кућу нејачи и запале.

Уз плач, јауке и кукњаву чула се њихова дивља пјесма.

Нигдје никог да крваву оргију прекине.

Павле чује за покољ, али помоћи не може. Шта да учини са шачицом људи?

„Хоће ли комунисти и за Шиптаре сада да кажу да су им браћа? Само усијане главе крвнике за браћу призивају. Бојим се да ће због тог њиховог братимљења са црним ђаволом много српске крви потећи."

Најгоре му је што ништа не може да учини. Завукао се у шуму изнад Заостра и не излази. Чека нешто, а не зна шта чека.

Ово што посљедњих дана чине комунисти, партизани, како сами себе називаше, ничему добром не води. Сруше по неки мостић, припуцају на неку италијанску патролу, па неког ране или убију, а послије казнена експедиција збрише са лица земље читаво село.

Никако му није јасно како комунистичке вође не виде да овај народ воде у пропаст. Шаље им повремено по неку поруку, достави им обавјештење које им може требати, а и они њему додуше шаљу обавјештења. Кад се сретну попричају, па свако на своју страну.

Подјесен чује да се партизани поново окупљају. Жеља му је да са неким од њих поприча, па посла поруку Радомиру Јованчевићу да се виде.

– Шта то опет чините, Радомире? – пита га.

– Окупљамо се. Формирамо јединице поново.

– Прерано је то Радомире. Много рано. Њемачка је још јака. Требало би чекати. Изгинућете до посљедњега, а ништа учињет нећете.

– Никоме слобода сама није дошла, капетане.

– Боље би било да мало причекате. Док велики сломе мало Хитлерову силу.

– Ви, капетане, чекајте колико хоћете, а ми више нећемо.

– Ваша воља, ма се бојим да ће вам се све то о главу обити. Но нека што ће вама, сами ђавола призивате, но ми је жао овог јадног народа који ће ни крив ни дужан због вас да настрада.

– Ми ово због народа и чинимо.

– Вала Радомире, право да ти речем, чини ми се да би народу без вас боље било. Све се за народ борите, а пуштате Турке да га кољу и пале. Покуша вам да вас разумијем, но не могу.

– Ми се боримо за братство и јединство свих народа.

– Од небрата не начини брата, мој Радомире.

– Ми у своју идеју вјерујемо.

– Можда бих повјеровао и ја да не видим што се чини.

ПРВА КЊИГА О СПАСОЈУ

Не зна довољно шта се напољу догађа, али наслућује да је по ђаволу обрнуло. Горе ће, изгледа, бити но прошлог рата. Надао се да теже дане овај народ неће доживјети но за вријеме Шваба, а ево дођоше још црњи.

Криво му што га олако зеленаши Секуле Дрљевића ухватише и предадоше Италијанима. Од њих је то могао и да очекује, јер им је још осамнаесте године, од оних избора за Подгоричку скупштину, био заклети непријатељ. Непријатељ је сваком ко се противи уједињењу српског народа. Могао је, додуше, да буде мало опрезнији па да умакне из Никшића, али шта је ту је. Нема затвора из којег се не може изаћи.

Поручио је пријатељима да златницима поткупе неког у италијанској команди не би ли се како докопао слободе. Да му је само да изађе из ових зидина, не би га више гледали ни Италијани ни зеленаши.

Криво му и због тога што зна да ће се у Пиви говоркати како су њега, чувеног комитског војводу из првог рата, на превару зеленаши ухватили. Само да се слободе докопа.

Шкљоцну брава на вратима. Шта ли је сада, још није вријеме за ручак.

– Via. Via. Иде кући.

Гледа збуњено италијанског војника.

– Иде кући. Via. Via.

Пожури. Ко зна, могу у посљедњем тренутку и да се предомисле.

Код куће му жена исприча да је дала гомилу златника да га изваде из апсане. Вели му и да се миче из Никшића, јер ће зеленаши опет притиснути италијанску команду да га ухапси, а може му се догодити и да га стријељају. Исприча му жена и да Турци по Херцеговини поклаше све српско, да убијају и вјешају по Санџаку, а да су се наши издијелили на некакве партизане и четнике, па ће и сами себи јаму ископати.

Кад се смрче, изађе из Никшића, па успут сврати на конак код једног свог бившег комите. Од њега чу да је штаб Никшићког одреда на Горњем Пољу, а да је командант Сава Ковачевић, а секретар Комитета Радоје Дакић.

Радоје се, идућег дана, изненади кад га видје.

– Побјеже ли им?

– Паре врте ђе бургија неће, мој Радоје. Оно златника што сам имао да
дох. А и пријатељи помогоше.

– Нека си ти главу изнио и добро нам дошо.

– Ви, чујем, заратили.

– Заратили. Дигли смо устанак. И ти си у комите ишо кад је окупатор
земљи био.

– Јесам вала. И опет ћу ако треба, још ја пушку могу да носим.

– Такви људи нам увијек требају. Много ћеш утицати на морал борца
Сам знаш да у Пиви угледнијег човјека од тебе нема.

– Ма, реци ти мени Радоје, каква сте ви то војска. Чујем да сте се наше
четничког имена одрекли и да сте неко ново, страно име узели.

– Ми смо партизани, Спасоје.

– А што нијесте четници, како је одувијек било?

– Ми са четницима не можемо заједно.

– А зашто? Како сам чуо и они се жестоко боре по Херцеговини?

– Они воде братоубилачки рат против муслимана. Ми комунисти см
против таквог рата. Није ово само ослободилачка борба, него и револуција

– Револуција, кажеш? Као у Русији?

– Јесте. Револуција. Свјетски пролетаријат ће узети власт у свој
руке.

– Је ли то по задатку Коминтерне?

– Коминтерна је наша, комунистичка свјетска организација.

– Знам, знам. Тога се и бојим.

– Чега се бојиш?

– Тога. Бојим се да нам опет нешто не подвале, па да се међусобно н
искрвимо.

– Ко да нам подвали?

– Католици. Ватикан. Бојим се да је све ово њихово масло. Мислиш д
би Турци у Херцеговини смјели да дигну главу да није њих.

– Нијесу то Турци Спасоје. То су наша муслиманска браћа.

– Знам и ја да нијесу Турци, ма су гори од Турака.

– Тебе ћемо Спасоје морати да преваспитамо.

– На све пристајем, само да се ми Срби између себе не покрвимо

– Нама комунистима су сви народи исти.

– Од тога ја и зазирем. Но, ајд' да идем. Да видим шта се горе у Пив
ради.

Успут чује приче од којих му се она мучнина у стомаку повећа. Види д
све на братску погибију вуче.

У штабу Пивског батаљона, код Манастира, посједе мало. Тек толико д
им се јави, да знају да је дошао. Не сједи му се и не разговара са њима, па од
код свог синовца Тадије да преконачи и мало са њим поприча.

Тадију не одваја од своје дјеце. Узео га је код себе још док је био мал
Живио је Тадија са њим у Бајмоку, гдје је од југословенске владе добио имањ

као храбри комитски четовођа. Школовао га је од основне школе све док је завршио правни факултет.

И Тадија је њега волио и поштовао више од свих Тадића. Поносио се својим стрицем.

Тадија му се обрадова. Грли га, а само што му сузе не пођу.

– Побјеже ли им стрико?

– Не бјежи се лако из онаквог затвора, мој синко. Потплатих.

– Главно је да си нам жив дошао.

– Вала Тадија, колико сам за слободом жудио, толико јој се сада не радујем. Лакше ми некако бијаше тамо у затвору. Бар нијесам знао шта се овамо чини.

Тадија га погледа збуњено.

– На шта мислиш, стрико?

– На све ово што се чини.

– Не чинимо ништа рђаво, стрико. Дигли смо се против окупатора. Тако је у Црној Гори одувијек било. И ти си чету водио кад је Шваба био,

– Јесам, синко, и опет бих је повео, ма се ми нијесмо дијелили ко ви. Бојим се да се крв братска не пролије.

– Ти то мислиш на четнике.

– Јесте, на њих. Зашто се, синко, дијелите?

– Они нијесу за поштену борбу. За њих су Турци једини непријатељи.

– Зар Турци не поклаше све српско?

– Нијесу то муслимани. То су услаше. А четници убијају невине људе, муслимане.

– А ви не убијате невине?

– Не. Наша борба је праведна.

– А ја чујем да олако и ви убијате и без саслушања и без пресуде.

– Постријељани су само неки лопови и петоколонаши. Они су народни непријатељи. И ви сте у прошлом рату убијали шпијуне, пљачкаше и зликовце.

– Јесмо, синко. Убијали смо шпијуне, али им је суђено. Судио им је комитски суд, или народ на збору. Стријељани су само они за које је сигурно доказано да су шпијуни и издајници. А ви, чујем, убијате без суда.

– Њих је Партија осудила.

– Не може Партија да узме правду у руке, синко. Ни ова ваша, нити било која друга. Видим да вам је главни вођа Вељко Милушин.

– Вељко Мићановић је добар друг и комуниста.

– Не знам, синко. Не знам. Бојим се да ће вам све ово на зло изаћи кад сте њега заглаварили. Не може он ни да главари, ни да суди и пресуђује, а чујем да је његова потоња.

– Он је секретар Комитета.

– Тога се ја, Тадија, и бојим. Бојим се да ће крваво коло Црном Гором заиграти кад вас воде таки ко што је Вељко Милушин, неки Милован Ђилас из Мојковца, а кажу да ви је главни и неки Јеврејин. Како га оно зову, не могу се сјетити.

– Моша Пијаде.

– Е, јес. Тај.

– Ђилас и Моша су делегати Централног комитета.

– А шта ти је то?

– Централни комитет Комунистичке партије Југославије.

– Ја се бојим, синко, да су они ђаволови делегати. Сам је ђаво њих послао овамо да дижу устанак и завађају народ.

– Није тако, стрико. Неко те је грдно преварио. А ја сам мислио да ћеш ти са нама.

– Мислио сам и ја. И мислио и хтио, док не чух шта чините. Ја братску крв да пролијевам нећу.

– Потребан си нам.

– Не. Нећу. Нећу ни са вама ни са њима док не будете једна војска. Онда ме зовите. Ићи ћу пред вама да први погинем.

ТРЕЋА КЊИГА О СЕКУЛИ

Док доколичи у Сан Рему, покушава да докучи чиме се то замјерио италијанским властима те га протјераше из Црне Горе. А био им је наклоњенији од било којег другог Црногорца. Тај Бироли му се није допао још кад су се упознали. Имао је осјећај да му не вјерује и да иза свега што уради или изговори тражи неку позадину.

То што генерал Бироли није вјеровао њему лично некако и може да разумије, али зашто није дозволио успостављање независне државе Црне Горе никако не може да докучи. Иза тога се сигурно нешто крије. Да му је некако да се домогне поново Загреба, све би другачије било.

Прије него га спроведоше у Сан Ремо, један италијански официр му рече да је генерал Бироли послао својој врховној команди и влади врло неповољно писмо о њему и његовим зеленашима. Написао је да они немају подршку у народу и много шта још. Најчудније је зашто Бироли више воли Србе но Хрвате.

„Од свих балканских народа Срби су, по мом мишљењу – написао је Бироли – без обзира на њихов суров карактер, још најбољи. Хрвати су подли и дволични, прави лицемјери и кукавице, насупрот ратничком и витешком духу Срба и Црногораца. Ако се занемари политичка грешка Срба да се супротставе Осовини, цјелисходније је у националним стремљењима подржавати Србе и Црногорце, него Хрвате и Албанце..."

Можда је Биролију управо сметало то што је он пријатељ са поглавником Павелићем? Можда ко зна шта друго.

Сигурно је само једно: Бироли и Италијани му нијесу пријатељи и он некако мора доћи до Павелића.

Одлучи: са путном исправом коју је добио још у Земуну пође у Загреб.

Зачудо, нигдје га нико није зауставио. Ипак, знао је да ће италијанске власти за њим расписати потјерницу, па се у договору са усташким властима у Загребу смјести у санаторијум др Врањешевића под туђим именом.

ТРЕЋА КЊИГА О РАДОВАНУ

Страх завладао у колашинском крају. Нит ко збори, нит ромори. И двојица само шапатом разговарају.

– Јеси ли чуо?

– Чуо сам.

Тиме је све речено. Људи се разумију. Неко је и те ноћи или тог јутра стријељан.

Радован опет смркнут. Само о злу српскоме мисли. Искрви се Црна Го ра.

– Тако ти Бога, Радоване, паметан си чоек, а толике си ратове прошо, ј ли кад овога зла било? – питају га кад сједне у кафану.

– Није. Никад ово није било.

– А хоће ли ово кад престат?

– Не знам. Неко нам је потурио кукавичје јаје.

– А можеш ли ти знат ко је?

– Ако није тај Тито, други бит не може.

– Чудна имена, људи божји. То чуја досад нијесам.

– Од које ли феле он може бит?

– Од које је не знам, али да су ови комунисти за њим помахнитали, ј су.

– Човјек ко човјек – вели Радован.

– Вала се мени чини да није ко други, кад је толиком свијету памет по ио.

– Ма, људи, да није он неки цар, ко оно Шћепан Мали?

– Не знам који је ђаво, ма га се ови више боје но цара.

Мучни му ови разговори. Мучно му је све што чује и што види. Од ка постоји Црна Гора ово се догодило није да нека власт поштене људе уби

Не може више ни да слуша ове људе, па устаде и пође кући.

Најлакше му је кад је сам.

– Радоване – приђе му успут човјек. Да ти нешто речем.

– Реци – вели Радован безвољно.

– Чувај се.

– Од чега?

– Моје је да ти кажем, стрико Радоване.

– О чему ти то причаш?

– Ништа ти нијесам реко, стрико Радоване. Али да знаш, ови су те узели на зуб.

ТРЕЋА КЊИГА О ПАВЛУ

– Господине капетане, ухватили смо једног сумњивог. Неће да каже ни ко је ни одакле је. Вели да ће само вама рећи.

– Јесте ли га претресли?

– Разоружали смо га.

– Доведите га.

Уведоше прљавог, премореног човјека. Стаде мирно и поздрави војни чки.

– Говори.

– Наређено ми је да лично вама и то насамо пренесем поруку.

– Идите – вели Павле двојици својих који су га увели.

Она двојица одоше, а непознати се осврну да види јесу ли затворил врата.

– Господине капетане, шаље ме пуковник Михаиловић.

Павле га дуго, подозриво и испитивачки гледа.

– Који пуковник Михаиловић?

– Господин пуковник Драгослав Михаиловић, командант краљеве во ске у отаџбини.

– Познајем пуковника Михаиловића. Мислио сам да је и он отишао и земље.

– Није, господине капетане. Пуковник Михаиловић по наређењу краља владе из Лондона организује националноослободилачки покрет у земљи.

– А откуда господин пуковник зна да сам ја овдје?

– Не знам, господине капетане. То ми није рекао.

– И шта ми пуковник поручује?

– Зове вас да дођете на договор.

– Какав договор?

– Договор о организовању националноослободилачког покрета. Сара дња са комунистима није успела. Комунистички вођа, неки Тито, није прихвати пуковников предлог о заједничкој борби. Комунистима је више стало да уништ националноослободилачки покрет него окупатора.

– Имамо и ми овдје комунисте, али се одиста боре против окупатора Нас не дирају.

– Не дирају још ни нас тамо, али према обавештењима које има пуковник Михаиловић брзо ће се окренути против нас. Пуковник има наговештаје да је у питању велика завера против српског народа.

– Али и комунисти су Срби.

– Знам, господине капетане. Већина комуниста су Срби, али већина од њих не зна шта чини. Верују да се боре за праведну ствар, а не виде да их тај њихов Тито води у пропаст и братоубилачки рат.

– А ко је тај Тито? Овдје су комунистичке вође неки Милован Ђилас из Подбишћа и неки Јеврејин Моша.

– О њему не знамо много. Знамо да је Хрват и да мрзи Србе.

– Зар су ти несрећни комунисти Срби слијепи код очију?

– Тај Тито им је потпуно памет попио. Пуковник Михаиловић вам поручује да он свесно води српски народ на кланицу. Знате ли да у Србији за једног убијеног Немца стрељају сто Срба.

– Сто за једнога, велиш?

– Сто, господине капетане. Све се против Срба окренуло. По Хрватској нас поклаше Хрвати, по Босни и Херцеговини усташе муслимани, по Санџаку муслимани, по Космету Шиптари, по источној Србији Бугари, по Војводини Мађари, а комунистичким вођама је и то мало, па их и Немцима на нишан изводе. Сам Бог зна хоће ли овај рат српско уво преживети.

– Хоће, хоће... како се ти оно зовеш? Не рече ми.

– Поручник Станковић, господине капетане. Из штаба пуковника Михаиловића.

– Е, видиш, Станковићу, хоће. Преживјеће Срби и овај рат и све ове покоље. Клали су нас кроз толике вјекове, па нас још има. А гдје је пуковник Михаиловић?

– Добио сам наређење да вас, ако будете хтели, одведем до њега.

– Добро Станковићу. Иди, одмори се, поједи нешто.

– Господине капетане, о овоме не говорите много. Пут није безбедан, боље је да се не зна.

– А велиш, све скочило на нас. Кољу Турци ће стигну.

– Кољу.

– Мисле да ће им се Турска вратити. Јебаћу им мајку крваву, запамтиће ме. Иди Станковићу одмори се.

ДРУГА КЊИГА О СПАСОЈУ

Усамио се. Људи престадоше и да долазе, јер виде да нерадо разгова
ра, а знају га као говорљива човјека. Сестра га тужно загледује.

– Шта ти је Спасоје?

– Ништа.

– Да нијеси што болесан, јадан?

– Јок.

– Па што ћутиш? Да нијеси љут на мене?

– Ајде, јадна, ајде. Ће на тебе.

Наиђе однекуда и сестрић Милорад Јововић.

– Што не изађеш међу људе, ујаче?

– Нити требам ја њима, нити они мени.

– А шта мислиш, ујаче, шта ће бит?

– Не знам. Рано сте устали. Још је Њемачка сила јака.

Штуро одговара. Мучан му сваки разговор, најрадије је сам. Само о не
вољи српског народа мисли. Види му злу судбину, али помоћи не може. Не мо
же ни на једну страну, а срамота га да сједи овако код сестре као нека женет
на. Насмијаће му се људи. Рећи ће да се чувени војвода својој глави уплашио,
он братску крв неће да пролијева. Још није, додуше, потекла али је питање дан
када ће се партизани и четници између себе поклати. Олакшаће Турцима по
сао, неће послије они имати шта да раде.

Само што Милорад оде, дође сестра.

– Спасоје, тражи те неко момче.

– Шта хоће?

– Не знам, ево га пред кућу.

Спасоје изађе.

– Помаже бог – вели момак.

– Бог ти помого. А које добро?

– Зову те Марко Поповић и поп Перишић.

– А што ме зову?

– Хоће да попричају с тобом.

– Немам ја са њима о чему пручат.

– Да им речем да нећеш.

Стаде Спасоје. Како може да не оде кад га људи зову. Можда их је невоља каква натјерала. Ћути и гледа у оног момка. Он таман да крене, кад Спасоје вели.

– Чекај. Ићи ћу. Ући. Попи нешто док се спремим.

Онај момак га поведе према Гацку. Не пита га ни ко је. Само ћути. Није му до разговора. Момак види да је Спасоје смркнут, па га ништа и не пита.

У једној кући у Врби окупило се њих двадесетак. Зна их готово све. Највиђенији људи из Гацка.

– Бог вам помого људи – вели им.

– И теби Спасоје. Добро нам дошо.

Неко му дотури чашу ракије.

– Која невоља, људи?

– Невоља Спасоје. Веће, чини ми се, бити не може.

– Не можете с Турцима на крај?

– Нијесу Турци једина невоља, Спасоје, но и ови ваши.

– Како, море, наши? Зар вам од почетка не притичу у помоћ?

– Да, јесу, јесу. Да није било Пивљана, мало би ко од наших претеко, ма чујемо да се нешто окренуло.

– Шта се, море, окренуло? Истину ми реците.

– Док комунисти не зајахаше у Пиви, притицали су у помоћ. А сад чујемо да се спремају на нас да ударе, да бране Турке од нас. Изгледа да су комунистима већа браћа Турци но ми.

– Неће тако бити, ни до Бог.

– Хоће, богме, Спасоје. Кажу наредиле неке двије погани како их оно зваху...

– Ћилас и Моша.

– Е јес. Наредиле, кажу, те погани да комунисти заштите муслимане од нас. Веле да смо им ми највећи непријатељи.

– Ваљда због тога што не пуштисмо да нас ка браве кољу.

– Богме су нас доста и поклали.

Ћути Спасоје. Грч му неки у грлу, стегло га, само што не препукне. Осјећао је он да зло долази. Мрежи му се пред очима. Играју она забринута лица. Неко још нешто прича, али он не чује.

– Да нам поможеш, Спасоје – тек те ријечи ухвати.

– Не могу ја, људи, помоћ ништа.

– Можеш. Доћи код нас, пола ће Пиве за тобом.

Спасоје опет ћути. Зову га и једни и други, а хоће једни против других.

– Не могу људи.

– Не мораш ти у борбу. Само доћи к нама.

– Не бојим се ја својој глави. Имо сам је кад изгубити. Не могу пушку на браћу. Нећу ни с вама ни с њима, ако се не договорите, па заједно да ратујемо. Они убијају људе без суђења, без доказа да су издајници, а ви муслиманску нејач која није крива за усташке покоље. Ја тако не могу.

ДРУГА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Молим ти се, Господе, учини бистријим ум мој и оплемени душу моју да оно што се око мене чини могу да разумијем. Грешан сам пред тобом, Господе.

Или је мозак мој старост нагризла, или га никада ни имао нијесам, тек ово што се у Црној Гори чини разумјети не могу. А пошто не разумијем, боље је и да не објашњавам, него само да испричам шта се збива, а ко може нека разабере о чему се ради.

У Требавељу код Колашина састала се партијска ћелија, њих четворица комуниста. Пошто је секретар са батаљоном отишао на Пљевља, састанком руководи замјеник.

Вели им да Мјесни комитет из Колашина предлаже да ћелија донесе одлуку да се у Требаљеву убију четворица народних непријатеља.

Згледаше се остали чланови ћелије. У чуду се питају који су то народни непријатељи у Требаљеву .

Треба, наставља он, да се ликвидира један Аџић. Рођени брат му ту на састанку. Слуша и ћути.

Треба да се убије и сеоски кмет Булатовић, зато што је говорио да је устанак преурањен.

Јесте стари кмет говорио да је устанак преурањен. Дође код партизана па овако каже:

– Не ћецо, рано је. Не рјешава се судбина човјечанства са ваших пет метака, но на главним фронтовима. Помислите на нејач. Ви ваше породице носите у мудима. Лако је вама. Испалите метак, па нокат у лединy.

Комитет предлаже да се ликвидира још један Булатовић, јер је у прошлом рату био аустријски шпијун.

И још једног Булатовића, замјеника командира требаљевске партизанске чете, комитет предлаже за ликвидацију. Сада, вели, јесте у партизанима, јесте се и истакао, али је на једним изборима прије рата био чувар Љотићеве листе, па би у другој фази револуције могао да изневјери.

За предлог комитета гласа само заменик секретара. Идућег јутра обавијести Мјесни комитет. Комитет поново заказа састанак ћелије.

Комунисти из Требаљева поново гласаше као на прошлом састанку, па се комитет састаде у Колашину и одлучи да се убију двојица, а двојици опрости ше живот.

Одредише двије групе за ликвидацију.

Једног нађоше код куће и ранише га. Лијечен је послије у италијанско болници. Другог срећа послужи, нијесу га нашли.

Мјесни комитет потом распусти партијску ћелију у Требаљеву због опортунистичког држања према народним непријатељима.

Опет ти се молим, Господе, опрости им. И опет понављам: не знају шта чине.

И главари их њихови приморавају да ово чине, а која сила главаре приморава ја не бих могао да знам. Кад онај манити Ђилас оде из Црне Горе сви се понадаше да ће бити боље и да се више неће пуцати у „трешње кроз људе". Умјесто њега, они из Централног комитета упутише овамо Ивана Милутиновића. Ками се народ у њега понада. Није, додуше, манит као онај Ђилас али и он свуда види петоколонаше и народне непријатеље, па наређује Покрајинском комитету Партије да буду енергичнији, и они из ПК пишу директиве обласним и општинским комитетима:

„Примијећено је даље да се многе организације колебају у борби против шпијуна. Став о томе како шпијуне треба прво демаскирати опортунистички елементи претварају у став – толерисање шпијуна. Има ћелија које се колебају, касне и одгађају у томе. Има их чак и таквих које траже помоћ са стране (незгодно им је због братства, племена и слично). То је крајњи опортунизам ран издаји Партије и народне борбе. Тактика пете колоне у овоме се састоји не убијати на нашој територији – шпијуна ће убити читаво село (на пракси нико итд. Међутим сељаке треба организовати да не дозволе кретање шпијуна крилаша на својој територији. Погрешно је за убиства шпијуна искоришћавати крвне освете, задјевице и слично. У свим општинама се морају уништити све архиве. Најзад, без потпуног чишћења села од пете колоне немогуће је остваривање ма и једног нашег актуелног задатка, као и припреме устанка..."

„Недовољна активност појединих партијских организација у борби против непријатељских слугу, шпијуна и пете колоне показује велику слабост тих организација. Неодлучност, колебљивост и лабавост у борби против непријатеља народа данас значе издају Народноослободилачке борбе и Партије Због тога ту борбу треба појачати прибјегавајући и јавном извршењу осуде над свима онима који служе непријатељу. У садањим условима сви они који на ма који начин ометају мобилисање народних маса у борби против фашистичких окупатора (и они који кажу „још није вријеме, треба причекати" итд) разбијачи су народног јединства и његове борбе, пријатељи окупатора, петоколонаша као такве их треба жигосати и по потреби уништити..."

Пошто у неким мјестима ни оваква писма нијесу помогла, разлетјеше се главари из Покрајинског комитета да лично виде зашто комунисти одбијају наређења и не ликвидирају петоколонаше и народне непријатеље.

Тако Саво Брковић окупи комунисте у једном селу код Колашина. Разговарају о ликвидацији петоколонаша и народних непријатеља.

– Колико сте ви убили петоколонаша? – пита Саво.

– Тројицу.

– Мало је – вели Брковић. Треба да убијете још двојицу. На ликвидацији петоколонаша, другови, показујете своју револуционарност и комунистичку свијест.

Згледаше се људи. Разумију се погледима. Гдје, несрећници, да пронађу још два петоколонаша, кад их нема, а знају да наређење делегата мора да се изврши.

– Добро, друже Саво, извршићемо задатак.

Кад делегат оде, они се договарају шта да чине. Како да убијају невине људе?

– Знате шта људи. Ајде да убијемо оне двије будале.

– Које будале?

– Гугу и Симу.

– Ама који су ти то?

– Гуга, бре. И Симо. Жао никоме бити неће, а и овако је грехота што живе. Само ћемо добро дјело учинити ако их ликвидирамо. А за Покрајински ћемо направити извјештај како ваља.

Несрећни Гуга је однекуда давно дошао. Читав живот је провео скитајући и заплувавајући се са дјецом. Умио је да свира на каишу од панталона. Савије каиш у круг, па засвира, а змија му дође и на каиш наслони главу. Он је послије узме у руке, игра се са њом, ставља је у њедра, на ужас сеоске дјеце. Симо је био сличан – и умни и физички богаљ.

Некако то испаде најбезболније рјешење.

Гуги и Симу направише замку. Даде им неко по једно писмо да, као, понесу неким четницима, а онда их путем пресретоше и нађоше писма.

Ухапсише их и изведоше на суђење. Несрећници ништа не схватају. Гледају збуњено у људе које познају.

– Симо, ми смо тебе осудили на смрт. Морамо да те стријељамо – веле му.

– Прди ми гузица – одговори Симо.

Стријељали су их, а да нијесу ни схватили шта се од њих чини.

Благо нишчијем духом, њихово је царство небеско.

Гуго и Симо су сада код тебе, Господе. Добро је њима на том свијету. Но погледај нас, Господе, који овамо остасмо. Ово је горе но да си кугу или какав други помор на нас пустио. Боље би било да нас кугом помориш но што си пустио да брат брата убија.

А ово је, Господе, већи помор од куге. Ни куга оволико живота не би однијела, јер ни она не може да буде толико ревносна као Ђиласови послушници.

Као да се утркују ко ће брже и боље да спроведе ту вражју директиву, па изналазе на гомиле петоколонаша и шпијуна. Не кажем ја да и овај мој народ није имао, па да и данас нема издајника и шпијуна. Имали смо их и прије Вука Бранковића, па имамо и данас, али ме ипак чуди ће их ови комунисти толико наћоше.

Кад побију те несрећне „петоколонаше“ и „шпијуне“ онда обавјештавају Главни штаб, па ко више побије тај је бољи.

У једном таквом повјерљивом писму, које ми ипак дође до руку, командант Зетског партизанског одреда Блажо Јовановић 24. децембра 1941. извјештава Главни штаб за Црну Гору да је на његовом подручју ликвидирано 12 лица, „шпијуна“ и „народних издајника“. За неког Радетића из Спужа пише да је био „шпијун југословенских реакционарних и петоколонашких влада“. Никако не могу да докучим на коју то југословенску владу мисли. Свакаквијех влада је за ових двадесетак година било, али да је нека била петоколонашка још чуо нијесам. За неког Павићевића пише да је био „оговарач партизана“. За већину је образложење да су „разбијачи народног јединства“, а за неког несрећног Вукчевића пише да је био „неваљалац“.

Опрости Господе, колико „неваљалаца“ на овој земљи има, ако их све поубијају можда ће се и људски род истражити.

А Главни штаб, опет, ревносно скупља ове извјештаје одреда, па народу издаје саопштења. Да зна народ у Црној Гори колико су се шпијуни у њему намножили и да људима мало страх у кости уђе. Мисле, ваљда, ти новопечени главари да су зрели људи исто што и мала дјеца, па није с горега да знају за страх. И душе ми моје, успјело им је то. Таквог страха одавно у Црној Гори није било.

А како и не би кад Главни штаб по народу растура саопштења о ликвидацији народних непријатеља.

Накити Главни штаб своме народу саопштење, па на крају напишу: „Наставиће се“!

А шта ће се то наставити, кукала нам мајка? Зар овоме убијању краја нема, но се унапријед зна да ће се наставити? Значи ли то да су ти велики главари у Покрајинском комитету и Главном штабу унапријед сигурни да у Црној Гори има још много шпијуна и издајника, па народу обећавају нова саопштења, као што му обећавају лијепу будућност?

Растура партизански Главни штаб саопштења о ликвидацији „петоколонаша“, „народних непријатеља“ и „разбијача народног јединства“, а цетињске новине „Глас Црногорца“ послије напишу да су побијени честити и поштени људи. Ко истину збори најбоље ће знати они који ове побијене људе познају, ја то знати не могу. Знам само да стари, болесни и изнемогли људи и жене нијесу

могли бити ни „шпијуни“ ни „петоколонаши“, а доста је таквих побијено. Можда је „Глас Црногорца“ у публикацији „Пакао, или комунизам у Црној Гори“ доста тога и преувеличао или нетачно написао, не могу ја о томе судити, али да су људи поубијани нико оспорити не може. Можда неко од њих неке кривице и има, али ми се све чини да су већина поубијани без икаквог разлога.

Но, да ја о томе не судим. Да запишем по нешто како је у „Гласу Црногорца“ написано, па нека неко покољење послије мене суди:

„Милутин Б. Вуковић бивши судски чиновник из села Лушца код Берана, убијен од партизана 25. XII 1941. године код своје куће. Партизани су дошли да га разоружају као сумњивог и опасног за свој покрет. Он је одбио да им преда оружје, па је изгледало да су преговори завршени без посљедица. Партизани су га убили с леђа у часу кад је пошао да уђе у своју кућу“.

„Росе М. Кусовац из Љуботиња, старица од преко 70 година, жена познатог јунака Маркише С. Кусовца...

Није се слагала са радом партизана и самим тим им се смртно замјерила. Док је лежала у кревету, сама у кући, од болести и старачке изнемоглости, дошли су у кућу крвници...

У стару и болесну бабу Росу испалили су три метка, а затим опљачкали све што су у кући нашли...“

„Миљо Караџић, из Дробњака, рођен 1861. године. Дугогодишњи перјаник поч. краља Николе, бивши народни посланик и претсједник општине шаранске; јунак из свих ратова, честит и угледан домаћин, био је Миљо Караџић. За војничке и грађанске заслуге, носио је многа одликовања на својим грудима...

Убили су и старога Миљу од преко 80 година, у часу када је лежао болестан у свом кревету. Огласили су за петоколонаша, шпијуна и издајника, човјека који је провео сав свој живот у служби свога народа, добрим дијелом као повјереник Краља Николе и заштитник Срба у Санџаку.

Убили су га само зато, што се није могао одрећи свога српског имена, вјере и својих традиција и прићи партизанима, да својим ауторитетом помаже пропале црногорске синове, који се удружише са бјелосвјетском олоши да испљују све што нам је узвишено и свето од хиљаде година.

Са њим је убијен и његов син Лако (Лазар) Караџић, рођен 1898. године.“

„Сава Меденица, новинар и публициста. Рођен је у Колашину 17. јануара 1910. године.

24. децембра 1941. године, комунисти су га ухватили на његовом имању Дријенак и спровели за Горњу Морачу.

18. априла 1942. године, његово мртво тијело размрскане и унакажене главе, нађено је и сахрањено у манастиру Морачи.“

„Свештеник Васо Поповић, син Петра и Јованке рођене Шеровић, рођен је у Баошићу (Бока Которска) 3. маја 1914. године.

Пошто није одобравао разбојнички рад комуниста у Вучјем Долу, почетком мјесеца јануара 1942. године убијен је и бачен у јаму. Са губилишта је разјареним безбожницима – партизанима, хришћански довикнуо: „Платићете за ово пред Богом и људима!“ – и мученички завршио свој млади живот...“

„Шпиро К. Радуловић, полицијски чиновник из Комана, срез даниловградски. Рођен је 15. априла 1903. године у Комanима. Послије капитулације наше државе, повукао се у своје родно мјесто, вјерујући да је ту нашао кутак мира и сигурност за себе и своју породицу. Међутим, 15. децембра 1941. године, на путу за Никшић куда је пошао приватним послом, партизани су га ухватили, убили и бацили у неку од досад непознатих јама.“

„ Василије С. Божарић, рођен 1888. године, као син свештеника Сава и унук свештеника Тиодора Божарића. Пао је међу првим жртвама комунистичког терора 15. новембра 1941. године.

Дана 15. новембра 1941. године, отишао је почивши поп Васо у Љешкопоље, село Горња Горица, да изврши обред сахране по својој свештеничкој дужности. Комунисти су дознали за његов одлазак и припремили му засједу; ухватили га, измрцварили и исјекли; затим су га опљачкали, а комаде његовог тијела пренијели у шаторском крилу и бацили у ријеку Морачу. На Бадњи дан, његови остаци су пронађени и сахрањени пред црквом у селу Вуковцу; наравно без икаквог свештеничког обреда јер то партизани нијесу дозволили.“

„Душан М. Вукчевић, полицијски службеник из Подгорице. На дан 15. новембра 1941. године пошао је својој кући у Гољемадима, да проведе са својима дан славе св. Ђурђица. Непознати партизански злочинци убили су га из засједе у први мрак, када се из посјете својим рођацима враћао кући.“

„Горчин Н. Стојовић, предузимач, рођен 1908. године у Мартинићима, срез даниловградски. Није се слагао са нерадницима и партизанским крволоцима; зато су вребали на сваком кораку да му одузму живот. Прилика им се указала 23. септембра 1941. године, када је покојник пошао да обиђе своју сестру, у Манастиру Ђелији. Крволочни партизани припремили су му засједу у селу Стањевића Рупа и тамо га убили.

Његов леш ни досад није пронађен.“

„Архимандрит Серафим Џарић, настојатељ манастира Свете Тројице, код Пљеваља. Првог децембра 1941. године комунисти су око 2 сата ноћу ударили са свих страна на Пљевља. Поред манастира Св. Тројице прошло је неколико стотина. Борба се водила жестока и крвава. Око 7 сати у манастиру је служено јутрење. Богослужење су објавила звона за шта су комунисти псовали и пријетили. Око 8 сати архимандрит Серафим обратио се комунистима и молио да се одстране од ове светиње, коју су њихови претци помагали и бранили, а ако имају противу њега што лично, не бјежи од смрти. Комунисти одговарају: „Хајде, ти игумане, у собу, нећемо ми теби ништа, а за нас је највећа светиња слобода, за коју се ми боримо“. Топовске гранате ударају у манастир, гдје су безбожници нашли склониште, комунистички љешеви нижу се око пор-

те. Архимандрит, предвиђајући да манастир може бити порушен у највећем јеку борбе спрема се, одлази у Пљевља у гимназију, код директора поч. Добривоја Милетића, који је знао италијански језик да би код италијанске команде подјејствовао, да се ова древна српска светиња, која је око 800 година служила Богу и хришћанској цивилизацији, сачува. Архимандрит је мољен од братије да не одлази, јер ће погинути. Он је неустрашиво продужио са ријечима: „Ако манастир сруше не треба нам живота. Они ће нас побити". Жив је дошао у гимназију, гдје је Милетића нашао задављена од комуниста. За његово убиство протествовао је, на што су овог сиједог и заслужног старца комунисти убили из пушака и опљачкали."

„Протојерej Лазар Радонић, парох речински у Колашину. Рођен је 3. априла 1873. године у Мајинама, општина будванска.

Зашао у године, изнурен и болестан, користио је боловање у току посљедње године службе. Боравећи у мјесту службе, далеко од својих који живе у Котору, наишла је и на њега у Колашину смртна страва, у времену када овај град освојише партизани. Није изгубио присебност, јер је могао мислити какав би га зао удес стигао од комунистичке мафије. Пробија се кроз планинске кланце и одлази за Пећ, одакле је наумио био добацити се до свога дома, у Боки. Комунистичка бријежа далеко је пустила своје трагове, и тамо, у по прошлости и српској историји славној, Пећи, бар од комуниста не страхује. Али гле чуда! Мрак је, старац греде дому свога рођака Крста и на прагу зликовци 15. јануара 1942. године, убијају прота Лазара. Срушио се мртав! Ни ријечи од себе."

„Пети новембра 1941. године донио је смрт потомцима великог Новице Церовића попу Богдану и сину му Драгутину. Сахрањени су 9. истог мјесеца у Тушини. Комунисти су и према овој двојици изразили свој бијес."

„Милован Јачеглав, учитељ и резервни поручник. Рођен је 1908. године у селу Мокрина, општина Херцегнови.

Као познати национални радник, вјеран својој идеји, он је морао бити убијен по комунистичком програму. На дан 1. 1. 1942. године у 8 сати навече, по највећој хладноћи, у његову кућу је дошао познати партизан... Несретног Милована повели су у село Крушевице у живог га бацили у јаму дубоку 36 метара.

Посмртне остатке младог Милована, пронашли су његова браћа послије пуних 7 мјесеци трагања и пренијели у своје родно мјесто Мокрине на дан 9. II 1942. године."

Опрости Господе, што те поново молим, али бар храмове своје заштити слуге твоје. Не дај да свештенике као псе у јаме бацају.

Што ме, Господе, не позва к себи раније да моје грешне очи све ово не виде, а уши не чују. А не знам што је грђе и злокобније: оно што видим, чујем или прочитам.

СУРА ДРУГА – ЕЛ ХАСАН

– Ефенди, шта пише у Курану о борби са невјерницима?

– Ево шта пише, бег-ефендија: „Борите се на божјем путу против оних који се боре против вас! Не прелазите границу! Заиста Алах не воли оне који прекорачују границе онога што је дозвољено. Убијте их гдје год их нађете и прогнајте их одакле год су они вас прогнали."

– Тако пише?

– Тако.

Замисли се Хасан. Дуго обојица ћуте, испијају филџане кафе, а Хасан повлачи дуге димове из чибука.

– Дедер, прочитај ми још једном.

Хоџа поново чита, а Хасан се мршти. Можда овај ајет није најбоље разумио при првом читању. Пророк вели да се не прелази граница.

Да ли је он прешао границу? Не убија ли он невине људе, жене, дјецу?

– Што се мучиш, бег-ефендија?

– Како ти тумачиш тај ајет? Оправдава ли он ову нашу борбу?

– Оправдава, бег-ефендија. Ово је била наша земља. Каури су нас први напали још 1912. године. У књизи пише: „Прогнајте их одакле год су они вас прогнали."

– Јес. Јес, тако пише. Али оно, оно да се не прелази граница?

– Не бој се, бег-ефендија. Књига оправдава све што чиниш. Ми већих непријатеља од каура немамо. Милост ћеш Алахову стећи ако их уништиш.

– Сјеме ћу им затрти. За цара Мурата ћу да им се осветим.

Застаде кад помену цара Мурата. О чему то говори? Милош је, кажу, неђе из ових крајева био. Можда је неко од његових предака заједно са њим на Мурата јуришао. Ко зна колико су његови преци Турака на Косову побили.

Опет се саплиће о претке, крст и поријекло. Никако да се тог зла у себи ослободи. Увијек кад се тога сјети, пробуди се у њему неки бијес, зло се неко разбукти, па га смирити не може док са својом милицијом не упадне у неко српско село да пали и коље. Тек га крв и ватра умире. У посљедње вријеме рјеђе има за то прилику јер зазире од Рада Корде и његових четника, па му се склања са пута и не одлази према Страњанима. Чека згодну прилику да га заскочи, да му неку клопку постави.

Али му се, ипак, душа радује што сваког дана по неко однекуда донесе абер о српским погибијама. Само да овај рат што дуже потраје, да се какав мир не склопи, брзо ће Босна, Херцеговина, Санџак и Космет муслимански бити.

Кад стиже абер о партизанској погибији на Пљевљима, наредио је да се шенлучи. Такав српски погром мора да се прослави, а веле да су их стотине изгинуле. Пошли на Пљевље као да их тамо с даровима чекају. Дочекаше их Талијани и муслимани како ваља. Више су их, чуо је, побили муслимани но Италијани. Из сваке капије, са сваког прозора се на њих пуцало. Нијесу знали куда да се окрену. Рањене који су по улицама падали дотукли су муслимани крамповима и лопатама. Алах је услишио њихове молитве, па шејтане безбожничке на пушчане цијеви наводи.

– Хасан-беже – прекиде га у размишљању један од његових бојовника.

– Сиктер, бре – продра се Хасан. Видиш да је прошла поноћ!

– Важно је, Хасан-беже.

– Шта је важно? Шта? Ништа није важно осим ако треба да идемо неђе да кољемо кауре!

– Јављено је, Хасан-беже, да се једна већа група приближава вароши.

Хасан се трже.

– А који су?

– Партизани.

Би му лакше. Побоја се да Раде Корда није кренуо на Сјеницу.

– Партизани, велиш. А колико их је?

– Око сто.

– Алах је милостив. Биће ноћас весеља. Хоџа, одох ја за послом. Алах иманет.

Изјури сав устрептао од радости што му Алах на пушку шаље толико српских глава.

– Скупите све! Брже! Брже! Немој да ми ко изостане!

Настаде јурњава у вароши. Скупља се Хасанова војска. Распореди људе на улазу у Ћатовића махалу, код Петљанског шанца, на Дубињу и испод Радишића. Тако их постави да му Срби уђу у унакрсну ватру. Нареди и да се глас не чује док он први не запуца.

Не прође дуго, из мрака се зачу глас:

– Ехееej! Браћо муслиманиии! Не пуцајте!

Хасан држи прст на обарачу и ћути. Чека да још приђу.

– Живјело братство и јединство Срба и муслимана! – виче глас из мрака.

„Видјећете ваше братство, крмци кaурски" – вели у себи Хасан.

– Живјела народноослободилачка борба!

„Алаха ми, ти га живјет дуго нећеш."

– Не пуцајте браћо муслимани!

„Само ти приђи још мало ближе."

– Живјело братство и јединство Срба и муслимана!

– Срби и муслимани су браћа!

„Крмске вјере каурске. Хоће да им будем брат, па хоће. Е, нијесмо браћа и нећемо бити. Е неће га мајци ни један главу извући кад ме за брата призивају. Не могу са крмским власима ја брат да будем."

– Браћо муслимани! Другови! Нећемо да пуцамо! Долазимо као браћа и пријатељи!

„Опет он браћа, па браћа! Е, па приђи буразеру још мало да ти срце оловом напуним. Братско олово је најтоплије."

Кроз мрак већ види силуете које се приближавају. Пушке су им објешене о рамена.

„Дина ми, ови су каури потпуно помахнитали. Мисле да их са погачом чекам."

Потеже ороз. Заштекташе митраљези, аутомати...

– Ихааа! Ожежи! – подвриskује неко од његових.

– Ја не пијем ракије ни вина,
него крви од српскога сина!

Неки оштар глас се пробија кроз пуцњаву и јауке.

– Ожежи Мухамеде!

– Не пуцајте! Браћо! Људи!

– Ожежииии!

– Не пуцајте! Другови! Браћо!

– Ватру! Ватру! – дере се Хасан. Удри, мајку им каурску!

Неки тамо у мраку што претекоше, полијегаше по земљи. Траже заклоне. Још запомажу и моле да се не пуца.

– Ватру! – дере се Хасан.

– Не пуцајте браћо! – опет неко отуда вришти. Не пуцајте све нас побисте. Не браћо!

– Удри! Удри, нијесмо браћа! Нијесу ми каури браћа! Удри!

Са оне стране чују се ријетки пуцњи. Неки покушавају да се бране.

„Је л' сад видите да нијесмо браћа. Јесте ли утувили да нијесмо и нећемо бити браћа?"

Пуцњава јењава. Зора се полако пробија. Почеше да доводе заробљенике.

– Шта је то?! – дере се Хасан. Откуд ови живи?

– Предали се Хасан-беже.

– Јесам ли наредио да се сви поубијају!

– Па ево, побићемо их сад.

– Нека. Скупите их. Кад сване виђећу.

Са заробљеницима пођоше према центру вароши. Народ већ изашао на улице. Настаде опште веселье. Пјева се и пуца у ваздух.

– Скупите кауре из чаршије да оне крмке неће одвуку и закопају – нареди Хасан.

– Шта ћемо са заробљеницима Хасан-беже?

– Побиј! Не! Чекај! Води у затвор. Послаћу их на поклон мом пријатељу хоџи Пачаризу у Пријепоље. Нека види шта ја чиним са каурима.

Уморан, остави народ да се весели, а он крену кући.

„Све ћу их поубијати. Српско уво не смије да остане. Да ни један каурин не остане да ми каже: ми смо браћа."

ЧЕТВРТА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

Од оног поручника којег му упути Дража Михаиловић Павле је много шта сазнао. Исприча му он да се краљ и влада налазе у Лондону, да је баш прије неки дан пуковник Михаиловић унапријеђен у чин бригадног ђенерала и именован за команданта војске у отаџбини и да је о четницима обавијештен читав свијет преко Радио Лондона.

Посебно се охрабрио и обрадовао кад је видио да то није само шачица људи но читава војска.

Ђенерал Михаиловић га дочека са нескривеном радошћу.

– Добро ми дошао јуначе – вели му.

– Боље вас нашао, господине ђенерале.

– Седи, Ђуришићу. Седи и причај ми шта се тамо чини. Како чујем, није вам лако тамо.

– Тачно је, господине ђенерале, није нам лако. У Црној Гори команду су ограбили комунисти. Они преузели команду над народом, а Секула Дрљевић са својим зеленашима формирао некакву владу, па хоће поново Црну Гору да одвоји од Србије.

– А колико има четника, Ђуришићу?

– У Црној Гори практично нема четника. Они Секулини, којима како чујем командује Крсто Поповић, гори су од комуниста. Ја имам једну групу и једну групу мајор Ђорђије Лашић. Комунисти су залудјели народ, сви су пошли за њима.

– Знам, капетане. Знам. Зато ми не смемо седети скрштених руку.

– Ја сам, господине ђенерале, кад је почела италијанска офанзива предлаго да се преко Санџака пробијемо овамо у Србију, али ме комунисти нијесу послушали. Зато сам се са својим људима одвојио од њих.

– Нема са њима сарадње, Ђуришићу. Покушаво сам и ја да се са њима договорим, али не вреди. Они не признају ни краља, ни владу, ни врховну команду. Покушао сам да се са њиховим вођом, неким Титом, договорим о заједничком отпору окупатору, али није успело.

– А ко им је тај Тито?

– Не знам ни ја, капетане. Знам да није Србин, а према обавештењима која сам добио из Лондона овамо га је послала Коминтерна, а Коминтерна, Ђуришићу, никада српском народу добро није мислила. Мора да нам буде јасно да је ово револуција.

– Револуција?

– Револуција, Ђуришићу. А наша је света дужност да то спречимо, иначе ћемо сутра кад се рат заврши имати на власти комунисте као у Русији.

– Господине ђенерале, ја сам заклети краљев официр. Спреман сам да извршим свако ваше наређење.

– У тебе нисам ни сумњао Ђуришићу. Наш програм је овакав: Борба за слободу целога народа под скиптром краља Петра II, стварање велике Југославије и у њој велике Србије, етнички чисте, у границама Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Срема, Баната и Бачке. . .

Павлу се програм допада. Допада му се поготову што предвиђа кажњавање Шиптара, муслимана и усташа за покоље које су ових мјесеци починили.

– ... И упамти Ђуришићу – наставља ђенерал Михаиловић – са комунистима партизанима не сме бити никакве сарадње, јер се они боре против династије Карађорђевића, а за остварење социјалне револуције, што никада не сме бити наш циљ, јер смо ми једино и искључиво борци за краља и отаџбину и слободу народа.

– Разумио сам, господине ђенерале.

– И још нешто, капетане. Мајор Лашић и ти командоваћете четничким покретом у Црној Гори. Добићете писмено наређење да се сви активни и резервни официри и сви војни обвезници одмах пријаве и ставе на располагање вама, без обзира на њихове чинове и ранији положај.

– Јели то мобилизација, господине ђенерале.

– Јесте, капетане. Мобилизација. Ово је мобилизација у ратним условима. Упозорите све официре и војне обвезнике да нико није разрешен заклетве дате краљу и отаџбини и да ће сви који се не одазову бити сматрани војним бегунцима којима ће се судити по ратним законима војске Краљевине Југославије.

2.

У Васојевиће стиже охрабрен, али истовремено са неком зебњом у души. Охрабрио се сазнањем да у Лондону постоји влада, а да ни народ у земљи није препуштен сам себи. Допала му се смиреност ђенерала Михаиловића.

Сада и он зна шта треба чинити. До сусрета са Дражом само је предосјећао да до раскола са комунистима мора доћи, али је сам себе убјеђивао да

ће ипак некако наћи заједнички језик. Те дилеме више нема. Постоји само у њему зебња и болан осјећај да ће морати да пролије српску крв. Кад се тога сјети неки бол му запара душу, али га смирује сјећање на разговор са Дражом. Тај Тито и остале слуге Коминтерне, како вели ђенерал Михаиловић, упропастиће српски народ ако се на вријеме не зауставе.

Од када се вратио са Равне Горе не срета се са партизанима. Боље је да се не сретају. Ако крв мора да потече, нека то буде што касније, а можда ће ђенерал Михаиловић ипак са комунистима наћи заједнички језик. Иако зна да од тога нема ништа, ипак се нада.

– Господине капетане – трже га неко од пратилаца из размишљања. Нека двојица иду према нама.

Не би му мило кад видје да му у сусрет преко Шестаревца иде Радивоје Вукићевић са још неким момком који носи пушкомитраљез. Његових је више, лако би их смакли, ма му се не пуца. Хтједе да се размину, па скрену преко једне ливаде.

– Павле! Павле! – виче Радивоје. Стани мало да попричамо, нијесмо се свађали, мајку му.

– Нећу Радивоје. Нећу да причам са онима који се спремају да ме мучки убију. Но, ајде, да сједнемо мало.

Њих двојица сједоше, а остали остадоше мало даље.

– О чему то причаш Павле? Какво убиство? Ваљда бих ја знао што о томе.

– Не мислим ја на тебе Радивоје. Не знаш ти шта се чини и шта се спрема.

– Ма ко хоће да те убије, човјече?

– Ови ваши, Радоња Голубовић и Радомир Митровић. А ни они не знају шта чине, но им је онај Јевремин што се по Дурмитору мота памет попио.

– Ја то, Павле, не могу вјеровати. Морао бих да знам.

– Е, мој Радивоје, још ти не знаш у какво си се коло ухватио.

– Вала Павле, ти и ја један другога нећемо, а они шта год хоће.

– Наћераће и тебе.

– Ма пусти, богати то, но реци ми како је у Србији?

– Србија је сва устала против комуниста.

– Ма шта велиш?

– Комунисти убијају виђене људе, па је народ устао против њих.

– Како, човјече, кад ево сва западна Србија слободна?

– Неће ти се они одржат ни до Божића, а ево Божић ти је близу. Не знаш ти Радивоје за ким си пошо. Све се то скупило с коца и конопца, мало је поштених и правих људи међу њима. Већином су ти то авантуристи без куће и кућишта.

– А ја колико знам, комунисти су најугледнији људи.

– Слабо ти то знаш. У Србији постоји план да се побију сви најугледнији комунисти, да народ не залуђују.

– Је л' то мислиш ко ово што смо ми убили предсједника општине Томицу Чукића?

– Јесте. Тако. Чуо сам да сте Томицу убили на правди Бога.

– Није тачно, Павле. Он је Италијанима предао спискове комуниста. Тјерао је кметове да иду пред италијанском војском да се пале комунистичке куће.

– Ја куће палио не бих, али вас бих ликвидирао.

– Зар тако Павле?

– Тако. Ви то овдје несрећници и не знате, но сте ко муве без главе кренули за оним католичким пробисвијетом и преварантом.

– Којим, бре, преварантом?

– Тим вашим Титом.

– Ко ти је то?

– Ти ни то не знаш. Е, црни мој Радивоје, па то вам је главни вођа. Он и његови доглавници издали су директиву да се у Србији побију сви Срби.

– Како да се убијају Срби, Павле, човјече?!

– Е, па, Радивоје, да знаш да је тако.

– Ваљда мислиш да убију издајнике као што је био Томица.

– Томица је био најбољи Србин.

– Како, бре, најбољи Србин кад је хтио да затре комунисте? И ми имамо породице. Значи да би много народа у Васојевићима затро.

– Не би ми дозволили све. Оне поштене који нијесу потпуно памет изгубили спасли би. А ја вама препоручујем, другог вам излаза нема, но да се нама придружите. Стаљин је упропастио руски народ и још више ће га упропастити, а комунизам ће бити уништен и неће се појавити хиљаду година. А Њемачку нико не може побиједити осим Енглеза.

– Зашто баш Енглези, кад су слабији од Њемаца?

– Ево како. Енглези су мобилисали Русе да се искрве са Њемцима. Њемци ће кроз руске степе да изгубе војску, а послије ће Енглези да суде. Кроз читаву историју су и судили. Него да се ви предате.

– Како то мислиш, Павле, да се предамо?

– За спас народа. Ви кажете да сте народни, да сте за народ, е па кад је тако, сад се покажите. Предајте се да не би народ пропао. Жртвујте се једно двадесет–тридесет вас из овог краја и предајте се, или српскога ува остат неће. Пријавите се добровољно. Боље је да стријељају вас тридесетак, но читав народ да страда.

– Е, то Павле, неће моћи. Ми ћемо водити борбу до краја.

– Је л' до краја са нама?

– А што са вама?

– Па, ево, мене хоће да убију.

– Није то тачно, човјече, велим ти. Ја бих морао знати.

– Те ствари се не раде да сви знају, мој Радивоје. И да знаш, Радивоје, па пренеси твојима, више пријатељи нијесмо.

– Морам да ти кажем да си ме стварно изненадио.

– Изненадили сте и ви мене.

– Човјече божји, а ја сам те предлагао за Главни штаб Црне Горе. Тамо су Пеко Дапчевић, Арсо Јовановић, генералштабни мајор...

– Жао ми је Арсе. Отишо је против свог народа. Издао је краља и отаџбину. А мене би срамота било да будем са њима. Ја сам краљев заклети официр и остаћу му вјеран до смрти. А Арсо је пљунуо на заклетву и отишо са комунистима који су извели српски народ на кланицу.

– Нема, Павле, слободе без крви. И ти, да си дигао устанак, морало би да се гине.

– Не би баш тако било, Радивоје. Ми снаге немамо да се Њемцима и Италијанима супротставимо. Они су не дупло, но стоструко јачи. Ово што ви чините није ништа друго до кланица. Требало је чувати снаге, прикупљати оружје, па онда устати, као што су твоји Васојевићи осамнаесте године устали тек кад је пукао солунски фронт. А ви сте егоисти. Узели сте оружје, подијелили, а оно пропало по шуми. Није вама стало до народа и његове слободе но до власти. За власт се ви борите, а о народу не мислите. Вама народ служи да краља свргнете и власт своју успоставите. Људи за вас ништа не значе, само вам је до власти стало.

– Није баш тако, Павле.

– Тако је, тако, Радивоје. Не мислим ја да си и ти такав, знам те. Исувише си поштен па и не видиш да те вуку за нос и искоришћавају. Но да ти речем: што је било – било је. Реци твојима да овуда више не пролазе. Гдје се сретнемо, преко пушке ћемо се гледати.

– Није ваљда дотле дошло?

– Јесте. Дотле.

ЧЕТВРТА КЊИГА О РАДОВАНУ

– Јеси ли чуја, Радоване, да су се баш подијелили?

– Јесам. Чуо сам. Ни то не ваља.

– Поштени људи са њима више неће. Неће руке да крваве братском крвљу.

– А ко води ове друге, четнике?

– Кажу, неки официр, Павле Ђуришић. Сви официри су за њим кренули. Велики је, веле, јунак био.

Замислио се Радован. Издала га снага, а види опстанка му у Колашину нема. Само чека кад ће неку ноћ да бану на врата и да га одведу.

Није му главе жао, наживио се, но ће му брука на потомке пасти да га браћа убију, на пасјем гробљу.

Одлучи се у тренутку.

– Због ом људи – вели и крену.

– Куда ћеш Радоване?

– Не знам ни сам.

ПРВА КЊИГА О РАДОМИРУ

Поново је Радомира захватио револуционарни занос. Љетошња малодушност је већ заборављена. А није му било лако кад оно у августу стиже наређење да се јединице расформирају и борци пошаљу кућама. Он је један од главних организатора устанка. Шта ће му људи рећи? Шта друго него да их је преварио и ојадио, јер казнена експедиција попали пола села у беранском крају, а Шиптари направише покољ у селима око Андријевице.

Сада је опет све кренуло добро. Партизанске јединице су поново формиране, сваког дана им прилазе нови борци.

Сања Радомир о свјетској револуцији. Сања о дану када ће све земље свијета живјети у комунизму и сви људи на свијету бити једнаки и равноправни, када више неће бити експлоатације човјека по човјеку. Доћи ће дан када ће свјетска буржоазија бити развлашћена, а радничка класа свијета ће господарити својим радом.

Помало га брине што се Павле све више одваја од њих и што у народу има говоркања да комунисти убијају поштене људе. Ни Павле, ни ти што су незадовољни не схватају да је почела свјетска револуција, а свака револуција тражи жртве. Не убијају комунисти невине и поштене људе, но шпијуне, петоколонаше и кулаке, јер су они непријатељи свјетске револуције. Доћи ће вријеме кад ће овај народ схватити да се комунисти не боре за себе лично, већ за добро свога народа.

Размишљајући о свјетској револуцији и комунизму, доста је неопрезно ишао сеоском путљагом кроз неку шуму. А и нема чега да се боји. Италијана овдје нема, а са Павловим четницима су у добрим односима. Сретају се свакодневно, једино што заједно не учествују у борбама.

– Стој! Ко иде!? – трже га глас из шумарка.

Застаде. Није било времена да скине пушку. Ипак, ако буде требало скинуће је, па шта буде.

– Радомир Јованчевић!

– Баци пушку!

Секунду Радомир размишља.

– Нека. Не треба – чу други, познат глас.

Пред њега изађе Павле, а за њим неколико четника у пратњи. Павле прилази. Гледају се ћутећи.

– Нећеш да станеш мирно и поздравиш свог капетана? – вели му Павле.

– Ти јеси био мој капетан и поштујем те као храброг и доброг официра. Дођи к нама, увијек ћу те поздрављати као свог старјешину.

Павле се прави као да ово не чује.

– Ти си, Радомире, био један од мојих најбољих војника. Био си најхрабрији у јединици. Како си могао да погазиш заклетву дату краљу и отаџбини?

–Заклетва дата краљу који је издао земљу и побјегао мене више не обавезује.

– Како то говориш за краља?

– Тако како чујеш. Он, његова влада и његови официри издали су ову земљу и овај народ.

– То је, Радомире, комунистичка пропаганда. Влада и краљ су у Лондону и отуда руководе националноослободилачким покретом у земљи. Него да ти речем и упамти, посљедњи пут ти то говорим. Теби није мјесто међу тим злочинцима и издајницима српског народа. Ти си поштен човјек, па су те завели. Позивам те као свог најбољег војника да дођеш код нас док ти не буде касно.

– Ја не могу да издам свјетску револуцију.

– Неће бити свјетске револуције, Радомире. То вас они пробисвјети и преваранти залуђују.

– Биће. Она је почела.

– А ја ти још једном кажем, дођи код нас. Поставићу те за официра, ти то заслужујеш.

– Нећу. Не могу.

– Размисли. Имаш још мало времена. Ако се још једном овако сретнемо, за једног од нас двојице неће ваљати. Ајд' због.

Павле са његовима оде. Радомир ћутећи гледа за њима.

„Ипак ће, значи, између нас доћи до крвопролића."

ЧЕТВРТА КЊИГА О СЕКУЛИ

Или нешто није у реду са њим, или са овим народом.

Вјеровао је да је један од најумнијих Црногораца овога вијека, а све се ипак догађа другачије него што је он планирао, и очекивао. Вјеровао је да ће Црногорци једва дочекати да поново добију своју независну државу, а оно осим шачице његових зеленаша нико за њу није. И комунисти и четници су против независне Црне Горе, па сада не зна ко су му већи непријатељи. И једнима и другима ако падне шака, неће му глава вриједјети ни паре турске, а ово мало војске што је окупио око Крста Поповића није у стању да изађе на крај ни са једнима, ни са другима. Мислио је да ће хапшењем познатих бјелаша уједињитеља потпуно разбити своју опозицију, а она још жешћа но прије рата.

Зато га позив поглавника Независне Државе Хрватске Анте Павелића да из Земуна поново дође у Загреб у специјалну посјету обрадова. У овом тешком времену добро је имати пријатеља, поготову ако је он Србима заклети непријатељ. Зна Секула да га Павелић не зове зато што му је за срце прирастао, већ зато што му треба, али треба и он њему, јер оној српској жгадији није лако доакати.

Анте га прими срдачно.

– Част ми је што у свом главном стану могу да поздравим вођу јуначког црногорског народа. Ми Хрвати немамо друге браће осим Црногораца.

– И ја сам одувијек мислио тако, екселенцијо – одговори Секула. То осјећа и мој народ, мада има изрода који су заведени пропагандом из Београда, па су пупчаном врпцом везани за Србе.

– У сваком народу има заблудјелих овчица, или како рече ваш велики пјесник, губе у торини. Зато, драги пријатељу, мислим да могу тако да ти кажем, губу из торине треба тријебити. И ви вашу и ми нашу.

– Слажем се. Коначно је дошло вријеме да наши народи стекну пуну слободу и независност. Према онима који су против свога народа милости не може бити.

– Мислим, пријатељу, да ћемо се сложити још у једноме. Највећи непријатељ којега наша два народа имају су Срби.

– Они су највеће зло Балкана, па и Европе.

– Да, да, мој пријатељу. То зло сјеме мора бити уништено да би Европа могла мирно да живи. На жалост, колико сам обавијештен, многи Црногорци и данас себе сматрају Србима.

– Још има таквих, мада се надам да ће схватити своју заблуду. Ја сам у неким својим чланцима о томе писао. Утврдио сам да су Црногорци потомци старих Илира и да имају додирних тачака са Њемцима.

– И моји учењаци су се озбиљно бавили поријеклом Црногораца. Морам вам рећи да су дошли до нешто другачијих, али занимљивих и мени драгих открића. Црногорци не воде поријекло од српског но од хрватског племена. Ваш кнез Владимир, онај који је био ожењен кћерком бугарског цара Самуила Косаром, а сахрањен у Крајини, није био Србин но Хрват. Такође, драги пријатељу, и Стефан Војислав, онај који је побиједио Грке у чувеној бици код Бара 1042. године, био је Хрват. Хрвати су држали албанско приморје више од 180 година, а Дукљу све до пада Турске. Ово су наши знанственици несумњиво утврдили.

– Хвала вам на овоме, екселенцијо. За мене је то знанствено откриће вијека. Осјећам се као да ми је неко поклонио још један живот. Вјерујте ми да ће за многе Црногорце ово више значити него да су повратили Скадар, а сами знате колико им та стара престоница значи.

– Драги мој пријатељу, потпуно те разумијем. Није лако живјети са осјећањем да имаш заједнички коријен са једним таквим народом као што су Срби. Мора да је у твојој души понекад био пакао. Један европски образован човјек као што си ти мора да је много патио због свог поријекла.

– Та патња била је јача од било које физичке.

– Захваљујући хрватској знаности, ви Црногорци ћете те патње бити ослобођени. Црногорска душа ће бити растерећена, јер ће се знати да је племенитог поријекла.

– У име мога народа ја се захваљујем вашим знанственицима. А желио бих да им своју безграничну захвалност и лично изразим.

– Биће и за то прилике, пријатељу. Биће. Ја сам управо хтио да ти предложим да једно вријеме, колико то прилике буду захтијевале, останеш у Загребу. Стрепим да ти се нешто не догоди и да црногорски народ не изгуби правог вођу. Против тебе су, како сам обавијештен, и комунисти и четници.

– На жалост, јесу.

– Ето, видиш, драги пријатељу. И једни и други ће сутра пуцати на тебе. Ја не могу допустити да те крвопије обезглаве братски црногорски народ.

– Са захвалношћу прихватам вашу понуду. Надам се да ћемо заједничким снагама коначно скинути са историјске сцене нашег заједничког непријатеља. Европа ће хрватском народу за то дуговати историјску захвалност.

– Морамо око нас окупити све оне који су против Срба. Не постоји племенитији задатак овог вијека од уништења тих балканских цигана, јер постоји стална опасност да загаде Европу. Морамо употријебити сва средства и

користити се свим методама. Добар дио нашег посла обавиће Нијемци. Они за једног свог војника стријељају сто Срба. Зато у Србији треба убијати. Нијемце, да би они убијали Србе. Десет убијених њемачких војника у Србији, хиљаду Срба мање. Мораш признати да је то велики допринос ликвидацији нашег заједничког непријатеља.

– Ипак је ваш допринос највећи.

– Наши знају свој посао. Многи крајеви Независне Државе Хрватске су потпуно очишћени. То се темељито ради. Ускоро у Независној Држави Хрватској Срба бити неће. А онда ћемо преко Дрине, драги пријатељу. Једном за свагда ту губу из европске торине, како би ваш пјесник рекао, треба истријебити.

– Ако то доживим, нећу жалити да умрем.

– Доживјећемо то и ти и ја, пријатељу. Доживјећемо, само треба паметно да радимо. Твој најважнији задатак сада је да створиш независну државу Црну Гору и на сваки начин спријечиш њено припајање Србији. Како сам обавијештен, предсједник српске владе Милан Недић покушава у Берлину да добије подршку да Црну Гору припоји Србији.

– Ја сам иначе имао намјеру да уз вашу дозволу формирам црногорско државно вијеће, које би брзо могло да прерасте у владу.

– То што прије треба урадити. Неће ти бити лако, јер и у врху Њемачке имаш противника. Ево, прочитај што је министар Рајха за Југоисток Херман Нојбахер написао.

Секула узе папир. Чита, а грашке зноја га пробијају. Те српијанске кучке су успјеле и код Њемаца да га опањкају.

„... Дрљевић је лопов. Спрва плаћен од Италијана и напуштен, онда је добачен усташама и данас још плаћен од Хрвата... Хрватска курва, плаћен отуда...“

– Не узбуђуј се због тога. Најважније је да Србијанци поново не ограбе Црну Гору.

– Могу само преко мене мртвог.

ПЕТА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

Данима се Павле одлучује да удари на комунисте, али никако да се преломи. Јасно му је да, ако удари, са тог пута повратка више нема, а то онда може да буде рат до истребљења. Да му је некако да их сатјера у тјеснац и примора на предају без проливања крви.

Другог дана нове 42. године јавише му да је једна партизанска група заноћила у Штитарима. Дојавише му сељаци да је међу њима мало комуниста и да би се лако предали ако их опколи.

Покупи све људе које је имао и оде у Штитаре. Распореди војску. Тек тада су га примјетили.

– Зови их – вели једном свом. Реци да се предају, никоме ништа неће бити.

– Ехееееј! Партизаааани! Опкољени стеее! Предајте сееее!

– А ко је тоооо, кооо!?

– Четници војводе Ђуришићааа!

Неколико секунди тишина. Из опкољених кућа запуцаше.

– Припуцајте и ви. Да их мало заплашимо – вели Павле.

Четници осуше паљбу. Они убрзо престадоше.

– Ехееееј! – завикаше они из куће. Је л' вјера да се предамо?!

– Вјера! Вјера!

Изађоше из кућа и побацаше пушке. Постројише се. Павле им вели:

– Је ли ко од вас пролио српску крв?

– Од нас није нико.

– А гдје је Радомир Митровић? И он је био са вама.

Сви ћуте. Одједном из једне куће запуца. Четници заузеше бусије па осуше по тој кући. Неко искочи кроз прозор и поче да бјежи, али га зрна брзо стигоше. Група четника потрча према њему.

– Ранили смо га! – повикаше.

Павле дође до рањеног Радомира. Дуго се гледају ћутећи.

– Па, Радомире, ево ме. Чујем да си се посљедњих дана распитивао о мени.

– Удри, запало те је.

– Као што би ти мене?

– Ја тебе бих да си ми ђе пао шака, јер си издајник.

– Крупне су то ријечи, Радомире.

– Ти и твоји четници сте издајници и народни непријатељи. Свима ће вам судити народни суд.

– Значи, истина је да сте се ти и Радоња спремали да ме убијете.

– За издајника је једино метак.

– То што причаш, може и главе да те кошта.

– Ја ти рекох. Запало те је, удри. Ја тебе бих. Издајницима више нећемо опраштати.

Павле ћути. Опет га дуго гледа.

– Који је његов пиштољ? – пита.

– Ево овај.

Узе пиштољ и испали неколико метака у Радомира. Прекрсти се и промрмља:

– Помози Боже.

2.

Неће му сан на очи, а ноћ одмакла. Испразни читаву флашу ракије, па викну:

– Дајте ми ракије!

Ађутант утрча ћутећи и стави нову флашу на сто. Потом га погледа, па назадачке крену према вратима.

– Шта ме гледаш! Напоље! Напоље!

Ађутант истрча залупивши врата.

– Шта ме гледаш? – настави Павле да виче сам за себе. Гледаш ме ко да сам ђаво!

Опет се загледа у руке. Дуго. Стално има осјећај да са њих цури крв.

– Пролио сам српску крв – шапуће. Јесте комуниста, али је Србин. Сјутра је Бадњи дан, а ја га дочекујем крвавих руку.

Потеже из флаше. Нада се да ће ракија потопити онај очај у њему, али он је све јачи. Што више пије, све је више жедан, а очај постаје све јачи.

Ноге га већ не држе. Тетура се. Зидови око њега се љуљају. Сручи се на столицу и стави руке на главу. Прстима стеже браду. Не осјећа бол.

– Дај још! – зарежа.

Испред њега се поново створи пуна флаша.

Наврну је на уста. Ракија клокотом силази у грло, циједи се низ браду, низ груди.

– Шта радиш то, синко? – чује неки глас.

Познат му је тај глас. Зна га добро, али никако да се сјети чији је.

– Ја сам, синко, ја.

Па то је његов отац. Чини му се да сједи у ћошку.

– Откуд ти стари?

– Ето. Наиђох да видим шта чиниш?

– Нијеси ти дошо да ме видиш. Знам ја зашто си дошо. Да ми видиш руке. Да видиш цури ли српска крв са њих.

– А што окрвави руке, сине?

– Мора се, стари. Мора.

– Никад се братска крв није морала проливати.

– Сад мора. То нијесу браћа. То су комунисти.

– И они су људи. Срби. Само не знају шта чине. Нека им Бог помогне.

– Они су издајници, стари. Издали су краља и отаџбину.

– Никада ми Срби без издаје могли нијесмо.

– Ово је, стари, много велика издаја. Ово је издаја ко она на Косову. Ево петсто година од издаје Вука Бранковића не можемо да се повратимо, а од ове ће нам требати хиљаду година, ако се икада и повратимо, ако се међусобно не истријебимо до потоњега.

– Имали смо и тежих дана.

– Не знаш шта се догађа, стари.

– Видим и ја.

– Не. Не видиш довољно. Комунисти су памет изгубили за тим њиховим Марксом и Стаљином. Можда та идеја и јесте велика, али кроз хиљаду година. А ту идеју користи Ватикан да нас уништи. Подметнули су комунизам Србима да би их затрли, да им трага не остане.

– И зато си руке окрвавио?

– Зато. Зато, стари. Можда ће ме сјутра прогласити за крвавог убицу, али другачије се сада не може.

– Не знам, сине. Нека Бог помогне твојој души.

Стари нестаде. Одједном је био мали. Дјечак. Јурио је неким пољем. Трчао је дуго.

Чује неки глас:

– Ово ће дијете постати велики човјек.

Потом су се мијешале слике из школе, официрске школе, рата са Италијанима...

– Господине војводо. Господине војводо.

Неко га дрма за раме. Подиже главу са стола. Ту је преспавао.

– Шта је било?

– Комунисти данас хапсе по читавој Црној Гори.

– Кога хапсе?

– Како они кажу петоколонаше.

– А што баш данас?

– Бадњи је дан. Они то зову новом истрагом потурица.

– Мајку им црвену! Нека мале патроле оду по селима ако треба ће кога да заштите.

Ађутант пође.

– Чекај. Нека неко оде у варош до мог брата и нека му каже да хоћу да се видим са италијанским командантом. У овом тренутку наши једини непријатељи су комунисти. Узећемо оружје од Италијана.

3.

Прилазећи школи у Заостру, гдје му је штаб, види неку гужву. Има много више људи него што их је оставио.

Неко од његових га примијети из далека па дотрча.

– Шта је то тамо?

– Судија Љубо Минић пребјегао овамо са седамдесет људи из Колашина. Напали их комунисти.

– Шта кажеш, море?

– Напали их комунисти.

– Пи, мајку им курву. Почели су. А ће је Љубо?

– Ту је. У школи.

Љубо му изађе у сретање.

– Господине капетане, ја са овим људима немам куда, дођох овамо код вас.

– Добро ми дошо. Чујем да су вас напали. А има ли мртвих?

– Нема, али биће ових дана колико хоћеш.

– Хајдемо унутра, па да ми причаш шта је било. Донесите ракију.

Уђоше у штаб. Павле се раскомоти.

– Сједи Љубо. Причај ми шта је било.

– Ех, шта је било. Италијани због зиме напустише Колашин. Ја видим, остаде варош без икакве власти, па сазвах вијеније људе да се договоримо, да некакав ред направимо. Окуписмо се у осам навече, кад у десет око куће нека бука. Упадоше унутра, наоружани.

– Комунисти?

– Комунисти. Веле, сви смо похапшени и воде нас у затвор. „Чекајте, велим, људи. Зашто у затвор? Нијесмо непријатељи?“ Један вели: „Наредио Ђидо и ту разговора нема.“

– Који им је то?

– Онај Ђилас, син оног капетана из Подбишћа.

– Чуо сам за њега.

– Истјераше нас напоље и поведоше према Брези да нас затворе у Касарну. Вуле Влаховић, др Бранко Дрљевић и ја искористисмо мећаву те побјегосмо, а остале одведоше. Ја скупих ове људе по околним селима, те дођох овамо код тебе. Једва смо им побјегли. Умало да нас стигну преко ових планина.

– Добро си учинио. А колико их позатвараше?

– Исте ноћи, јавили су ми, позатварали су све угледније људе у Колашину. Идућег јутра су се размиљели по селима, па хапсили и виђеније сељаке. Кажу да је затвор пун.

– Е, од сад ћемо се другачије гледат.

– Знаш ли да су убили Милована Анђелића?

– Како њега? Па он је њихов од прије рата.

– Њихов. Но, како чујем, посвађали су се баш око ових злочина. Милован није дао да се људи убијају, говорио је да је устанак прерано подигнут, па ће народ да страда, па, ето, то плати главом.

– А чујем да су их тамо око Колашина и по Дурмитору доста побили.

– Тачно ти то не бих знао рећи, али прича се да свашта чине и да најугледније људе побише. Не могу, ваљда, преко њих власт да узму.

ПОСЉЕДЊА КЊИГА О РАДОВАНУ

Не издадоше га ноге. До паса је понегдје снијег био, али издржа. Стиже у Беране.

Сврати у Хотел Миладиновића. Сједе у ресторан да нешто поједе, окријепи се мало, и истиха распита за Павла Ђуришића. Још он може четник да буде, још ће моћи пушку да носи.

Келнер му донесе ракију. Загрије га.

Напољу зачу неку гужву. Кроз прозор види да пролази нека војска. И јесте војска, и није војска. Јасно му је да нијесу Италијани.

– Ко су ови, синко? – пита келнера.

– Четници.

– А је ли капетан Ђуришић са њима?

– Ено га напријед.

– А куда су пошли?

– У касарну. Код Италијана.

– Ће велиш?

– Код Талијана.

– А шта ће тамо, за Бога милога? Побиће их.

– Неће стрикане, не бој се. Договорили су се они.

– Шта су се договорили?

– Одакле си ти, стрикане?

– Из Колашина.

Келнер се окрену да га ко не чује.

– Е, видиш, стрикане, четници су склопили пакт са Талијанима. Иду да приме оружје од њих.

– Да се ти, дијете, са мном не спрдаш?

– Не, стрикане, тако ми Бога. Иду да приме оружје од Талијана да побију комунисте. Партизане.

– Браћу?

– Не зна се, стрикане, данас ко је коме брат.

– И велиш, сад ће четници и партизани између себе да ратују. Брат на брата.

– Ето тако.

– Добро синко. Фала ти.

– Загледа се Радован у празно. Јело испред њега се хлади. Није му више до ручка.

Устаде. Извади скривени револвер. Људи у ресторану поскакаше. Гледају га збуњено, али нико не мрда. И онај келнер застао са послужавником у рукама.

– Е, вала Радоване, од боље погинут не можеш – вели сам себи.

Принесе револвер сљепоочници и повуче ороз.

ТРЕЋА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Дође ми човјек из Колашина.

– Склони ме неђе, брате, ако за Бога знаш – вели.

Уведох га у манастир. Бијаше поцијепан, прљав, измршавио. Страх му големи у очима.

– Јеси ли гладан, синко? – питам га.

– Није ми до јела.

– Твоје су очи големо зло виђеле.

– Нијесам чуја за веће ни од најстаријих који турско доба памте.

– Попи једну ракију, синко, па причај.

О злу ми прича раб божји, а ја кад он заспе, ево узех да запишем. Да се зло не заборави.

Кад војска италијанска напусти Колашин, комунисти ограбише власт у вароши. Затекоше на окупу највићеније Колашинце и затворише у ону касарну на Брези. Неколико дана прије Божића касарна на Брези је била пуна затвореника, како ми човјек вели, људи ни кривих ни дужних.

Јавише преко звучника да ће на Бадње вече бити приредба а послије игранка, па се народ позива да дође. Пред зору из касарне на Брези изведоше групу затвореника, дадоше им крампове и лопате, па потјераше у луг поред Таре. Натјерали су их да копају велику рупу. У чуду се људи питали шта ће им та рупа.

Кад се смрче, дође народ на приредбу. Прво је, вели, Саво Брковић, наки њин велики вођа, одржао говор, а послије је почела забава.

Док је у школи била забава, група наоружаних људи дошла је на Брезу и жицом повезала неке затворенике. Повели су их у луг поред Таре, побили, бацили у ону рупу и затрпали.

Нијесу их, каже, побили пушкама, но маљем као пашчад.

Опрости Боже.

Једна патрола отишла у Брскут. Упали су у кућу мајора Чађеновића. Затекоше га на спавању. Притисnуше и свезаше, па одведоше у Колашин. У затвору су га тукли до бесвијести, а послије га одвели у луг поред Таре. Човјек прича (опрости Господе њему грешном ако лаже) да су му живом распорили груди и извадили срце. Послије су га бацили у јаму па затрпали.

Група наоружаних људи отишла је и у Крњу Јелу на кућу поручника Миљана Мандића.

Миљан их је примијетио док су прилазили кући, зграбио је пушку и утекао на споредна врата. Бијесни што им је Миљан измакао, потјераше за Колашин његова два млађа брата, оца, снаху и двоје дјеце. Нијесу их ни водили у затвор но свратили у луг поред Таре и побили. Само су дјеци опростили живот. Кад их затрпаше, примијетише пса који је за њима дошао. И убише и њега. Послије узеше неке даске, начинише крст, па на њему разапеше онога пса. На крст заковаше даску на којој написаше: „Ово је пасје гробље".

Ноћас ћу се молити Богу за душе ових несрећника.

Од других људи који ми из Колашина долазише дочух да пса нијесу убили. Народ је, кажу, ово мјесто поред Таре назвао пасје гробље одмах о Божићу, јер су на том мјесту закопавали црknуте псе.

Овај ми човјек још исприча и о злој судбини Софије Бојовић.

Софија је, вели, била права љепотица. Равне јој у колашинском крају није било. Намерачио се један од ових нових главара на њу, а она, озбиљна и поштена дјевојка, одбије га.

– Нијесам ја курва, шта ти мислиш? Имаш жену и дјецу.

Партизански моћник је из ината потом оптужи да је италијанска курва и шпијун, па је осуде на смрт.

Изведу је на стријељање, и позову народ да гледа. Окупила се маса људи.

Читају јој смртну пресуду.

– Нијесам шпијун! Лажете! Нијесам курва!

Вришти несретна Софија, плаче, моли, али јој ништа не помаже.

– Нијесам курва! Лажете!

Плотун је прекинуо њено запомагање.

Убише, вели, и судију Светозара Лазаревића на правди Бога. Прогласили га за петоколонаша, а он је штитио комунисте. Кад је италијански командант окупио угледне Колашинце да им припријети што подржавају комунисте, Светозар је устао и рекао:

– Господине пуковниче, ја сам Светозар Лазаревић, чиновник више каријере и вишега ранга. Залажем моју ријеч и моју главу да у липовској општини нема комуниста и да преко Липова не прелазе комунисти.

Сви на скупу су заниjемели, јер је тих дана Липово врвило од комуниста.

Ипак су га убили.

Ко год неког угледа има живот му је у опасности.

Ево, каже човјек, шта се догодило у Липову.

На врата куће Нова Меденице неко залупа. У кући он, његова жена Коса, мајка Анђа, синови Драгиша, Лакић и Милош и ћерке Драгица и Војка. Сви се мало тргоше. Нико се ноћу у овом злом времену ником не радује. Поћуташе мало. Лупњава се поново чу.

– Отворите – вели Ново.

Дјеца отворише врата. Ушоше два човјека.

– Добро вече.

– Добро вече људи – вели Ново. Ајте у кућу.

Уђоше. Разгледају кући, али не сједају.

– Ће је кућа Милоша Драговића?

– Шта ће вам, људи Милош ноћас по овом кијамету? Сједите овђе, да спремимо нешто да вечерате, па ћете ујутру код Милоша – каже им Ново.

– Не можемо. Морамо ноћас код њега. Но покажи нам ће му је кућа.

– Добро људи, кад нећете. Но не знам да ли ћете потрефит, мрак је густ.

Приђе до прозора.

– Ено, доље. Доље је гробље. Поред гробља прођите, и одмах ћете наићи на његову кућу.

Док им је Ново кроз прозор показивао пут, она двојица извадише револвере и сасуше у његова леђа по неколико метака.

Сви се скаменише. Ново се скљока на под. Није имао времена ни да јукне.

Стара Анђа, видећи да јој син гине, јурну и дохвати сјекиру која је стајала поред шпорета. Замахну сјекиром да освети сина. Убица за дјелић сантиметра склони главу, а онда здимише на врата у ноћ.

Читаве ноћи пресједеше поред мртвог Нова. Све нејач, не могу ни да га подигну са пода, јер је био крупан човјек. Ујутру Анђа посла дјецу да обавијесте село.

Из комитета у Колашину курир донесе писмо. Забрањује комитет да људи дођу на сахрану Нову Меденици. Ново је, написали су, петоколонаш. А сва његова кривица била је што је по повратку из Подгорице послије устанка рекао:

– Пазите људи, велика је италијанска сила кренула овамо.

На сахрану дође само двадесетак људи. Остали из страха не смједоше.

И овог несрећника што код мене главу склони, повели су, каже, на „пасјем гробљу". Видећи шта га чека, стругну поред Таре. Они за њим, пуцају, но умаче.

Набаса код мене у манастир и Вучић Илинчић. Познавао сам му оца, давно су из Роваца одселили у Метохију.

Исприча ми шта се са њим збивало.

На тргу у Колашину окупи се око 350 избјеглица из Метохије. Огољели, измршавјели. Вучић неке једва познаје, толико су се измијенили. Не чуди се Ву-

чић томе. Остали су без игдје ичега. Многи су једва главе изнијели бјежећи из Метохије испред Шиптара.

– Другови! – стаде испред њих један од локалних руководилаца. Скупили смо вас да вас позовемо да се укључите у народноослободилачку борбу. Мјесни комитет предлаже да ви који сте избјегли из Метохије формирате један батаљон.

– Хоћемо! Хоћемо! – зачуше се повици.

– За команданта предлажемо Баја Илинчића. Искусан је и храбар човјек и члан Партије.

– Нећемо! Нећемо Баја – зачу се из масе. Хоћемо Вучића за командан-
та!

– Али, другови, они су браћа, а Бајо је члан Партије!

– Хоћемо Вучића!

Није то Вучићу мило. Радије би видио брата Баја као команданта. Бају то значи много више него њему.

Онај из комитета види да му предлог није прошао, па вели:

– Добро другови! Добро! Нека буде Вучић.

Преузе команду. Подијели људе по четама и објасни им да ће имати улогу посадног батаљона и да ће храну добијати из заједничке кухиње.

Сваког јутра у пет часова долази у комитет да прими дневне задатке. Иако је преко воље примио дужност команданта ради га са вољом. Није му тај посао непознат, био је командир чете на бугарској граници све до капитулације. Жао му једино што се овако не организоваше у Метохији, можда су се могли одупријети Шиптарима да их онако не попале и не протјерају.

Једног јутра му у комитету веле:

– Вучићу, да ухватите оног касапина Богдановића и да га стријељате.

– Зашто – изненади се Вучић.

– Твоје је да извршиш задатак. Он је народни непријатељ.

Збуњен Вучић изађе из комитета. Касапина не познаје, али добро зна његовог брата Бора, кафеџију. Изузетно је честит и поштен човјек.

Док иде у свој штаб размишља шта ли је урадио тај Богдановић. Распита се код својих који га познају. Нико не зна шта је касапин урадио.

Врати се поново у комитет. Можда су погријешили. Можда је ријеч о неком другом.

– Да ви, другови, нијесте погријешили? Кажу да Богдановић ништа није урадио.

– Партија зна шта ради – дрекну на њега Саво Брковић. Изврши наређење!

Погнуте главе, са неком сумњом, поново се Вучић врати у штаб и нареди да ухвате и стријељају касапина.

Не прођоше два–три дана опет у комитету наредише да се неки стријељају. У Вучићу револт све више расте. Није он против тога да се издајници

стријељају, но му се чини да је мало ко од њих издајник. Кад убише судију врховног суда Светозара Лазаревића једва је гњев и бијес у себи савладао.

Издадоше у комитету наређење да се убије помоћник среског начелника Лазар Шћепановић. У Вучићу нешто препуче. Мозак му се помутио. Оде послије подне код Века Булатовића.

– Слушај Веко, да ми је до јунаштва било имо сам се ће јуначит. Мого сам да се бијем тамо са арнаутским зликовцима. Избежо сам овамо код своје браће да живот спасим, а сада треба браћу да убијам. Ја ово, Веко, више издржати не могу! Не знам шта да радим?

Веко га дуго гледа, па вели:

– Ако мене питаш, рећи ћу ти. Иди у Метохију, знаћеш бар од кога ћеш погинути.

Сав смушен изађе Вучић у варош. Не зна ни шта би ни куда би. Напољу мраз штипа за образе. Он гледа Колашин, гледа брда око њега и мисли шта да чини.

Кад сјутра буде требало подносити рачуне за оволика убијања они из комитета ће прати руке и сва ће кривица пасти на њега, јер је он командант батаљона, а њега нико ништа не пита, само му наређују да пренесе наређење. Најгоре је што не убијају као људи, пушкама, но маљем. Маљем их убијају на пасјем гробљу да се пушке не би чуле.

– Шта чиниш ту Вучићу – трже га неки глас.

Поред њега стоје Јакша Булатовић и Лакић Булатовић.

– Заболјела ме нешто глава, па сам мало изашо на ваздух.

– Какав ваздух по овом мразу, јеси ли луд. Хајде да обиђемо затвор.

– Ма нећу. Шта ћемо у затвор.

– Хајде, што нећеш. Да видимо шта чине.

Безвољно пође са њима. У затвору наиђоше на тучу. Туку се стражари међусобно.

– Шта је та туча! – повика Лакић.

Стражари стадоше.

– Шта је то – дере се Лакић. Све ћу вас постријељати.

– Ја сам га први ударио маљем по глави – вели један стражар. Мени припада капут.

– И ја сам га ударио. Мој је сат!

– Ћут! – продра се Лакић. Ћути, сунце вам божје, постријељаћу вас. Скупите те ствари!

Вучић познаде ствари Лазара Шћепановића. Ћути и гледа док стражари скупљају дјелове одјеће, сат и још неке ситнице и замотавају у неку мараму.

Лакић узе онај завежљај, па изађоше из затвора.

– Шта ћемо са овим стварима људи – вели Лакић.

– Да пошаљемо то породици – каже Вучић.

– Шта то причаш? Онда би знали да смо га убили. За овакве случајеве кажемо да је спроведен на Радовче у главни штаб. Закопаћемо ово неђе.

Разиђоше се. Већ се смркавало.

Пође кући. Одједном се предомисли, па крену да нађе Баја.

– Бајо, ја више не могу. Одох.

– Куда?

– Не знам. Одох у Ровца, па ћу послије да видим.

Идућег дана дође и Бајо.

Послије два–три дана дојавише им да их из Колашина траже, јер су осуђени на смрт као дезертери.

– И куда ћете сад? – питам их.

– У Метохију, оче Јефтимије. Тамо ћемо бар погинути од Шиптара, а не од братске руке. А ако будемо имали среће можда нас Талијани оћерају у логор.

Одоше.

Ето, тако ми сами себи јаме копамо, дубље од оних у које нас муслимани и усташе бацају. Те јаме у које нас они бацају имају дно, превршиће кад–тад, а ове у које сами себе бацамо су бездане. Ту јаму ћемо напунити тек кад посљедњи Србин у њу свог брата гурне, а Срби муслиманске вјере и њега за њим баце.

Молим ти се, Господе, и за душе те наше браће муслиманске вјере. Тошико братске српске крви просуше ових мјесеци, да им се очи од крви не виде. Једина им је жеља да Србе униште, а не знају, кукала им мајка, да послије и њих иста судбина чека. Својатају сада Хрвате за браћу, они их подбадају да кољу Србе, а не знају да Хрвати и њих једнако мрзе. Добро католици у Риму знају да су и они Срби па ће их, ако им успије да православље на Балкану униште, или покатоличити или побити.

Опрости ми господе, али ми ова наша несрећна земља личи на неки вјерињак у којем свака звијерка сваку коље и комада.

ДРУГА КЊИГА О МИЛОРАДУ

Бадњи је дан.

Курир обилази села и обавјештава комунисте да дођу код Манастира. Милорад пође са Јовицом. Успут свратише за Благоја и Обрена Тадића.

Вељка Мићановића нађоше изузетно расположеног.

– Другови, идемо на важан задатак. Будите ту до пред ноћ.

– Да није опет нешто у Херцеговини, друже Вељко?

– Није. Слиједи нам истрага потурица. Ноћас је бадње вече, другови.

Њих четворица збуњено погледаше један другог. Милорад би да пита о чему се ради, но му неугодно кад остали ћуте. Погледа у Тадију, као да од њега тражи неко објашњење, али он то и не примијети занешен разговором са Обреном Благојевићем и Гојком Дурутовићем.

Мало збуњени изађоше напоље.

Почеше да пристижу и остали. Искупи их се око 120, али нико не зна о каквој је акцији ријеч.

– Шта може бити та истрага потурица, људи?

– Не знам вала. Ја знам за ону истрагу потурица у „Горском вијенцу“, а за другу не.

– Без неке нас на бадње вече нијесу звали.

Кад се смрче прозваше њих четрдесет, па кренуше према Плужинама. Мраз штипа, а снијег шкрипи под ногама. Још не знају куда иду.

– Другови – вели у једном тренутку Вељко. Прићите ближе.

Сви се окупише око њега Обрена и Гојка.

– Идемо према Стабнима. Нико да не прича. Морамо тамо стићи непримјетно, а тамо ћете добити конкретне задатке.

Кренуше даље ћутећи. Милорад никако да докучи о каквом је задатку ријеч.

Кад стигоше код Стабне Вељко их поново окупи.

– Другови – вели им – наш ноћашњи задатак је од изузетне важности. Треба да похапсимо народне непријатеље, шпијуне и издајнике. . .

Вељко набраја имена: Данило Радојичић, посланик на листи ЈРЗ-е, Тодор Кадић предсједник општине Врбник, Дрека Тијанић, комита из прошлог рата у чети Спасоја Тадића, Радивоје Кандић, потпоручник. . .

Подијелише их на групе. Милорад и Јовица добише задатак да ухапше Радивоја Кандића, а да прије тога осталим групама покажу гдје су куће осталих шпијуна и издајника.

Чланови Комитета и штаба батаљона остадоше код куће Данила Радојичића. Кад доведу остале, они ће ухапсити њега.

Збуњени, ћутећи кренуше Милорад и Јовица кроз село да групама покажу гдје је чија кућа. Зебња се нека Мирадору у душу увлачи, али ништа не проговара.

Кад остадоше сами Јовица вели:

– Шта је ово Милораде?

– Не знам.

– Откуда Вељку подаци да су они народни непријатељи?

– Право да ти кажем, Јовице, не знам. Ми смо из овог краја, никад чули нијесмо да су непријатељи и шпијуни.

Истина је да се ови људи нијесу укључили у партизански покрет, али нијесу ништа ни против њега чинили.

Њих двојица сами кренуше према кући Радивоја Кандића. Оне који су а њима били одређени припојише групи која треба да ухапси Дреку Тијанића, ер ће Дрека тешко дозволити да га неко ухапси. Прије ће погинути. Зато су упорили вођу групе да пази шта чини, да не изгину.

Стадоше пред кућу. Милорад закуца. Нико се не јавља. Закуца поново че.

– Ко је? – зачу се глас изнутра.

– Милорад и Јовица Јововић.

Отворише. Дочекаше их Радивојев отац и мајка.

– Добро вече – вели Милорад.

– Добро вече – одговори стари.

– Ђе је Радивоје?

– Спава.

– Замолили би вас да га пробудите. Треба нам.

Радивоје бунован изађе из собе.

– Које добро, људи?

– Треба да пођеш са нама у команду Радивоје.

– Зашто? – зачуди се он.

– Не знамо. Речено нам је да те доведемо.

Радивоје их сумњичаво погледа, али не рече ништа. Обуче се, па крену. У близини куће Данила Радојичића нађоше Вељка.

– Шта је са осталима? – пита он.

– Ускоро ће и они – одговори Милорад.

Група која је отишла кући Дреке Тијанића врати се без њега. Нијесу га шли, отишао је код неког пријатеља у друго село. Мирадору би мило. Могла је ко крв да падне.

Кад се сви прикупише Вељко вели Тадији:

– Иди да ухапсиш Данила.

Тадија оде. Вријеме пролази, а њега нема. Хладно је па неки траже да се пожури.

– Милораде – вели Вељко. Иди и реци Тадији да га одмах изведе. Ког ђавола гњави.

Уђе у кућу. Сва Данилова породица на ногама.

– Шта је ово Милораде? – скочише на њега.

– Ништа, бре, људи. Шта сте се узбудили. Наређено је да Данила доведемо у команду ради неког саслушања.

– Није то без ђавола. Хоће ли га стријељати?

– Ма какво стријељање, забога. Није Данило ништа учинио да га стријељају.

Данило сједи и обува се. Одуговлачи. Прво на једну ногу обује чарапу, а на другу гету. Онда, као, схвати да је погријешио, па скине и опет погријеши.

Милорад шапну Тадији шта му је Вељко поручио.

– Шта могу – вели Тадија. Видиш шта ради, а ја груб не могу да будем.

– Иди ти, ја ћу га довести.

Тадија то једва дочека, па оде. Милорад прије Данилу.

– Данило, молим те немој да одуговлачиш. Људи се напољу помрзоше. Хајде спреми се, јер мораш поћи хтио–не хтио.

– Ево одмах ћу, Милораде.

Спреми се, па пођоше. Укућани забринуто са врата гледају за њима.

– Хајде, другови, идемо – вели Вељко. Ти Милораде и ти Јовица, дођите овамо.

Издвојише се.

– Ми идемо Манастиру – вели Вељко. Вас двојица идите у село Зукву. Тамо је ухваћен капетан Душан Бајагић. Ухватили су га његови Бајагићи кад је покушо да побјегне у Гацко. Узмите га отуда и успут ликвидирајте. Манастиру га не доводите.

Мирадору се смрачи пред очима. Осјети неку малаксалост, као да му се земља измиче испод ногу.

– Како да убијемо човјека без суђења – једва изговори. Зар није боље да га доведемо Манастиру, па да га тамо стријељамо ако је заслужио?

– Немате ви шта да размишљате – вели Вељко повишеним тоном. Он је осуђен на смрт и ви има да извршите наређење!

Окрену се и оде.

Милорад и Јовица збуњено гледају један у другога. Из куће изађоше Данилова жена Маца и ћерка Зора.

– Милораде, реци нам, молим те, хоће ли да га убију?

– Неће, неће. Само ће да га саслушају.

– Ми одосмо са њим, па нека убију и нас.

– Што да идете по овом мразу. Неће да га убију, сигурно.

Тјеши их, а више није у то сигуран. Ко зна.

Маца и Зора отрчаше за групом, а њих двојица ћутећи према Зукви.

Први пут од када је у партизанима Милорад је у дилеми. Да ли и како да изврши наређење Партије. Како да убије човјека без суђења. Истина је да Душан није безгрешан, али се тако не може убијати. Још на оном збору на Равном био је уз Марка Поповића и Радојицу Перишића и захтијевао обрачун са муслиманима. И касније је са четничким вођама у Гацку одржавао везе, па је зато и ухапшен и доведен код Манастира. Преварио је стражаре и побјегао.

Приближавају се селу.

– Шта да чинимо, Милораде? – пита Јовица.

– Не знам ни ја. Ово ми се не свиђа.

– Ја да га убијем не могу.

– Ни ја.

– А добили смо наређење.

– Знаш шта. Кад га преузмемо да идемо преко Смријечна. Да свратимо код Благоја Тадића. Он је наш секретар, да питамо њега шта да чинимо.

Преузеше Душана, па кренуше према Смријечну. У сумрак стигоше код Благоја. Душана затворише у једну собу, па Благоју све испричаше.

– Ми, Благоје, не можемо да га убијемо – вели на крају Милорад.

– Задатак се мора извршити. Сами знате шта вас чека ако не извршите Вељково наређење.

– Не знам, Благоје. Не можемо.

Сједе и ћуте. Никако да крену даље.

– Ништа – вели одједном Благоје. Идем и ја са вама. Заједно ћемо извршити наређење.

Милораду и Јовици лакну. Благоје је паметан човјек, имају у њега повјерења. Неко рјешење ће наћи.

Устадоше. Благоје турну Милораду фењер у руке. Изведоше Душана, па кренуше. Милорад иде први, за њим Душан, потом Благоје и Јовица. Нико ништа не говори.

Код Брусова одједном одјекну пуцањ. Окрену се и видје како се Душан стропошта у снијег. Сви стадоше. Гледају један у другога, а нико ништа не говори.

Милорад осјећа неку мучнину.

Послије дужег ћутања, гурнуше га у оближњу провалију па оде свако на своју страну без ријечи.

Ујутру Милорад и Јовица одоше да извијесте Вељка да је наређење извршено.

– Е, тако треба да раде чланови Партије – вели им Вељко. Нема милости према непријатељу.

Милораду се од ове похвале појави нека мучнина у стомаку, неки бол.

Чуше да су Данило и Радивоје на инсистирање Тадије Тадића и Обрена Благојевића послије саслушања пуштени.

То га обрадова. Ипак, значи, партизани не стријељају невине људе као што се прича.

ДРУГА КЊИГА О РАДОМИРУ

Једва извуче главу из Лубница. Да је бар пушка хтјела да опали да бар некога од оних зликоваца скине, но је све вријеме кресала. Пишао се на њу да је одмрзне, но узалуд. Није му остало било ништа друго него да бјежи.

Сада му је јасно да са четницима више помирења неће бити. Послије покоља у Краљским Барама, дође, ево, и овај у Лубницама. У Барама четници поубијаше више од 30 партизана, а остали се предадоше. За ту погибију, изгледа, крив је доста и Комитет у Колашину. Чује се да су четници упозоравали партизанску колону да не улази на њихову територију, али ови нијесу послушали. А на Лубнице су четници напали сами. Опколили су их са три стране.

Неки се пробише, али више их изгину. Највише их упаде у четнички обруч.

– Комунисти! Предајте се! – зачу се глас Марка Минића.

Партизани се гледају и ћуте.

– Предајте се! Не гините улудо. Кунемо вам се Богом и светим Јованом да вам се ништа неће догодити!

Командант Мило Радуловић, комесар Новак Лакетић и замјеник комесара Бранко Влаховић се издвојише да се договоре.

– Шта да чинимо, другови?

– Изгледа да се морамо предати.

– Наређење је да комунисти не смију живи у руке непријатељу.

– Нема нам друге. Ако се не предамо страдаће сви ови људи. Боље је да се предамо, па нека нас тројицу стријељају, али да се бар ови људи спасу.

– Па да се предамо.

Марко Минић поново завика:

– Партизани! Предајте се!

– Је ли вјера да ове људе нећете стријељати?!

– Кунем вам се Богом никоме ништа неће фалити!

– Предајемо се!

Бацише пушке, поустајаше иза заклона и изађоше пред четнике. Четници их окружише са упереним пушкама.

– Дотуците ову рањену пашчад – дрекну Љубо Минић.

– Чекај Љубо – дали сте вјеру! – завика Бранко Влаховић.

– Њих тројицу вежите! – опет ће Љубо.

– Је ли то ваша четничка ријеч?!

– Све ћу вас постријељати, копилади Мошина. Све вежите и стријељајте! – као звијер вришти Љубо Минић.

– Стани Љубо Минићу, не чини то – завика Бранко Влаховић. Милост ти не тражим, нити бих ти милост дао. Ја, Мило и Новак смо комунисти, нас стријељајте. Ови људи нијесу комунисти. Пустите их. Они су за нама пошли.

– Све стријељајте!

– Немој Љубо, погријешићеш – опет вели Бранко. Ништа ови људи криви нијесу. Завели смо их нас тројица.

– Све стријељај!

Све су их и стријељали. Свих 27.

Очекивао је Радомир да ће до сукоба са четницима доћи кад–тад, али није вјеровао да ће их овако разбити и начинити од њих праву кланицу. Чини му се да многима у партизанском штабу фали мало војничког искуства. Рат је мало другачији од политичке пропаганде и држања говора на скуповима.

Данима се сада мота и скрива по селима. Морају се некако поново окупити. Вуче са собом Миљана Вуковића, скојевског руководиоца. Премрзле су му ноге, не може један корак без штапа да направи.

Свратише код стрица Вељe да се мало огрију и окријепе. Сестра Миљану опра ноге ракијом и зави у чисти чаршаф.

– Имаш ли метака Радомире? – пита га стриц.

– Имам.

– Имаш ли коју бомбу?

– Имам стрико, и бомбе.

– Не дај им се, синко. Нас ће убити те убити, па им се бар ти не дај.

– Држаћу се стрико.

Дође и отац. Донесе хљеба и сланине. Гледа га стари некако тужно.

– Што ме гледаш тако, тата?

– Ништа вала. Онако.

– Е, па ми морамо да идемо.

– Срећан ви пут.

– Хоћеш ли ми дат, Вељо, овај штап? – пита Миљан.

Стари се насмија.

– Носи ту мачугу Миљане, да је од злата а не од љесковине дао би ти је.

– Изађоше у ноћ. Мраз штипа.

– Хоћеш ли моћи Миљане?

– Хоћу некако. А ће ћемо сад?

– Право да ти речем, не знам ни ја. Добро дошли више нигдје нијесмо Хајдемо горе под Црни Врх код Вуксана Мишељића. Некако је кућа склонита, неће нас ваљда нико видјети.

– Траже нас свуда. Чујем да је Павле ријешио да нас истријеби до потоњега.

– Тражит нас хоће, ма се неће склонит морамо. Ти такав не можеш ни бјежат ни остат напољу.

– Ја им утећ не могу, но се ти Радомире брини за себе. Да не гинемо оба.

– Вала те, Миљане, жив остављат нећу.

– Немој тако. Боље је мртав један но двојица.

– Није. Није Миљане. Комунисти другове не остављају. Не бих више могао да будем комуниста ако бих те оставио.

Полако, кроз ноћ дођоше до Вуксанове куће. Закуцаше тихо на врата. Не чују. Куцају поново. Коначно чуше да се неко унутра покренуо.

– Ко је? – чу се шапат на вратима.

– Ја сам, Вуксане. Радомир.

– Који Радомир?

– Радомир Јованчевић.

– А ти си. Ево сађу.

Отворише се врата.

– Ајте унутра. Да вас није ко видио?

– Није. Ишли смо неким путљагама.

Смјести их Вуксан у једну собу да спавају. Ујутру их пробуди разговор.

– А која си ти?

– Ја сам од Дубака. Јелица Дубак. Посло ме тајо да ми дате иглу опанчару.

– Дајте ћевојци иглу – чују Вуксана.

– Ово Радомире неће ваљат – вели Миљан. Остали су нам шињели у ходнику. Бојим се да ова дјевојка то не види.

– Неће ваљда. Видиш да је неко дијете, шта она зна.

Не прође сат, зачу се вика и пуцњава са свих страна.

– Оооо Петреее! Ооо Петреееее Вешовићуууу.

– Ооооjjj!

– Ево опсадирали смо комунисте у кућу Вуксанову. Не дај да побјежу тамо поред тебе.

– Е неће овамо да имају крила, курве комунистичке!

Радомир и Миљан се згледаше.

– Упадосмо у клопку.

Уђе Вуксан.

– Шта ћемо људи?

– Не знам – вели Радомир. Изгледа да их је много.

– Бјежи ти Радомире – вели Миљан.

– Вала без тебе одавде не бјежим.

– Бјежи, човјече, да не гинемо оба!

– Не. Нећу.

– Мораш да бјежиш. Да пуцамо не можемо, страдаће фамилија – погледа Миљан у Вуксана.

Вуксан ћути. Блиједи.

– Бјежи Радомире, док имаш времена!

– Не, нећу!

– Људи, спасавајте главе. Немојте због мене да страдате – вели им Вуксан.

Она вика и пуцњава споља се приближавају.

– Ехееееј! Радомиреееее!

Чују глас Петра Вешовића.

– Ооооо Радомире Јованчевићууу. Ево Митра испред нас! Ако отуда пукне пушка он је први мртав. Чујеш лиииии?!

Радомир скочи и приђе прозору.

– Ухватили су ми оца.

– Радомиреее, ја сам ту! – чује очев глас.

Грашке зноја га пробијају. Не види излаз из ове ситуације. Да бјежи, не може да остави Миљана. Ако пуца, страдаће Вуксан са фамилијом и Митар. Ако се преда, прекршиће наређење Партије. Партија је наредила да ни један комуниста жив не смије четницима у руке. Наређење је јасно: комунисти се не предају. А да њих двојица изврше самоубиство? Шта ће послије бити са Вуксановом фамилијом? Они ни за шта нијесу криви.

– Комунистиии! Предајте сеее!

Постоји ли за комунисту ситуација из које нема излаза? Не. Не постоји. Комуниста увијек мора да нађе рјешење. Комунисти нијесу обични људи. Једино што у овом тренутку може да учини је да се преда, а послије ће неко рјешење наћи. Сада је то једино могуће.

– Радомиреее! Предај се!

Четници шенлуче. Виде да им комунисти не могу умаћи осим да имају крила.

– Бјежи Радомире, опет вели Миљан.

– Не. Нећу сам. Идемо заједно па нека нас убију.

– Бјежите људи, ако бога знате – повика Вуксан.

Радомир и Миљан се погледаше, изађоше на споредни излаз, па скочише у снијег. Претрчаше само два-три корака, кад се иза ћошка на њих сручи гомила четника. Оборише их у снијег и везаше.

ДРУГА КЊИГА О ТАДИЈИ

У борбе против херцеговачких четника многи нерадо крећу. Није им, ве-
е, јасно, ако се боре против усташа и окупатора, зашто морају да се туку и са
етницима, који се такође боре против усташа и штите српско становништво.
ноги кажу да неће да проливају братску крв, па су неки, додуше ријетки, напу-
или партизане и вратили се кућама.

Иако ни он не иде баш радо на четнике, Тадија објашњава да су они не-
ријатељи исто као и усташе, јер убијају невино и незаштићено муслиманско
становништво. То што четници раде није борба за слободу. Не могу сви мусли-
ани да буду криви за усташке злочине. Осим тога, комунисти се боре за власт
дника и сељака, за нови поредак у којем ће сви бити равноправни, а четници
даље хоће на престолу да задрже краља Петра.

Многи гунђају и што комунисти убијају, како веле, неке „невине људе". Ај-
, кажу, што убише Максима Сукновића и Јована Лојовића, ухваћени су у кра-
, али зашто је убијен Војин Мићановић, поштен и честит човјек, који ником зла
нио није, а убијен је у својој кући, и то кроз прозор. Ни Мићо Мићановић ништа
инио није, осим што је разговарао са италијанским војницима, па и њега уби-
. Није им право ни што су убијени Данило Радојичић, Илија Кецојевић и Ми-
н Делић. Партија их је ликвидирала јер је посумњала да су присталице четни-
. А како, питају се људи, могу да буду присталице четника, кад четника у Пиви
нема.

Тадија објашњава да су сви они били петоколонаши и непријатељи Пар-
е, због чега је Комитет на челу са Вељком Мићановићем наредио да се ли-
идирају. Петоколонаши су у овом тренутку, објашњава људима, једнако опа-
и као сам окупатор, јер могу изнутра да разбију читав наш покрет.

Није ни Тадији право што људе убијају, али вјерује у непогрешивост Пар-
е и њеног руководства. Руководство Партије не би ни једног невиног човјека
удило на смрт.

Ни у једну одлуку и наређење Партије не сумња. Због тога је жестоко
својом четом борио против четника по гатачким селима одлучно као и про-
усташа. Због своје храбрости и одлучног комунистичког става сада је и
напријеђен. Наређено му је да чету одведе у Гацко као појачање и да тамо
реузме дужност комесара батаљона.

Када су полазили, позва га Вељко Мићановић.

– Тадија, је ли Спасоје још у Шљивовици?

– Ја мислим да јесте, код Јована Ћоровића, зета.

– Да одеш тамо, па или да га ухапсиш и доведеш овамо, или ликвидираш.

Тадија секунду–двије мисли да није добро чуо. Хладно га нешто пресјече по стомаку, па несигурним гласом пита:

– Мислиш на Спасоја Тадића?

– На кога бих другог, него на тог петоколонаша и четничког шпијуна.

– Али...

– Нема Тадија, али. Он јесте твој стриц, али ти си комуниста. Комунисти се кале на најтежим задацима.

– У реду, друже Вељко – вели Тадија. Извршићу задатак.

Изађе из канцеларије Вељка Мићановића, а врхови планина изнад Пивског манастира се око њега окрећу.

Да убије свог стрица Спасоја? Стрица Спасоја који га је подигао и школовао од малих ногу? А осим што му је стриц, није ни петоколонаш, ни четнички шпијун. Спасоје то никада не би могао да буде.

Расцијепљен између наређења Партије и љубави према стрицу Спасоју, пође са четом према Шљивовици. Иде, а не зна шта ће урадити.

Чету распореди по селу, а он оде код тетке. Спасоја нема.

– Ђе је стрико, тетка Дуња?

Стара га загонетно гледа. Ћути. Тадији се чини да она нешто зна.

– Ђе је стрико?

– Богами, сине, не знам. Јутрос неђе оде. А шта ће ти?

– Ништа вала. Да попричамо мало.

– Ја не знам кад ће доћи.

На вратима се појави комшија Новица Апрцовић.

– Којим добром Тадија?

– Ништа посебно. Наиђох овуда, па хтједох мало да попричам са стриком.

– Ја мислим да је неђе са Гачанима. Мого би да га видиш, ако му гарантујеш да му неће бити ништа.

Тешко ово Тадији паде. Значи и тетка и овај комшија Новица сумњају у њега. Гледају се он и Новица у очи.

– Јеси ли чуо Тадија шта ти рекох?

– Јесам. Нека дође да се видимо, гарантујем својом главом да му ништа фалити неће, бар док сам ја овдје.

– Добро Тадија. Јавићу му.

– Сједи Тадија – вели му тетка. Узми ракију, да ти спремим нешто за вечеру.

Тетка изађе, а он остаде сам. Испи наискап једну чашу, па наточи другу. Осјећа да му нешто нагриза ону челичну вјеру у Партију.

Ако Спасоје одиста и јесте петоколонаш и ако пактира са четницима, треба га ликвидирати у интересу револуције, али зашто су њему повјерили тај задатак? Зар је мало комуниста у Пиви који су могли да то учине без дилеме у којој се он налази? Нешто ту Партија није учинила како ваља. А и Вељко и остали у Комитету знају добро да га је Спасоје подигао и да му је више него отац.

Тетка донесе неки сир, парче сланине и хљеб. Он се и не окреће.

– Једи мало – вели му.

– Не могу.

– Ти сине имаш неку голему муку.

– Није ништа тетка, него онако.

– Јесте сине, види ти се на лицу. Тешка ти је мука и туга на души. Но гледај шта ћеш. Немој душу ђаволу да продаш.

– Каква душа и ђаво, тетка. Не постоји то.

– Постоји, Тадија сине, постоји. Ко се једном са ђаволом уфати никад се од његовог поганлука отрћи не може.

– Ма пусти, тетка, није ми ништа.

– Иди у цркву, Тадија сине, помоли се Богу. Олакшај душу. Можда ћеш послије знати шта да чиниш.

– Каква црква, тетка, побогу. Ја сам комуниста.

– Ако си сине. И комунисти имају душу, ако су људи. Но узми једи мало.

– Не могу.

– На вратима се поново појави Новица.

– Тадија, аjде.

– Куда?

– Код мене. Код мене је кући.

– А што не дође овамо?

– Боље је код мене. Тамо нема никог, можете да причате колико хоћете.

Тадија устаде и крену. Тетка се прекрсти, па вели.

– Чувај душу, сине.

Тадија се окрену, погледа је тужним погледом и оде.

Спасоје га дочека осмијехом. Загрлише се.

– Сједите ви, ето ту ракије, ја одох нешто за послом – вели Новица, па затвори врата.

Њих двојица сједоше. Дуго ћуте.

– Како си стрико? – први проговори Тадија.

– Ко и сви у овом злом времену.

Тадија још не зна шта да учини. Вељко је наредио да га ухапси или убије. Како може да га ухапси и да га гледа у очи. За то нема снаге. А да изненада пуца у њега? Не може ни то. Па, обећао је да му ништа неће фалити.

– Мораш да га убијеш – учиње му се да чује неки шапат.

Глас му је познат, али не може да докучи чији је.

– Мораш. То је Партија наредила. Ти си комуниста, војник Партије. Мораш.

То је Вељков глас. Као да је ту, у близини.

– Не могу – одговара он, а не отвара уста. Не могу њега.

– Мораш. Све што Партија нареди мора да се изврши.

Окреће се да га види. На патосу чучи неко чудно мало створење. Подвило реп, два мала рога му на глави, а очи му сјакте као жеравице.

То је ђаво. То је онај ђаво о којем је тетка говорила. Ипак, значи, постоји ђаво. Постоји онда и душа. Дошао је по моју душу. То се Вељко у ђавола претворио, па га искушава.

А можда Вељко и јесте ђаво у људском облику. Само ђаволу оваква идеја може да дође на памет: да му изда наређење да убије рођеног стрица.

– Убиј га! Убиј га! Убиј га!

– Бјежи сотоно. Не могу.

– Мораш. Ти си комуниста. Убиј га. Сад га убиј. Ненаоружан је, не може да се брани.

– Не.

– Мораш. Мораш. Убиј га! Убиј га!

– Не.

– А можда ти и нијеси комуниста?

– Јесам. Јесам комуниста. Спреман сам без размишљања да погинем за Партију.

– Их, да погинеш. То је лако. На оваквом задатку се комуниста доказује.

– Не могу. Обећао сам.

– Обећања дата петоколонашима и шпијунима четничким не важе. Убиј га!

– Бјежи, сотоно, не дам ти душу. Бјежи!

– Дао си ми је давно, несрећниче, но не знаш.

– Не. Нијесам. Душу ти никада нијесам дао.

Сјети се да ђаво бјежи од крста. Можда ће отићи ако се прекрсти. Али, он је комуниста. Како ће да се прекрсти, ако је комуниста? Ипак, зашто не. Бар ће оног црног да отјера од себе.

Махинално подиже руку да се прекрсти, кад га трже Спасојев глас.

– Шта ти је Тадија?

Он дуго ћути, па вели:

– Тешко ми је, стрико.

– Знам. Наредили су ти да ме убијеш.

Тадија се пресјече. Запањено се загледа у стрица.

– Знам, сине, Тадија.

– Ко ти је то рекао?

– Нико. Нико и не треба да ми каже. То се на твом лицу види.

– Како се види?

– Имаш честиту душу, сине Тадија. Све што је у њој на лицу се види. А ја те бар познајем.

– Јесте, стрико. Наредили су ми.

– Па што то не учиниш?

– Ти знаш да не могу. Шта се ово, стрико, догађа?

– Ја ти, оно кад се прошли пут виђесмо, рекох да је све по злу путу пошло. Убијате поштене и честите људе, не може то на добро да изађе. На нос ће вам крв људска изаћи.

Тадија ћути. Ћути дуго. Нема шта стрицу да каже. Све је речено.

– Ја бих, синко, био са вама да вас погани не воде ко што је Вељко Милушин. Ма он је и злато према онима вишима.

– Немој тако.

– Тако је.

– Мислим да ти, стрико, о нама погрешно судиш. У свакој револуцији има грешака, па и у нашој. Али, ми се боримо за добро народа, боримо се да сви људи на свијету буду равноправни.

– Бојим се, синко, да ће им са вама бити горе но без вас. Не вјерујем у револуцију која тако убија људе, која за собом крваве трагове нељудскости оставља.

– Какви су то трагови, стрико?

– Колико сте људи невиних побили? Погледај „пасје гробље" у Колашину. Што бацате живе људе у јаме и бунаре?

– То није истина. Неко те је преварио.

– Истина је, сине. Истина, но ти и не знаш шта се по Црној Гори чини.

– То је четничка пропаганда.

– Камо среће да је тако, но је црна истина.

– И ако има тога, наша идеја је чиста.

– Не постоји идеја коју људи не могу опоганити.

– Исправићемо све што смо погријешили.

– Мртве дићи не можете.

– Не можемо, истина је, али можемо живима бољи живот донијети.

– Ако неко преживи.

– Преживјеће. Свако рат неко преживи.

– Богами ће од Срба мало ко.

– Убиј га! Убиј га! – опет чује онај шапат.

Чини му се да га онај мали црни вуче за рукав, гура га у леђа.

– Ајде. Убиј га.

– Не могу – прошапута.

– Шта велиш? – пита Спасоје.

– Ништа. Онако. Но, стрико, да ја тебе замолим. Да одеш у Комитет и да им кажеш да нијеси ни петоколонаш ни шпијун.

– А хоће ли вјероват?

– Хоће. Вјероваће ти.

– А ти? Како ћеш ти?

– Што ја?

– Нијеси извршио задатак. Чујем да је код вас комуниста много опасно не извршити задатак.

– Истина је да код нас задатак мора да се изврши. Написаћу им писмо да те нијесам нашо.

– Неће ти вјероват, сине. Бојим се да ће ово на зло изаћи.

– Само ти иди у штаб.

– А можеш ли ми гарантоват да ме неће ухапсити или убити.

– Не могу, стрико, ни себи ништа да гарантујем. Али ако нијеси крив, немаш се чега бојати.

– Добро, сине. Добро.

Растадоше се. Тадија оде код тетке да спава.

Ујутру стиже наређење да одмах иде у Гацко. Треба да се нападну четници попа Перишића.

ТРЕЋА КЊИГА О СПАСОЈУ

Вељка Мићановића је разбјешњело Тадијино писмо. За њега је то била издаја Партије и револуције.

Одмах је упутио писмо штабу сектора у Гацком са наређењем да се формира јединица која ће ухватити или убити Спасоја Тадића и наређење да се ухапси Тадија Тадић.

Штаб формира један вод из никшићке и пивске чете у којој је Тадија био комесар. За командира вода поставише Вељка А. Мићановића, Тадијиног замјеника.

Вод је око подне стигао у Шљивовицу и кренуо према кући Јована Ћоровића. Спасоје их је из даљине примјетио и све разумио.

– Ови су кренули за мене – вели сестри.

– Бјежи Спасоје – одговори Дуња. Немој да те ухвате.

Спасоје дохвати пушку сестрића Божа, па на споредан излаз и оде у једну оближњу шуму.

Партизани стигоше пред кућу. Вељко завика.

– Спасоје! О Спасоје!

Дуња изађе пред кућу.

– Које добро, људи?

– Ће је Спасоје?

– Не знам ја, Бога ми. Још јутрос је неђе отишо.

– Боље кажи ће је да не претресамо кућу.

– Претресајте, Бог вам је дао.

Узмуваше се по кући и око куће. Један завика.

– Ево, побјего је овамо!

– Куд је побјего? – пита Вељко.

– Ево овамо. Отишо је горе према оној шуми.

– Откуд знаш?

– Погледај траг од ципела. Други ти ципеле осим њега овђе нема.

– Тако је. Идемо горе.

Вод крену уз стрмину према оној шуми.

Спасоје се надао да га неће открити и да ће се све без зла разминути. Кад видје да су кренули према њему, проби га хладан зној, иако је мраз жестоко стезао.

Партизани у колони један за другим иду уз стрмину, а он размишља шта да чини. Помисли да побјегне. Нема гдје да бјежи. Куд год кренуо они ће за њим. Не доликује комитском војводи да бјежи пред жутокљунцима. А, и не зна због чега би бјежао. Никоме никакво зло учинио није, па се ни овој партизанској власти ничим није замјерио. Није једино хтио да им приступи, а не би им никада ни приступио кад их нељуди воде и честите људе убијају и братску крв пролијевају.

Нема му друге него да их овдје сачека и упозори да се врате.

Кад се приближише Спасоје завика;

– Хеј, ви доље! Станите!

– Предај се Спасоје! – повика Вељко.

– Нијесам се ја предаво ни бољима од тебе, па нећу ни теби, но да се вратете откуда сте дошли.

– Спасоје, предај се да не пуцамо!

– Боље би било да не пуцате, јер док ме баста и ја ћу, а моја никад промашила није.

Међу партизанима примијети и свог кума Ђорђија Радојичића. Обрадова се. Можда ће их он вратити.

– О куме Ђорђије! – повика Спасоје.

– Чујем те куме!

– Кумство те наше не губало, врћи те људе назад да братску крв данас не пролијевам!

– Предај се, куме, судиће ти суд Партије!

– Ја, куме, суд Вељка Милушина не признајем! Но мичи се са тим људима одатле да данас душу не гријешим!

– Предај се, куме, ја ти се кунем да ће ти праведно бити суђено.

– Нијесам ја, куме, ништа учинио да ме хапсите и да ми судите. Судити треба ономе који вас је овамо посло. Но те још једном кумим Богом и светим Јованом мичи се одатле! Води те људе!

– Куме! Наређено је ако се не предаш да те ликвидирамо.

– Стојте људи, све вас Богом кумим! Пола ће вас мртви бити док стигнете до мене. Кунем вам се Богом ко први крене овамо мртав је!

Пријети Спасоје, а још није сигуран хоће ли пуцати.

– Кога ћеш, бре, ти да убијеш! – повика Вељко. Хајмо да га ухватимо!

Потрчаше према њему.

– Стани куме! Стани кумим те богом!

Нико се више не обазире на његове вапаје.

– Стојте људи!

Сви и даље трче.

Спасоје повуче ороз. Први паде његов кум Ђорђија. Остали се не обазиру на то, него трче. Сљедећи паде Војин Косанић из Пивске чете.

– Станите! Станите! – виче Спасоје и даље, а они опет трче.

Трче, а Спасоје их обара једног за другим. Четворицу уби на мјесту, а двојицу рани.

Тек тад стадоше.

– Људи! Рекао сам вам не прилазите!

Сада виде да ће их Спасоје преполовити ако се не врате. Далеко је још до њега, а пушка му не промашује.

– Врћите се људи! Доста је крви за данас!

Вратише се. Однијеше мртве и рањене.

Кад одмакоше низ село, Спасоје устаде из заклона и запути се према Гацку. Више није имао шта да бира. Морао је код попа Перишића.

ШЕСТА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

Више му нијесу само руке крваве. Читав је огрезао у братској крви. Мртви се већ броје на стотине.

Иако сматра да се бори за праведну српску ствар, за свој народ, није сигуран да га исти тај народ неће сјутра прогласити за издајника. Склопио је пријатељство са окупатором да би уништио комунисте. И Италијани, као и он, знају да је то пријатељство привремено. Оног тренутка кад се енглеске трупе приближе Балкану, четници и Италијани гледаће се преко мушице, али је у овом тренутку најважније уништити комунисте.

Послије онога што је чуо од ђенерала Михаиловића, и онога што је видио да се по Црној Гори чини, Павле је убијеђен да српски народ нема већег непријатеља од комуниста. Десетине хиљада људи Њемци у Србији постријељаше због њихових ситних пушкарања. Читаве градове ликвидираше због комунистичких безобразлука.

Све му се чини да то баш и није случајно. Што тај њихов вођа Тито није ишао у Хрватску да убија Њемце, но је овамо међу Србе дошао?

Примјећује да све чешће има главобољу. Са боловима у глави увече легне и ујутру устане. А снови су му паклени. Проливена братска крв га прогони и у сновима и на јави.

Често помисли да је кукавица. Само кукавице сами себе тако разједају.

У Васојевићима партизана више готово и нема. Нешто је побијено, нешто се предало, а ријетки појединци, комунисти, више нос не помаљају него су се под земљу закопали. Зато је кренуо даље, на Колашин, па низ Лим према Босни, да им траг утре. Кад њих више не буде, другачије ће он и са Италијанима.

Жилаво се бране ти комунисти. Ево, готово мјесец дана се гађају око Колашина, а варош никако да падне. Гину као муве, а опет се бране. Ако им је баш воља да сви изгину, нека изгину, Колашин ће пасти прије или послије.

Јутро када га ађутант рано пробуди било је хладно. Пећ се угасила.

– Господине војводо. Господине војводо.

– Шта је било?
– Комунисти напустили Колашин.
– Шта кажеш?
– Отишли су. Ниђе их нема.
Скочи из постеље.
– А, тако значи. Бјеже курве комунистичке. А куда су отишли?
– Изгледа према Дурмитору.
– Зови ми штаб.

2.

Одјекују звона у Колашину. Кад звона овако звоне, нешто се крупно догађа.

Људи излазе на улице. Виде да се нешто промијенило, али још не знају шта.

– Отишли су безбожници! Отишли су безбожници! Излази народе, стигла је слобода! Отишли су безбожници!

На тргу се маса повећава. Звона и даље звоне.

Неки се радују, а неки ћуте.

На трг однекуда истрча неки брадати, прљави човјек.

– Народе! Долазе божји изасланици! Чуј народе! Долазе спасиоци српства и Христове вјере!

Четници почеше да улазе у Колашин. Црквена звона још јаче ударају.

На тргу настаде весеље. Поведе се коло.

– Ђуришићу млад мајоре
купи војску прије зоре.

Дијели се врућа ракија. Пјесма постаје све гласнија.

– Од Тополе, од Тополе, па до Равне горе,
свуд су страже, свуд су страже ђенерала Драже.

Неке жене у црнини наричу и плачу. Неке проклињу комунисте. Коло не стаје, рађају се нове пјесме.

Већ послије подне мало је у вароши било тријезних. Ноћ је дочекана уз буку и пуцњаву.

Идућег јутра, преко звучника се проламао позив да грађани дођу на збор. На говорници се појавише Ђорђије Лазаревић, Љубо Минић, Милорад Јоксимовић, Милован Лабовић и Ђукан Анђелић.

3.

Све што је могло да хода слегло се око цркве у Колашину. Ни у околним селима нико остао није.

Свешта се црква. Оскрнавио је прота Јагош Симоновић. Отишао је са комунистима.

Ђаци отворише црквена врата и све прозоре. Испред врата неколико попова започе молепствије. Моле се светом архангелу Михаилу и светом Ђорђу да уђу у божји храм и истјерају нечисте силе којима га је црвени прота оскрнавио.

Поворка крену око цркве. На челу попови са кандилима и свијећама. Направише неколико кругова, па уђоше у цркву. Попови благословише иконостас и црквене реликвије.

ЧЕТВРТА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Шта учини, Господе, од рода мојега? Зашто га опет тако свирепо кажњаваш, а толико је вјекова кроз пакао пролазио? Зар род мој још није своје гријехе окајао?

Догађа се, ево, оно од чега сам стрепио. Од када је овај устанак букнуо осјећао сам да је нечастиви у ово своје прсте умијешао.

Покласмо се између себе. Не морају нас ни Њемци, ни Италијани, ни Хрвати, ни Турци, ни Бугари, ни Мађари више убијати. Могу сада мирно да сједну и гледају како Срби сами себе кољу и у јаме бацају. Не требају више јаме по Херцеговини, Далмацији, Лики и Кордуну. Нашли смо ми за себе своје јаме, па сами себе у њих бацамо.

А ево сам се надао да ће Свевишњи чути вапаје моје и да ће род мој избавити.

Не чује Господ јауке моје и не види сузе моје. Поклаше се браћа моја међусобно, жешће и крвавије но што су се некада са Турцима клали.

Сада се међусобно оптужују ко је први почео. Једни друге називају издајницима. А нечастивом је свеједно ко је први почео и ко је издајник.

Комунисти (партизани) кажу да су их четници издали и ударили им нож у леђа. Веле да су они слуге окупатора и непријатељи народа. А четници кажу да су партизани издали краља и отаџбину и да воде српски народ на кланицу, да су издајници српства и свих српских светиња и да крвави траг свуда за собом остављају јер побише невине људе, најугледније у својим крајевима.

Опет те молим, Господе, разбистри мало ум мој, јер ми се чини да видим оно што не би требало да буде могуће. Видим да су истовремено и једни и други у праву, а да опет ни једни ни други нијесу у праву.

Може ли то тако бити, Господе?

Опет те молим, погледај на браћу моју, не знају шта чине. Нечастиви им је мозак помутио, исклаће се међусобно. Заустави ово братско изгибеније.

Знам да само ти ово можеш зауставити. Они више разума немају, но су као бијесни вуци који су крв људску осјетили. Мртви се више бројати не могу. Само у Васојевићима на стотине их се већ преселило на онај свијет.

Ко је и како почео ја не знам, а ко зна да ли ће то икада ико утврдити, тек братски полом је почео. Како чујем, прво су се побили у Краљским Барама. Више од тридесет их без главе остаде, а толико их изгибе и у Лубницама.

А четници су сада зајачали. Истјераше комунисте из Васојевића и из Колашина, а сада се бију око Дурмитора.

Четницима пређе и пуковник Бајо Станишић са много људства. Зашто је прешао ја тачно не знам, али како чујем, он мисли да су га комунисти преварили. Рекли су му да диже устанак против окупатора, а они повели револуцију, па им то сада важније од самог окупатора.

И сада ствари стоје овако: комунисти кажу да су у овом тренутку четници највећи непријатељи и да их све треба ликвидирати, а четници веле да у овом тренутку борбу против окупатора не треба водити, док се зло сјеме комунистичко из земље не искоријени. А ја како видим, из свега овога произићи ће на крају само једно: род мој ће сам себе искоријенити.

И што четници више освајају, комунисти постају све нервознији.

У страха су големе очи, па у сваком човјеку петоколонаша, шпијуна и издајника виде. Чини ми се да они ни један другом много не вјерују.

Из тог страха, ваљда, убијају немилице. Без суда и суђења, без икаквих доказа. Довољно је да неко на некога прстом покаже и да тај не осване, но га послије у некој јами нађу.

Данима се мучим да докучим шта се ово са мојим народом догађа. Зашто су га остали народи осудили на уништење?

Покушавам да ову тајну одгонетнем читајући књиге које у манастиру налазим. Неки разлог мора да постоји што се читав свијет против нас уротио. Прочитах у једној књизи да је Мавро Орбини писао да смо ми Словени потомци Јафета, старијег Нојевог сина.

Узех поново Свето писмо, мада га готово напамет знам. Можда нешто нијесам добро видио или разумио.

„А ово су племена синова Нојевијех, Сима, Хама и Јафета, којима се родише синови послије потопа.

Синови Јафетови: Гамер и Магог и Мадај и Јаван и Тавел и Месих и Тирас.

А синови Гамерови: Асханас и Рифат и Тогарма.

А синови Јаванови: Елиса и Таркис, Китим и Доданим.

Од њих се раздијелише острва народна по земљама својим, свако по језику својему и по породицама својим, у народима својим."

Нема у светој књизи много о Јафетовим потомцима, али Мавро Орбини пише: „У једној цариградској библиотеци очувана је повеља о привилегијама које је Александар Велики, дванаесте године своје владе подијелио Илирима, односно племенитом роду Словена. То постаје сасвим разумљиво ако узмемо у обзир да су Македонци Александра Великог били, заправо, Словени, говорили истим језиком којим и данас говоре становници Македоније. Уопште, Македонци, Трачани и Мези говоре истим словенским језиком. Александра Великог многи сматрају Грком, али неоправдано. Разлог тој заблуди јесте у томе што су Грци, борећи се са народима истока, били најпознатији народ тадаш-

ње Европе . . . Међутим, Московски анали изричито потврђују да су Руси, односно Московити били истог језика као и антички Македонци, који су поред осталих земаља владали Египтом 276 година."

Опрости ми, Господе, на мојој непросвијећености. Колико мало знам о својим прецима.

Заигра ми срце док читам повељу Александра Великог:

„Надахнут Натабаном, Ја Александар, владалац Македонске монархије краља Филипа, творац Грчке империје, син Јупитера Великог, освајач Сунца и Мјесеца, Брамана и Арабљана и персијског и медејског краљевства, Господар свијета од сунчева заласка до његовог изласка, од југа до сјевера.

Упућујем ове ријечи словенском народу и његовом језику, желећи им лично и у име мојих насљедника, који ће наставити управљати свијетом, Славу, Мир и Спас.

Будући да сте нам увијек били вјерни, под оружјем смјели, наши ратоборни и храбри помагачи, дајемо вам на коришћење, слободно и вјечно цијелу област земље од сјевера до границе јужне Италије. Нека се нико осим вас не усуди да ту остане или се настани. Ако би се неко од преосталих пронашао, нека буде ваш роб, а његови потомци робови ваших насљедника.

Записано дванаесте године моје владавине у новој држави Александрији, коју сам основао на ријеци Нилу. По милостивој наклоности великих богова Јупитера, Марса, Плутона и велике богиње Минерве.

Свједоци овог чина су славни наш ризничар Атлета и једанаест других доглавника. Будући да немам потомства њих сам прогласио својим насљедницима цијелог свијета."

Не знам како, али осјећам да се коријени омразе других народа према нама налазе још у тим временима. Због нечега смо, осјећам, још тада сметали народима који су око нас живјели. А како и не би кад нас је Александар Велики овако даривао.

Да ли је, можда, и свети Сава трагао за том тајном када је у позним годинама, пред смрт, ишао у Александрију?

Историја, колико знам, нема одговора на то. Наш свети отац умро је враћајући се са овог великог пута. Ко зна какво је сазнање однио са собом отишавши Господу? Можда је још тада предосјећао шта ће се са његовим народом догађати, јер је папа Иноћентије III у то вријеме најавио рат православљу, рекавши да пред папском влашћу сви цареви морају да приклоне главе. Можда је свети Сава у Александрији поред коријена свога народа тражио и коријене раскола у хришћанству, коријене непомирљиве подјеле од 1054. године на католичанство и православље. Сигурно је осјетио колика опасност православним Словенима прије из Рима. Још тадашње папе су хтјеле да завладају свијетом, али су им се на путу за освајање свијета испријечили православни Словени, Срби.

Сјетих се и Немањиног прекрштавања у Новом Пазару из католичке у православну вјеру. Да Немања није то учинио, вјероватно би историја Европе и свијета потпуно другачија била. Да нас је велики жупан превео у католике, Рим сигурно не би дозволио да нас Турци пет вјекова у ропству држе. Могла је Европа на Косову да потуче Турке да је хтјела да помогне светом кнезу Лазару, но је Риму и ислам на Балкану милији био од православних Срба.

И прије овога рата сам често размишљао о томе што је Немања урадио. Понекад сам помишљао да је своме роду донио највећу несрећу од када постоји, од Јафета на овамо, али сам се увијек молио Господу да ми опрости на грешним мислима.

И сад ти се молим, Господе, опрости ми. Иако је род мој толико несреће снашло у посљедњих неколико вјекова, срећнији је у овој вјери него да је у оној. Она вјера тамо у Риму господари људским душама, а Србин без душе не може. Ваљда се они тамо у Риму те словенске, српске душе и плаше. Душе и духа се нашег плаше. Боје се да наш дух не постане центар свијета, да не загосподари свијетом. Не могу они да осјећају и размишљају као ми. Никада нас нијесу могли и неће моћи разумјети. Ништа нама не треба да њима господаримо, само нећемо да они нама господаре. Не знају они, Господе, шта је словенска душа. Не знају шта је, али осјећају да је имамо, па зато хоће да нам је ишчупају. Зато, ево толико вјекова, хоће да нас или побију или поунијате.

Многе, додуше, у своју вјеру и преведоше. Сада су нам они већи крвници но они што су вавијек католици били.

Боје се они духа светога Саве. И Турци су се његовог духа бојали, па му мошти спалише на Врачару, али му ништа не могоше. Више су се Турци бојали мртвог светитеља но читаве католичке Европе. Знали су да је наша снага у његовом духу, али није потурица Синан-паша знао да се дух не може спалити. Католици нијесу Турци, они знају више. Знају да се не може уништити дух ватром, али може уништавањем сјећања и чупањем коријена. Није случајно ни што су уништили александријску библиотеку. Сада су спалили и ону нашу у Београду. Хоће сјећање да нам униште. Ако нам га прекину, моћи ће да владају нама.

А сада се бојим, Господе, да су успјели. Успјели су, чини ми се да овладају и нашим разумом и нашим душама. Стрепим, Господе, да смо им упали у мрежу и да нам је дошао крај. Убијају нас и бацају у јаме немилице, а нашим разумом су завладали па и сами себе у јаме бацамо.

Размишљајући о несрећи народа мога и гледајући у књигу, заборавих и на ред манастирски. Не одох ни на вечеру, ни на спавање. Не знам да ли сам заспао. Мислим да нијесам, јер када сам се садашњости вратио сједио сам и држао књигу у рукама, а свијећа је догоријевала.

Створих се одједном у некој чудној гомили народа. Сви су у ритама, боси, прљави . . . Око њих неки други, бијесни људи на коњима. Сви добро обучени, имају чалме на главама.

Па, то су Турци.

Бијесни Турци халачу, вриште, натјерују бијесне коње на нас. Бију нас камџијама по леђима, главама, гдје стигну.

На мени калуђерска риза. Стотину закрпа на њој има. Млад сам, немам више од 30 година.

– Брже крмци! Брже крмци влашки!

Трчимо колико нас ноге носе да избјегнемо камџије, али од коња побјећи не можемо. Фијучу камџдије и ударају по леђима.

Мени чудно откуда ови Турци говоре наш језик.

Поред мене трчи један старији човјек са дугачким брковима.

– Брже, дјецо, брже – виче стари. Ово су јаничари, побиће нас све, кукала нам мајка.

Сада ми је јасно откуда знају наш језик. Јасно ми је и зашто су тако крвожедни. Имам жељу да станем, да им кажем: „Чекајте људи! Станите! Ми смо раја! Нијесте ви Турци!“, али ми нешто говори да трчим и ћутим. Знам да сам негдје чуо да су они гори од Турака.

Потјераше нас уз неко брдо. На једној заравни пуно свијета, кукавног и једног као и ми. Са свих страна, уз вриску и халакање, Турци дотјерују друге.

Натјерују нас у круг око неке велике ватре. Поред ватре стоји нека турска господа.

– Шта се ово догађа? – питам оног старца.

– Хоће Синан-паша да спали мошти светитеља Саве – вели стари.

Подиђе ме језа.

– Свеца да нам спали? – питам збуњено.

– Јесте. Светитеља Саву.

– Па они хоће да нам утру траг – велим. Да заборавимо да смо икада постојали.

– Јесте синко – каже стари. Другачије нам ништа не могу. Докле год будемо знали ко смо, нико нам ништа неће моћи. Ако светог Саву заборавимо, више нас бити неће.

– Је ли оно Синан-паша? – питам га.

– Јесте.

– Па и он је наш, потурица.

– Зато и хоће свеца да нам спали, да се не зна ђе му је коријен. Докле год ми постојимо, он ће се осјећати као потурица, а не као султанов везир.

– Дајте тог влашког крмског свеца! – продра се Синан-паша.

Донесоше једну врећу од козје длаке и ставише му пред ноге.

Народ, као да му неко командова, паде на кољена.

– Не Синан-пашо! – зачуше се узвици.

– Немој нам светитеља, господару!

– Немој светитеља, господару, ево све нас поби!

– Спали нас, Синан-пашо!

– Гледајте крмци влашки шта ће од вашег свеца да буде! – урличе Синан. У ватру са њим!

Турци подигоше врећу и понијеше према огњу.

– Не Синан-пашо, ако знаш за Бога!

– Сјети се Христа, Синан-пашо!

Синана као да ухвати бјеснило.

– У огањ! – продра се из свег гласа.

Турци бацише врећу у огањ, а народ замуче. Нико више гласа не пушта.

Ја клечим на кољенима и буљим у огањ. Празне душе, а разума помућеног.

Почупа нам Синан-паша коријене. Нећемо више знати ни ко смо, ни шта смо, ни одакле смо. Заборавиће свијет да смо икада и постојали.

Из огња изађе облак густог црног дима. Подиже се изнад ватре, па стаде. Из облака поче да пробија нека свјетлост. Дим поче да се разилази, а изнад огња остаде свјетлећа ватрена лопта.

Престрављени Турци се измичу. Синан заниједемио гледа у огњену лопту. Ми, раја, и даље клечимо. На свим лицима видим неку чудну радост. Осјећамо божји знак. Осјећамо да је Свети дух са неба сашао међу нас.

– Не бојте се, дјецо моја – зачу се глас из огњене лопте.

Никада такав глас нијесам чуо. Од њега ми топлина нека душом пође.

– Не бојте се, дјецо моја, не могу они мени ништа. Не бојте се, ја сам са вама.

Неки Турци се дадоше у бјекство, а неки попадаше од страха на кољена.

– Рашћерајте влахе! – урличе Синан. Рашћерајте крмке влашке!

Од големог страха Турци га не чују.

– Не бојте се, дјецо моја – као благ вјетрић струји онај глас из огњене лопте. Не могу они ни вама ништа. Више се они боје вас но ви њих. Не бојте се, ја сам са вама.

– Рашћерај! – урличе Синан.

– Не бојте се, дјецо моја, Дух свети је са мном. Док се мене будете сјећали, нико вам ништа неће моћи. Ни Турци, ни католици.

Огњена лопта поче да се диже према небу.

– Не бојте се, дјецо моја – чује се и даље глас.

Што се огњена лопта више пење, свјетлост се све више шири изнад нас.

– Не бојте се, дјецо моја – допире глас са неба.

У том тренутку се поново нађох у својој манастирској ћелији, сједећи са књигом у рукама. Чини ми се да нијесам заспао, а све сам ово видио.

Хвала ти Господе, ово је знак твој био.

Дочекаx зору сједећи и размишљајући о овом божјем знаку. Чини ми се да разумијем поруку ову. Неко нам поново спаљује мошти светитеља. Само је тај много вјештији од Синан-паше. Не баца нам светитеља у огањ, него га избацује из нашег сјећања. Видим да је ова млађарија памет погубила, па вјеру своју од себе одбацује, хоће светог Саву да забораве, а без њега ће нам се траг утријети.

А све ми се чини да је наше ископање почело. Заборавили смо и на Бога и на Светог Саву, па сами себи душмани постадосмо, као да их мало у свијету имамо. „Глас Црногорца" не може да одштампа имена побијених „шпијуна" и „народних непријатеља" колико их земља прогута. Толико су ти спискови дуги да их једва могу прочитати, а не преписати, па ћу навести само неке случајеве.

„Вељо Радовић, претсједник Горњо-зетске општине и Нешо Радовић, почасни барјактар Зете, убијени су, масакрирани и бачени у Морачу 22. фебруара 1942. године."

„Лалић Косто, кнез кмет Убаљски, стар 35 година. Убијен је на свирепи начин мјесеца јануара 1942. године, од злогласне партизанске руке у Грахову и полумртав бачен у јаму дубоку око 50 метара.

Косто је сметао партизанима, те су га одвели у Грахово и ту свирепо мучили. Тукли су га тупим предметима, држали сатима у леденој води и полумртва бацили у јаму.

Приликом вођења на губилиште, покојни Косто је успио да отме пушку једном партизану и с њом је убио џелата.

На Видов-дан пронађен је љеш пок. Коста и свечано пренешен у родно мјесто Убле."

„Катица Јанковић, начелница Сокола у Ђеновићу, Бока Которска. Као поборница правог Национализма није одобравала разбојнички рад комуниста, већ их је почела осуђивати и народ одвраћати од комунизма.

По наређењу злогласног „Орјенског штаба" дана 13. фебруара 1942. године одведена је од мјесних џелата и код села Репја убијена на свиреп начин и бачена у један поток.

Њен љеш је пронађен тек 20. VII 1942. године. Убице су са њеног љеша опљачкали накит, капут и горњу робу, што посвједочава да су у њеном убиству имале удјела и „другарице"."

„Блажо М. Црнојевић из Граћана. Није се слагао са радом партизана, зато је за њега и његове другове дошао у Граћане читав батаљон од 200 партизана.

Одвели су у Куново Присоје 18 граћана од којих су стријељали пет, међу којима и покојног Блажа."

„Момчило М. Павличић, учитељ. Као добар Србин и вјеран син свога народа, омиљен и утицајан у својој средини, сметао је партизанима у њиховом раду. Дошли су, одвели га и бацили у досад непознату јаму."

„Мило Иличковић, санитетски ђенерал у пензији. Вјероватно да своје погледе на живот није могао ускладити са партизанским, и да им је као такав сметао. Али убиство његово и његове жене Клаудије, стараца који нијесу могли бити опасни ни за кога – напротив, могли су користити, те још како и самим партизанима, – мирише на похлепност..."

„Поп Петар Вујовић, из Жупе Добрске. Честити Србин, одани и вјерни слуга Христове цркве, добар пастир стада својега, примјеран отац породице и понос свога братства и племена, завршио је свој живот, на мученички начин, од партизанске руке у злогласном Куновом Присоју. Бачен је у јаму 17 метара дубоку. По исказу чобана чуо се његов глас из јаме још пети дан."

„Милован Ђ. Бешић, бивши срески начелник у Шавнику. На дјелу националне организације пада у руке комунистичким зликовцима, који га осуђују на смрт. По саопштењу смртне казне у канцеларији зетског партизанског одреда, Бешић хвата за главу судског џелата, баца га под ноге, док другом одузима пушку и рањава једног комунисту. Престрављени комунистички зликовци прискачу друговима у помоћ и револвером лишавају живота националисту Бешића. Скидају са њега одијело и остављају га нага. Кидају му нос и ваде очи, а потом га бацају у једну од многобројних рупа, које су ископане авионским бомбама приликом бомбардовања Радовча."

„Петар (Пешо) Ђеловић, трговац из Рисна. Дана 7. марта на путу за Х. Нови, пок. Пешо је сачекан на цести у Баошићу, заведен више цесте неколико метара и ту неким тупим предметом страховито измрцварен, послије тога револверским метцима изрешетан и остављен полу мртав на исто мјесто. Убице су му опљачкали златни сат, новчаник и прстење. Послије тродневних страховитих мука пок. Пешо је преминуо."

„Митар Т. Макочевић, земљорадник, из Црнаца, општина Пиперска. Одведен је од своје куће и стријељан на Радовчу 25. марта 1942. године. Љеш пронађен са још три гола непозната љеша, у једној рупи ископаној од авионске бомбе."

„Милан В. Аџовић, поднаредник Претстојништва полиције у Подгорици. Као добар националиста 1. марта 1942. ступио је у националне редове пуковника Баја Станишића, гдје се налазио до 10. априла. Тога дана погинуо је у Загарачу од стране партизанске тројке."

„Томо Радов Вукмановић, из села Подгора, општина Црмничка. Рођен је 1882. године, а убијен пред својом кућом од зликовачке комунистичко-партизанске руке 23. марта 1942. године, у 9 часова увече.

Иако се није бавио никаквом политиком нити био на сметњи никоме, него напротив користан за околину у којој је живио, комунисти су нашли за сходно да га лише живота, само зато што није одобравао њихову зликовачку работу."

„Ново Р. Вучић, учитељ, резервни капетан I класе и бивши посланик, рођен у Шобаићима, срез даниловградски, године 1893.

Дамјан М. Вучић, дугогодишњи претсједник општине вражегрмске.

Ноћу између 3. и 4. марта 1942. године, дошли су пред кућом учитеља Нова Вучића, партизани и замолили учитеља да им отвори јер су озебли па желе да се огрију. Уједно хоће да му, као куму и комшији, испричају нешто важно и повјерљиво. Чим је учитељ отворио врата у кућу је упало још 17 партизана, док су двојица чували стражу пред вратима; зграбили су га и са његовим синовцем Дамјаном М. Вучићем одвели у правцу Бара Шумановића.

Ноћу, између 4. и 5. марта, обојицу Вучића партизани–комунисти бацили су живе у јаму више Слатине, срез даниловградски. Рањен и изломљен, учитељ је дозивао још и трећи дан: „Воде, воде!" Наравно да се нико није смио приближити да му помогне."

Опет се питам, по ко зна који пут, ко је ово зло сјеме посијао? Не знам ко је, али брзо је проклијало, а зло жита већ порасло и прокласало.

И још нешто се питам: како људима који оволико убијају рука не задрхти, како не помисле да се зло само злим враћа. Како не помисле да сјутра нечастиви и пред њихову кућу може да бане.

Оче наш, који си на небесима...

Заустави, опет ти се молим, овај покољ братски... Јер, како видим по овим наредбама и писмима, он неће брзо стати.

„Ш Т А Б
НАРОДНО ОСЛ. ПАРТИЗАН. БАТАЉОНА
„БИЈЕЛИ ПАВЛЕ"
Број сл.
15. II 1942. год.

Штабу Косоволушког парт. батаљона. У вези са ситуацијом која је настала, а која је критична, одмах ликвидирајте пету колону. Ту морате бити одлучни и брзи, јер свако оклијевање може бити катастрофално и може нам се гадно осветити, јер ако не будемо ми њих убијали, они ће нас. То сте требали и до сада урадити, а што нијесте. У том циљу створите једну ударну јединицу, која ће извршити тај задатак одмах вечерас.

Уколико би наишла чета из Ловћенског одреда упутите је на штаб Јеленачког батаљона. Бубуља.

Појачајте будност према петој колони, држите јединице на окупу и не дозволите да падну под утицај пете колоне и да се разбију. Уколико се неко појави да говори одмах поступите по најкраћем поступку – стријељањем.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
Ђуро Чагоровић, с.р."

ТРЕЋА КЊИГА О МИЛОРАДУ

Тадијино хапшење збунило је све у Пиви. Многи не могу да повјерују. Како је могуће да је ухапшен човјек за којим су многи од њих у рат пошли?!

Милорад је ошамућен. Све што зна о октобарској револуцији, комунизму, свјетском радничком покрету, све је од Тадије научио. Вјерујући њему као човјеку, Комунистичка партија му је прирасла за срце, па су га прије пола године и примили.

Збуњен је и његов рођак Јовица Јововић. Радоје, Благоје и Обрен Тадић као да су главе погубили.

Сјели њих петорица погнутих глава. Смркли се.

– Је ли ово, људи, могуће?

– Не знам. Не знам шта се ово чини.

– Ајмо, људи, до Манастира. Да видимо шта је. Да питамо Вељка.

Кренуше. Успут нико ништа не проговара.

Код Манастира испред штаба стражар.

– Шта треба другови?

– Хоћемо код друга Вељка.

– Сачекајте да га питам.

– Шта има да га питаш. Наши смо, нијесмо непријатељи.

– Тако је наређење, другови. Не може док не питам.

– Па онда питај.

Стражар уђе у штаб и брзо се врати.

– Не може.

– Шта не може?

– Не можете унутра.

– Како бре не можемо?

– Друг Вељко неће са вама да разговара.

– Не играј се човјече! Хоћемо ми са њим да разговарамо!

– Хоћемо да знамо шта се чини!

– Боље му реци да се не игра! Није Партија његова прћија.

– Не могу ја, људи, ништа. Тако је наредио.

– А ти иди поново па му реци да ми хоћемо да га видимо, па милом или силом!

Стражар поново уђе у штаб и опет се брзо врати.

– Сачекајте. Сад ће друг Вељко доћи.

Послије минут–два на степеницама које споља воде на спрат појави се Вељко Мићановић.

– Шта хоћете? – дрекну набусито.

– Дошли смо да нам кажеш зашто је Тадија ухапшен – вели Радоје мирним гласом.

Вељко их још једном пресјече мрким погледом.

– Ухапшен је зато што је издајник! Сви сте ви Тадићи издајници!

Радоју сијевну мунја у очима. Скиде пушку.

– За те ријечи главе падају, секретаре! Падале су за ријеч и боље од твоје, па може и твоја!

Остали скочише на њега. Узеше му пушку.

Вељко видје да је претјерао и да су тешке ријечи пале, па вели:

– Добро, другови. Дођите.

Вељко погледује Радоја испод ока, а овај натмурен само ћути.

– Па, ево, другови да вам кажем. Тадија је издао.

– Ма како, море, издао? Ће Тадија може бити издајник?

– Јесте другови. Он је добио задатак да ликвидира познатог петоколонаша и издајника Спасоја Тадића. Умјесто да га ухапси или ликвидира, он га је обавијестио да га тражимо. Издао је војну тајну. Због тога су нам четири друга погинула, а два рањена. Уосталом, сјутра ће Тадија бити саслушан, па дођите да видите и чујете.

ТРЕЋА КЊИГА О ТАДИЈИ

Лакну му кад видје да свиће. Ништа теже није од ноћи кад сан на очи неће. А њему те вечери ни једне секунде сан не дође.

Ко зна колико пута је пресабрао читав свој живот. Посветио га је Партији без резерве. Одан до краја. Одан толико да по нешто што Партија у посљедње вријеме чини није хтио ни да види, иако му се пред очима догађало. Вјеровао је да тако мора. Видио је да посљедњих мјесеци та његова Партија стријељала и невине људе, али је вјеровао да у револуцији и то мора да се догоди.

Сада га нешто изнутра нагриза.

Зашто је Вељко баш њему дао задатак да ликвидира Спасоја? Једини је он у читавој Пиви коме тај задатак Партија није смјела да одреди, а дат је баш њему? Шта се иза тога крије?

Учили су га, а он је тако учио млађе, да се Партија бори за хумане односе међу људима. Постоји ли нешто нехуманије од задатка који је он добио?

Зашто је то Партија са њим учинила?

Да можда нема и мало истине у четничкој пропаганди о комунистима?

Не. Нема. Тако не смије да мисли. Он је био и остаје комуниста. У свакој револуцији грешке су могуће, па и овакве. Није ово грешка Партије но Вељка Мићановића. Све ће се доказати и исправити.

Стражар откључа врата.

– Рекли су ми да те доведем у штаб – вели стражар.

– Кад су рекли, идемо.

У штабу Вељко Мићановић, Неда Видовић, његови Тадићи и Јововићи. Поче саслушање.

– Када си се посљедњи пут видио са Спасојем Тадићем?

– Ове године 18. фебруара.

– Гдје?

– У кући Новице Апрцовића. Напомињем да остали чланови Партије нијесу знали за наш састанак.

– О чему сте разговарали?

Тадија преприча разговор са Новицом и Спасојем.

–... Рекао сам му: „Стриче, ти треба да одеш одмах за Пиву и да се јавиш нашем штабу.« Он је рекао да ће отићи чим буде пртине. Питао ме је и да

му неко може гарантовати живот, а ја сам му одговорио да му нико ништа
ће ако је исправан.

– Зар нијеси знао његов став према партизанима и Партији?

– Знао сам. Али сам знао да је њега тешко ухватити, па сам мислио да
ио тако најлакше доћи до њега. Лукавством.

– Зашто ти је требало лукавство кад си имао чету људи и лако си га мо-
ухапсити?

– Тог дана сам отишао за Липник. Мислио сам идућег дана да се вра-
, али је стигло наређење да нападнемо попа Перишића.

– Зашто си у писму које си упутио другу Вељку написао да Спасоја ниси
видио?

– Друг Вељко је штабу упутио оштро писмо. Наљутио сам се и несвје-
слагао Партију.

– Зашто другу Вељку А. Мићановићу, када је добио налог, нијеси рекао
си се састао са Спасојем и зашто си рекао да се он налази неђе у гатачким
има?

– Мислио сам да то није нужно. Спасоје је рекао да ће доћи на нашу кон-
енцију, па сам мислио да се тада о свему објаснимо.

– Зашто нијеси мобилисао чету да ухвати Спасоја?

– Рекао сам већ. Очекивао сам да ће доћи на конференцију, па хватање
потребно.

– Јеси ли био потпуно сигуран да ће Спасоје доћи на конференцију?

– Колико сам ја видио, рекао је искрено да ће доћи.

– Да ли схваташ да си својим држањем издао Партију?

– Не. Ја Партију нијесам издао. Моја револуционарност и оданост Пар-
није попустила, већ се у мени учврстила одлучност да истрајемо до кона-
побједе. Осјећам једино кривицу што за вријеме састанка са Спасојем
сам покушао да га ликвидирам, па макар и не успио. Могу да додам да ме
ме није спутавала никаква родбинска веза, него грешка у извођењу плана.
ово тачно, доказаћу на дјелу.

– Добро. Прочитај записник и потпиши.

Док чита записник, Тадију пробија зној на сљепоочницама. Ни сам не
ашто је овако одговарао. И њему и осталима је јасно да је лагао и да Спа-
чити је могао, нити би могао да убије, а обећао је на крају да ће га ликвиди-
Зашто је бар то рекао? Зашто, кад зна да не би могао, а убијеђен је да је
наређење Партије грешка.

Не зна. Нема објашњења. Хтио би да остане чист и пред Партијом и
својом савјешћу.

– Иди сад. Одлука суда ће ти бити саопштена.

Кад га одведоше, Вељко устаде и поче да шета по соби.

– Ја мислим, другови, да је овдје све јасно. Он је издајник. Стријеља-

– И ја исто мислим – вели Неда. Мора бити осуђен на смрт.

– Чекајте људи! – вели Милорад. Тадија није издајник. Он не може бити издајник.

– Њему није требало дати овај задатак – вели Радоје. И онај ко му је издао наређење и читава Пива знају да га је Спасоје подигао од малих ногу и школовао. Да је ликвидирао Спасоја, изгубио би образ у Пиви за сва времена. Тај задатак требало је повјерити некоме од нас.

– Тако комунисти не разговарају! – скочи Вељко.

– Комунисти не могу да имају обзире према рођацима! – додаје Неда. Ово је издаја Партије.

– И људи који воде Партију морају да размисле коме и какве задатке дају. Зашто си ти, друже Вељко, баш Тадији дао овај задатак?

– Зато што је комуниста!

– А би ли ти убио свог стрица?

– Бих! Убио бих и оца и брата ако је издајник и ако то Партија од мене тражи! И ја мислим да овдје немамо о чему да разговарамо! Стријељање је једина казна за њега!

– Стани мало, секретаре. Не може то тако!

– Не може ни другачије!

– Чекајте људи. Сви ми знамо да Тадија није ни издајник ни непријатељ. Међутим, истина је да задатак који је добио није извршио, иако га њему није требало ни дати. Због тога мислим да је за њега довољна казна да се искључи из Партије и из партизана. Да се врати кући.

– Ви, другови, таквим ставом показујете кукавичлук! Комунисти не праве компромисе!

– Не могу се стријељати најбољи људи тек тако, секретару.

– Он је издао револуцију и Партију!

– Није. Погријешио јесте, али издајник није.

Вељко и Неда виде да су Тадићи и Јововићи тврди и да неће лако попустити. Прибојавају се да би могло и на нешто горе да изађе, па попустише.

– Добро. Нека вам буде, али да знате, тако комунисти не поступају. Пустићемо га кући, ако гарантујете да се од куће неће удаљавати.

– Гарантујемо! – повикаше Тадићи и Јововићи.

ПОСЉЕДЊА КЊИГА О СПАСОЈУ

Тек сада Спасоје сазнаје да се између партизана и четника начинио непремостив понор. Јасно му је да помирења више бити не може. Или ће једни од њих бити потпуно истријебљени, или ће се међусобно истријебити.

Док је био горе у Шљивовици, слушао је приче од партизана да су их четници издали и ступили у отворену сарадњу са окупатором. Слушао је комунисте како говоре да су четници већи непријатељи од Италијана и Њемаца.

Одавде, из четничког штаба, све другачије изгледа. Веле да су комунисти сваку прилику користили да изазову међусобни сукоб, а четници су хтјели да заједно са партизанима поведу борбу против окупатора и ових турских злотвора. Због Турака су, кажу, први неспоразуми и настали. Кажу и то да је комунистима више стало да униште четнике него да ослободе земљу, јер је то једини начин да ограбе власт.

Комунисти, кажу му, на сав глас сада причају да су их четници издали, а они су први напали четнике у Херцеговини. Уосталом, веле, у почетку смо сви били једна војска, но су комунисти измислили неке посебне партизанске јединице.

Четничког команданта Гојка Крезовића су, кажу, разоружали са читавом јединицом, а он постројио четнике у параду да дочекају пивске партизане. Ко је онда кога издао?

Види Спасоје да је ово тешко разопутити, али братском покољу краја не види. И он руке окрвави, и то кумовском крвљу. Кренуо је на пут без повратка.

Данима размишља шта да чини, а ништа да смисли не може. Јесте у четничком штабу, али му се међу њима не остаје. Ако са њима остане, мораће још крви братске, крви својих Пивљана, да пролије, а њему се крв братска више не пролива. Доста је мртвих у Шљивовици иза њега остало.

Чује да се једна група угледнијих људи спрема да одавде, из Гацка оде у Никшић. Можда би најбоље било да оде са њима, да буде са породицом. Камо среће да није ни излазио из италијанског затвора, не би овог крвопролића било.

Нађе Блажа Вишњића, бившег среског начелника. Каже му Блажо да се на пут још спремају Сава Тодоровић, трговац, Антоније Вишњић, бивши предјесник општине и Самуило Кртолица.

Спасоје вели да ће и он са њима.

Крену̀ше преко Голије. На Латичном су у једној шуми сјели да се одморе. Дуго сједе и ћуте. Тишину запара прасак пушке.

– Ехееееј! Издајницииии! Опкољени сте! Предајте се.

Муњевито скочише и заузеше заклоне иза букава.

– Оооо Спасоје Тадићууу! Предајте се, опкољени сте!

– А који сте ви?

– Ми смо партизани из Пиве! Предајте се!

Настаде за кратко тишина.

– Шта да чинимо људи? – вели неко.

– Ви како хоћете – вели Спасоје. Ако хоћете, предајте се. Ја к њима више немам куд. А и не предаје ми се. Нијесам се никада никоме предао, па нећу ни њима.

– Исто нам је вала. А изгинули овђе, а нас они послије стријељали. Но боље ко људи да изгинемо.

– Људи, немојте да вам ја будем крив. Ако неко хоће, нек се преда. Ја нећу.

Инат и понос му не дају да се преда, а зна да би можда боље било. Мање би крви било. Погинуће и овако и онако, а њих би тамо више живих остало. Али неће да се преда. Упамтиће добро Спасоја Тадића.

– Ехееееј! Издајницииии! Хоћете ли да се предате?

– Врћите се људи назад! Да не гинемо и ви и ми џабе! – виче Спасоје.

– Ти се то својој глави бојиш, Војводо!

– Не, мајчин сине, више је носим но што сам мислио, но ми је жао те млађарије коју водиш да гине без потребе!

– Не брини ти за нас, но чувај своју главу!

– Онда дођи те је узми!

Запрашта са свих страна.

Спасоје је заузео бусију иза једне дебеле букве. Меци фијучу изнад главе и ударају у стабло. Он ни[illegible]ни пажљиво. Хладнокрвно. Све му је сада свеједно. Остала му је једино жеља да се наплати.

Неко из његове групе јаукну и престаде да пуца.

Вријеме пролази. Прасак пушака не престаје.

Још неко је у близини њега јаукнуо.

Не обраћа пажњу на то. Свеједно му је који је погинуо. Сви ће доћи на ред.

– Спасоје, погодише и мене – чује Саву Тодоровића.

– Ђе те је стрефило?

– У руку.

– Бјежи ако можеш. Покриваћу те. Ја одавде нећу.

– Како да те оставим?

– Иди човјече. Иди ако можеш. Мени је суђено да за овом буквом погинем.

– Што не бјежимо оба?

– Немам ја куда да бјежим Сава. Више немам куда. Истекло ми је вријеме. Но бјежи.

Сава поче да се провлачи између букава пузећи.

Остао је сам.

Још у оно доба кад је био комита замишљао је да ће једног дана овако погинути. Сам, иза букве, опкољен. Вјеровао је једино да ће погинути од швапског метка, а ево дочека да му братско зрно живот прекине.

Жао му што не погибе онога рата. Сва би га Пива, а и читава Црна Гора, славила као јунака. Овако дочека да га још за живота прогласе за петоколонаша и издајника.

Пуца на све што се иза неког дрвета помјери. Пуца и мисли како ли ће изгледати тај тренутак кад га неко зрно пресјече. Можда ништа неће ни осјетити.

Они тамо осјетили да пуца још само једна пушка.

– Ехееј! Јеси ли то ти Спасоје осто сам?!

– Ја сам, но сам нијесам док је ова пушка са мном!

– Предај се Спасоје, још једном те позивам!

– Мртви се не предају, а ја не носим више своју главу но туђу!

Прежалио је он своју главу још у Шљивовици. Још онда, кад поби оне људе, знао је да је дуго носити не може.

Паљба појача. Изгледа им је досадило да се са једним човјеком толико надмећу, па осуше колико могу. Не могу да му због неких стијена зађу с леђа, не би им се сигурно овако дуго одупирао.

Осјећа по пуцњави да се обруч полако стеже и да се приближавају. Зна да се са њима и смрт приближава.

Можда би и могао кроз онај камењар иза леђа да се извуче. Сава се изгледа провукао. Могао би, можда, али куда ће послије? Нема више куда. Ништа више за њега не постоји. Толико је крви просуо да више нема право да живи.

Изгледа да је сунце зашло. У шуми се већ смркава.

Пуцњи су све ближи. Иза стабала све слабије назире људске силуете.

Повуче поново ороз, али пушка шкљоцну. Празна је. Маши се руком у торбу. Она је празна. Нема више ни једног метка.

Значи, вријеме је. Дошао је и тај час.

Баци пушку пред себе, придиже се и сједе. Меци се и даље заривају у ону букву, фијучу поред њега.

Који ли ће бити његов? Како ли ће то изгледати?

Није имао времена да сазна.

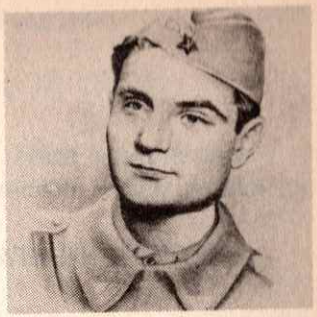

ЧЕТВРТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

Сви чланови Партије из Пивске планине и Жупе пивске добише позив да дођу на састанак у команду мјеста на Крсцу. Милорад зна да ће се расправљати о Тадији. Знају и остали. О случају Тадије Тадића једино се у Пиви и прича.

На састанак дође двадесетак комуниста. Остали су били са својим јединицама у Херцеговини. Ту је секретар Општинског комитета Партије Вељко Мићановић, а у име Окружног комитета дошли су Неда Видовић и Данило Бојовић.

Прво је говорио Вељко. Поновио је да је Тадија издајник и затражио стријељање. Са њим су се одмах сложили Неда и Данило, а придружио им се и Милан Мићановић.

Милорад, Јовица и браћа Тадићи сматрају да је стријељање престрога казна, па опет предложише да се искључи из Партије и из партизана.

Док је трајао састанак, стиже једна партизанска јединица од Пивљана из Босне. Са њима су Обрен Благојевић, Јован Јововић и Раде Тадић, чланови Партије. Док су прилазили команди мјеста, неко је Раду рекао да је Тадија ухапшен. Мислећи да је у питању провокација, Раде рече:

– Бацио бих бомбу на сваког ко би ухапсио Тадију.

Дошли су потом на састанак. Видјели су да је Тадија одиста ухапшен. Придружили су се онима који су били против стријељања.

Како нијесу могли да се договоре, направише паузу. У паузи се комунисти из Тадијине ћелије договорише да предложе да се он пошаље у Окружни комитет Никшића, који се налазио у Горњем Пољу, па нека комитет одлучи шта ће са њим бити.

Вељко се успротиви.

– Зашто да га шаљемо у Окружни? Он је одавде, ми треба да му судимо!

– И ја тако мислим – каже Неда. Са својим издајницима ми сами треба да се обрачунамо.

– Слажем се – вели Данило Бојовић.

Сви остали су били за то да се Тадија пошаље у Окружни. Њих троје нијесу имали куд, па пристадоше.

ЧЕТВРТА КЊИГА О ТАДИЈИ

Послије састанка на Крсцу, Вељко нареди да једна патрола одведе Тадију у Горње Поље. За вођу патроле одређена је Неда Видовић.

Тадија је без ријечи пошао. Ни једну ријеч није проговорио ни на састанку. Туга му се у душу увукла. Смршао је за ових десетак дана, потпуно је други човјек.

Успут Неда са осталим члановима патроле нешто прича, а он их и не чује. Не чује и не види ништа. Не види ни људе који их сретају. Црв га неки разједа.

Шта то његова Партија чини?

У Сељанима изнад Манастира сустиже их Обрен Вукосављевић са својом четом. Враћају се из Босне.

Чудно му нешто што је Тадија без оружја.

– Добар дан, другови. Куд сте пошли?

Тадија ћути. Гледа испред себе.

– Добар дан, друже Обрене – одговори Неда.

– Чудно ми нешто изгледаш, Тадија?

Тадија опет ћути.

– Друже Обрене, Тадија је ухапшен. Издао је Партију и револуцију.

Обрен пресјече Неду погледом.

– Не шали се тиме, Недо.

– Ја се, друже Обрене, не шалим. Тадија је ухапшен као издајник и биће му суђено.

– Све могу вјероват, али да је Тадија издајник, не могу. Нешто ту нијесу чиста посла.

– Немам ја времена са тобом да се објашњавам. Водимо га у Окружни да му он суди.

– Нећете ви њега водити ниђе док ја не видим шта је то било!

– Пусти, Обрене, молим те – први пут проговори Тадија.

– Не пуштам ништа – вели па се окрену својим борцима. Другови, Тадија остаје код вас док ја код Вељка не видим шта је ово било.

– Зар ти мени не вјерујеш, друже Обрене?

– Ни теби ни било коме вјеровати нећу да је издајник.

– Одбио је да изврши наређење!

– Које наређење?

– Није ликвидирао Спасоја Тадића?

– Пусти, Обрене, молим те – опет ће Тадија. Неда зна шта ради.

– Ни тебе Тадија нећу да послушам. Знам те довољно да сам сигуран да издајник нијеси. Сједи код ових мојих и чекај ме.

Љут, Обрен крену.

– Чекај. И ја ћу са тобом – вели Неда.

– Можеш, не сметаш ми. Али Тадију нико пипнути не смије док не видим шта је било.

Крупним корацима упути се према Манастиру. Неда га је једва трчећи стизала.

Кад стигоше код Манастира, Неда уђе код Вељка, а њега стражар заустави.

– Не може унутра!

– Имам са Вељком да разговарам.

– Не може нико унутра без одобрења! – упери стражар у њега пушку.

Вељко се појави на вратима.

– Шта се... – заусти Обрен да каже, а Вељко дрекну:

– Разоружајте га!

Тројица скочише на њега. Узеше му пушку и пиштољ.

– Чекајте, бре! Шта....

– Стријељајте га! – дрекну Вељко, а иза њега се појави и Неда.

– Аман, бре, другови...

Грунуше пушке. Обрен паде.

ТРЕЋА КЊИГА О РАДОМИРУ

Потјераше их према Колашину. Голе, босе, премрзле.

Више не личе на људе већ на авети. Успут их туку кундацима, ногама, песницама. Има их око сто. Заробљени су у Барама и Лубницама. У колашински затвор утјерали су их уз вику и псовке.

Кауше су и прије њих биле препуне. Кад њих доведоше, више се готово није могло ни стајати.

Она бука се стиша. Донијеше некакву смрдљиву вечеру. Изгладњели људи се халапљиво бацише на смрдљиву течност.

Радомир, иако му цријева крче од глади, не једе. Не може. Некако је тек сада постао свјестан да је прекршио партијско наређење да жив не смије пасти четницима у руке.

Они несрећници што појеше вечеру ускоро почеше да јаучу од болова. Ударају у врата, запомажу да их пусте у клозет, али се нико не одазива. Чује се само смијех стражара из ходника.

Одједном неко завика из ходника:

– Комунисти! Јесу ли пуне гаће?!

Пролив нијесу могли да задрже. Смрад поче да се шири. Многи падају у несвијест, једни преко других.

Радомир је зору дочекао у полусвијести од несносног смрада.

Кад свану, врата се отворише. Уђе мало ваздуха. Осјети олакшање.

– Напоље! – дрекну стражар.

Неки остају да леже онесвијешћени.

– Изнесите ту Мошину копилад! – деру се четници.

Физички јачи извлаче напоље онесвијешћене.

– А сада, Мошина копилади, да очистите душу и тијело! – наређује један четник. Ајде! Пери се!

Јадницима, који су се синоћ отровали, од измета се дроњци залијепили за тијело. Хладном водом не могу да их оперу. Само се дроњци још више лијепе за њих.

Онима који се нијесу отровали наредише да онесвијешћене перу.

Мокре и премрзле вратише их назад у ћелије.

Радомир чу да из затвора сваког дана воде на стријељање. Сада, кажу, постоји неки суд, а у почетку су стријељали и без суђења.

Стријељају, веле, и на неким другим мјестима. Кога одавде одведу, тај је своје завршио.

На једној ливади су, причају затвореници, подигли и вјешала. Објесили су партизанку Ружу Рип и Ђурђу Влаховић из Бабљака.

Неке, посебно комунисте, окивају у ланце док им дође ред за суђење.

Види Радомир да га смрт чека. Није му страшно што ће умријети. Чим је ушао у Партију и револуцију био је спреман да погине. Страшно му је што ће га убити везаног као пса и што им се жив пустио у руке.

Из размишљања га трже нека галама у ходнику. Отворише се врата. На вратима се појави Павле.

– Пих, што смрде ови комунисти.

С презиром их гледа. Примијети Радомира.

– И ти си ту, Радомире.

– Ту сам.

– Посљедњи пут ти кажем: поштен си човјек, жао ми те. Није ти касно да се предомислиш и дођеш код нас.

– Не. Не могу.

– Знаш шта те чека?

– Знам.

– Па нека ти је срећно.

Оде. Врата се затворише.

ПЕТА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Душа моја више не плаче, него вапије, о Господе. Разум мој се потпуно помрачио. Само крв моје очи виде. Сва је Црна Гора крвљу окупана. Братска крв притисла моју Црну Гору, бојим се, у амбис ће потонути. Нема земље која толико крви може издржати.

Што прокле племе моје, о Господе? Како да те умилостивим да погледаш народ мој?

Несрећна браћа моја као да се утркују ко ће више људи да побије. Комунисти убијаше на „пасјем гробљу" поред Таре, а ови други, четници, ново гробље на Брези отворише. Не знају, несрећници, да се гробљима гробља не могу ни осветити ни заборавити.

Но, о гробљу на Брези ћу у сљедећој књизи. Има времена за њега, пошто ми се чини, како је почело, да ће се дуго времена пунити. Четници уз помоћ Италијана и Њемаца (закукаће им мајка од таквих пријатеља) све више маха узимају, а партизани све више узмичу, па ми се чини да сада нови покољ тек почиње.

Ови што досад држаху власт, а бојим се да је око власти све и почело, и даље издају саопштења народу како убијају петоколонаше и шпијуне. И опет пише „наставиће се".

Докле, браћо моја? Докле ће ово да се наставља? Докле ће овај крвави пир у Црној Гори да траје?

Понекад помислим да ништа више не записујем, но да запалим и ово што сам до сада записао. Учини ми се да ћу тако бруку нашу прикрити. Заборавим да се зло не може ни прикрити ни заборавити, па макар нико о њему ништа не записао. Зато велим, боље је да запишем, да, ако ко од рода мојега преживи, научи да разликује добро и зло.

Заборавих да запишем да се онај манити Ђилас поново вратио у Црну Гору. Сада народ више не зна од кога му највише зла долази, да ли од Милована Ђиласа, Ивана Милутиновића или оног Јеврејина Моше Пијаде.

У народу, а поготову међу четницима, увријежило се мишљење да ипак највише зла по Црној Гори долази од Моше. Прича се да га је неко послао овамо да између себе завади Црногорце, па да се сами истријебе. Неко му је и пјесму испјевао:

„Дође ђаво у виду човјека
па пред сваком кућом залелека.
Напријед пете, а позади прсти
све подави што се крстом крсти."

Кажу да је ову пјесму испјевао Радован Бећировић из Никшића, народни пјесник. То је онај који је писао ону познату пјесму о глади у Црној Гори за вријеме Швабе и о Мојковачкој бици.

Све ми се чини да ту неког ђавола има. Не прича народ узалуд, јер ће год трава мрда ту нешта жива има. Шушка се у народу да је Моша у дослуху са усташама. Не могах баш то да вјерујем док „Глас Црногорца" не објави ово:

„Партизани су до сада радили тачно по уговору Моше Пијаде и других разорних елемената из 1935. године. Ми тај уговор у оригиналу посједујемо, чија тачка 2. дословно гласи:

„Вођство југословенске комунистичке странке свјесно своје улоге признаје, да до комунизирања Балканског Полуострва не може доћи док се не сломи кичма српства и православља, јер је познато да су то два фактора која су омела: продирање Османлија на Запад и комунизма и Аустрије на Исток. Споразумни су да уништавањем свега што је српско и православно отире се терен за комунизирање Југославије и Балканског Полуострва."

Страх ме неки ухвати кад ово прочитах, па све себе силим да у ово не вјерујем. Знам да и једни и други свашта измишљају и лажу да би народ придобили, па су вјероватно и ово четници измислили да одбију народ од партизана.

Распитујем се опрезно код неких комуниста у које имам повјерења. Ништа не знају о томе и тврде да је то четничка пропаганда, док ми један не рече:

– Истина је то, оче Јефтимије, али то сада четници користе како њима одговара.

– Чекај – велим – синко, ако је истина, имају права да то користе како хоће.

– Истина јесте, али да ти то мало објасним. Моша Пијаде у име Комунистичке партије и Стипе Јавор у име усташа потписали су тај уговор, али то је било у оном тренутку кад је буржоаску Југославију требало разбити јер у њој сви народи нијесу били равноправни. Српска буржоазија експлоатисала је и потпуно обесправила остале народе у Југославији.

– И ви сте због тога склопили уговор са усташама? И црни ђаво је бољи од њих, синко мој.

– Не разумијеш ти то, оче Јефтимије – вели ми он.

– Ја, синко, остарих, а не разумијем много шта. А све ми се више чини да не разумијем ништа. А то о чему ти причаш, умријећу, али нећу разумјети. Могу ја да разумијем што је Моша потписао тај уговор, могу да разумијем и што га је тај ваш вођа, у којега се кунете, Тито послао да потпише, али нећу никада разумјети како су Срби на то пристали, а чујем да у том вашем Централном комитету има доста Срба.

– Има. Већина.

– Е, то разумјети нећу никада. Може ли се, синко, то разумјети? Срби комунисти копају јаму сопственом народу.

– Ми се боримо за равноправност свих народа.

– Нијесам ја против тога, синко. Ни дао Бог. Сви људи треба да живе кад их је Бог створио. Ни Турчина ја, синко, не мрзим ако је поштен. Али мој несрећни ум не може схватити зашто комунисти Срби уништавају свој народ, због других. То вам, сичко, народ никада неће опростити.

– Ово је револуција – вели он мени. У свакој револуцији мора да се гине.

– У реду, синко. Нема рата без крви. Али ви побисте невине људе, а све ми се чини да нијесте свјесни шта чините. Бојим се, синко, да вам је тај Хрват Тито потпуно памет помутио.

– И то је четничка пропаганда, оче.

– Је ли? А је ли ово четничка пропаганда? Ево, погледај, ако нијеси видио, ово Тито наређује: „Морате обавезно стријељати све оне који су били наклоњени четницима. При томе морате бити без икаквог милосрђа.“ Шта кажеш на ово?

– Шта ту има да се каже? Непријатеље и издајнике и треба стријељати.

– Е, мој синко. Једног дана, ако те Бог сачува у овом рату, видјећеш сам шта сте чинили. Не чудим се ја, кад овакво наређење издаје врховни вођа, што они ситнији постају безобзирни. Погледај ово:

„Штаб зетског народног ослободилачког
партизанског одреда
бр. 91
27. V 1942. г.

„ШТАБУ ЗЕТСКОГ Н.О.П. БАТАЉОНА

По последњи пут вам се наређује да предузмете енергичне мјере противу петоколонаша. Просто издајте налоге извјесним партизанима да ликвидирају тога и тога петоколонаша. И ово што сте до сада чинили пропусте, грдно вам се осветило а горе ће вам се осветити ако не поступите партизански и не ликвидирате пету колону.

Ми смо тражили да се врати Велимир Терзић из Санџака, али сматрамо да је много важније да ви изводите акције противу пете колоне и друге које се могу ту изводити него да се он врати. Кроз акције ћете се очеличити и порасти ће ваш углед а не преко ове или оне личности.

Политкомесари нека одржавају редовно састанке са четним једанпут недјељно и нека им на тим састанцима дају конкретне упуте и помогну да схвате значај данашње борбе, а ови да то објасне партизанима. Без тога ваши партизани као и без акције биће партизани на папиру!

У прогласу сте били сувише меки према петоколонашима. Требало је оштро осудити те издајнике и казати народу да ће им судити партизанске пушке у име народа.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

Командант,
Блажо Јовановић с.р.“

Видим да овај мој црвени пријатељ ништа не схвата. Чак и оваква наређења за њега су оправдана.

Молим ти се, Господе, врати им разум, освијести их. Освијести их док не буде касно. Освијести их, па да и ја, твој грешни роб Јефтимије, престанем да пишем ове црне спискове.

А ево још једног из брошуре „Пакла...“:

„Василије Н. Шекарић, резервни капетан I класе из Пилатовца. Са својим радом замјерио се партизанима, који су ријешили да га убију као и многе друге. Код његове куће дошли су партизани, ударници из Вучјег Дола и одвели га у свој штаб ђе су га мучили и на крају убили са 17 пушчаних метака.“

„Милија М. Средојевић, земљорадник, општина великожупска, срез милешевски. Партизанима је сметао и овај честити сиромашак, само зато што на позив партизана није приступио њиховој зликовачкој работи.

Убили су га у његовој 29.-ој години живота и оставили без оца и хранитеља троје нејаке дјечице, која су већином живјела од његовог надничења, пошто је са имањем био врло сиромашан.“

„Саво Газивода, трговац из Ријеке Црнојевића. Постигла га је зла судбина, приликом комунистичког устанка, као и многе Ријечане. Био је интерниран а његово завидно имање потпуно уништено. По повратку из интернације почео је наново радити, како би могао прехранити четворо дјеце, жену и себе.

Комунистима није конвенирао његов рад, јер су са својом идеологијом стајали на становишту: „Што горе, то боље“. Ради тога, а вјероватно и ради пљачке, пошто је располагао знатном сумом новца, комунисти су га ухватили, опљачкали и лишили живота.

Данас његова жена и четворо дјеце, живи и мучи се скоро без игдје ичега на Ријеци Црнојевића.“

„Милуша С. Рашовић, рођена 1912. године. Као удовица без икакве имовине, дошла је код свог оца Сава Ђукића, у селу Завала – Пипери – да се прехрани.

Са комунистима се није слагала; зато су је ухватили и убили."

„Мило Р. Ћетковић, земљорадник, стар 36 година.

Блажо Р. Ћетковић, арт. наредник, стар 32 године.

За случај погибије Мила и Блажа, браће Ћетковића, њихов живи брат Милисав пише:

Дана 15. марта 1942. године рано у јутро дошли су партизани и лишили слободе, коју су и иначе жељели, моја два брата и мајку. Није прошло дуго времена па су истога јутра ту код моје куће убили брата ми Блажа Рад. Ћетковића а одмах и на истом мјесту иза тога мајку ми Раку. Са њима су радили као са липсалом марвом и затрпали их пред кућом у једном бостану. Како су истога дана одвели били у злогласни штаб Радовче најстаријег мога брата Мила Рад. Ћетковића, њега су, дана 25. марта 1942. године, свезана измучили и одузели му живот на најсвирепији начин. Испробадали га ножевима, претукли му сваки дио тијела кундацима и неким тупим предметима а глава му је била тако умечена да човјек није могао никако осјетити кад је пипа да је у њој икада постојало костију."

„Лучић Л. Владимир, стар 26 година, из села Осредака, општина Доња Морача. Њега и његовог оца Луку, старог 63 године одвели су од куће партизани.

Убијени су код Манастира Морачког 12. марта 1942. године. Главе су им биле тако размрскане, да се скоро нијесу ни познавале."

„Саво М. Ивановић, из Грађана. Године 1919. преселио се са читавом породицом у Београд, гдје је учио основну школу а затим четири разреда гимназије и нижу пољопривредну школу.

На војни позив дошао је у своје родно мјесто, гдје су га затекли познати догађаји.

Није се слагао са разбојничким радом комуниста; зато су га ухватили са Грађанима, познатим из прошле свеске, одвели у злогласно Куново Присоје и убили."

„Миладин Р. Перовић, рођен 1920. године, у селу Стубици, општина пјешивачка. На више комунистичких позива није се одазвао да ступи у њихово зликовачко друштво. Ухватили су га и у близини његове куће и повели у село Меоце – Ластва Чевска. – Тамо су га мучили и убили на звјерски начин 16. априла 1942. године."

„Алекса М. Шошкић, земљорадник, стар 50 година; општина полимска, срез андријевички. Као старешина села, вршећи своју дужност, на државном путу Андријевица–Мурина–Чакор, на мјесту званом Ласци у атару села Луга, општина полимска, срез андријевички, наишао је на партизанску засједу, састављену од непознатих лица, те је ту погинуо. Његов леш нађен је на мјесту погибије, а сјутрадан по убиству сахрањен.

Пок. Алекса био је четник Улотске чете, Полимског батаљона."

„Крсто Р. Шошкић, земљорадник, стар 50 година, општина полимска, срез андријевички. Као четник, претражујући терен, наишао је на партизанску засједу на мјесту „Шареметска Врела" (шума села Улотине), и ту погинуо дана 30. априла 1942. године. Убијен је из пушке од стране партизана."

„Стана М. Рогановић, из Пјешиваца, мајка шесторо дјеце. Избјеглица из Пећи. На дан 1. марта 1942. године, пок. Стана пошла је у Ботун да прихвати своју ћерку која је тамо служила за парче хљеба. У Љешкопољу пресрели су је партизани и одвели у Ћафу команску у команду љешкопољског батаљона. Три дана су је мучили а затим јој размрскали главу. Њен леш пронашао је њен муж Марко послије 32 дана трагања, пренио га и сахранио код цркве у селу Бери."

„Свештеник Ристо С. Јарамаз, парох косијеревски. Рођен је 22. 3. 1906. године у с. Кљаковици, срез никшићки. На Божић, 7. јануара 1942. године, Ристо одлази у Почековиће да служи службу Божју и, за вријеме док је овај пастир приносио бескрвну жртву, партизани га кроз прозор цркве гађу, али, **срећом, не потрефе. Поп Ристо се у храму затвара и тек пошто је сјутрадан свануло, одлази кући. Командант партизанског батаљона организује банду убица који га на Јовандан 20. јануара 1942. године дочекују на путу Кнеж До–Петровићи, гдје је намјеравао да служи литургију, и са четири метка убију га: 3 у главу,** а један кроз ногу. Мртав је пао са крстом и епитрахиљем у руци овај вјерни војник Спаситељев! **Сјутрадан је пренешен код цркве у Почековићима, гдје је и сахрањен."**

„Протосинђел Варнава Бућан, настојатељ манастира Подластве. Службујући у Прасквици, изгледа, јако се замјерио рушилачким комунистичким елементима. По Црној Гори и Приморју низали су се злочини безбожника. Страшна смрт постигла и је и овог ревносног служитеља Божјег олтара. Свега неколико дана по повратку из Албаније, могао је Варнава на миру да остане. Петнаестог јануара 1942. године вратио се у Прасковицу а 24. истог мјесеца крвопије га затичу на вечери, одводе „у штаб" да послије неколико тренутака издахне у најгрознијим мукама, недалеко од манастира, на Гумну код Св. Стефана, ударен ножем са 40 убода! Сахрањен је у манастирском гробљу на Савиндан 1942. године."

„Јеромонах Теофан Беатовић, сабрат манастира Косијерево. На Бадњи дан 6. јануара 1942. године, комунисти одводе из манастира Косијерева јеромонаха Теофана. Убијају га и бацају у јаму у селу Видне, општина вучедолска. Теофан гине, а његова судбина, жалосна и тешка, постиже и сусједне парохе Васа Поповића и Риста Јарамаза."

Јеромонах Гаврило Дабић, сабрат манастира Жупе код Никшића. Исправно држање јеромонаха Гаврила није годило комунистима и они га одведоше из Жупе на Благовијести 1942. г. „у штаб". Шта је било све са њим до момента смрти, тајна је. Мртав је! Његов унакажен леш пронађен је у Драговољићима у јами зв. Плоча и пренешен у августу 1942. године, те, са дужном поштом од стране Цркве и националиста, сахрањен у манастирском гробљу, у порти ман. Жупе."

„Свештеник Ново Делић, парох планинопивски, срез шавнички. Када је црвена, по злу позната, комунистичка диктатура у пуном свом бијесу харала по Црној Гори, свештеник Ново убијен је од комуниста 3. априла 1942. године у 2 сата послије поноћи и бачен у бунар на Беришиној Луци код Шавника. Његов леш пренешен је, опојан и сахрањен 5. јула 1942. године."

„Мићо Ивов Копитовић. Дана 23. марта 1942. године повели су га, под изговором да је потребан као свједок у њиховом неком суђењу, партизани. Старац је познајући своје племенике мирно и у најбољој намјери ишао по њиховом позиву, док га доједанпут није ударио кундаком од пушке по глави... Од снажног ударца под којим је прсла лобања, стари Мићо је онесвијешћен пао, а неваљалци партизани видећи га у дубокој несвјестици, разлупане главе и свега обливеног крвљу мислили су да је мртав, па су га ту и оставили. Послије извјесног времена Мићо је дошао к свијести и дотетурао до своје куће, гдје га је у страху очекивала жена Машица, старица такође има 84 године, опрала му рану и превила га.

Није прошао ни један сат, а зликовци су, кад су видјели да Мића нема на мјесту гдје су га тобож убили, дошли на кућу Мићову тражећи да им се отворе врата. Старац, разумије се, није хтио да им отвори, нашто су зликовци почели да пуцају и разбијају врата. Тада је и Мићо, прибирајући своју посљедњу снагу, почео да се брани пуцањем из револвера, док га је стара Машица, и сама у животној опасности, придржавала да не падне. Послије скоро једночасовне борбе срамни зликовци су се повукли водећи једног свог друга рањеног из револвера покојног Мића.

Ишчупао се покојни Мићо тога дана и те ноћи из зликовачких партизанских канџи, али другога дана, кад је пошао да на Виру потражи лијека својој тешкој рани на глави и избјегне сигурну смрт, био је убијен из засједе."

„Благота Л. Вукчевић, резервни капетан, из села Попратнице, општина љешанска, стар 48 година. При повратку из Подгорице 20. октобра 1941. године, Благота је био нападнут из засједе од стране партизана.

Именовани су пуцали на њега и сломили му десну руку. Зликовци мислећи да су га убили на мртво удаљили су се од засједе. Пошто су сазнали сјутрадан да Благота није мртав много су жалили што им је то промашило, те су вребали прилику да га поново нападну и убију. Како се Благота лијечио у болници на Крушевцу, то нијесу могли извршити убрзо поновни напад, тек у марту 1942. године био је нападнут код своје куће од стране партизана.

Именовани су га повели до брда Бусовника. Одатле су га повели преко брда и бацили у јаму звану „Голубињска" дубоку 96 метара, гдје је нађен послије пет недјеља."

„Нико (Никола) Ст. Ђурковић. И овај ријетко добар човјек, одличан родољуб и врстан Црногорац пао је као жртва зликовачке комунистичке руке.

8. фебруара Нико Ђурковић је убијен у Косијерима на један нечувено звјерски начин."

ПЕТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

Све ово што се у Пиви догађа пољуљало је у Милораду вјеру у Партију и револуцију. Разумије некако и Тадијино хапшење и истрагу која се води, али не разумије зашто је убијен Спасојев сестрић Божо Ћоровић ни крив ни дужан. Убише и Новицу Апрцовића, а ни он никакве кривице у свему нема. Успут су још ухватили и правника из Жањевице Ђока Гргура и сељака Риста Савића. Побили су их само зато што су се виђали са Спасојем.

Ко то убија невине људе? – по ко зна који пут се пита. Каквог смисла за успјех Партије и револуције имају та убиства?

Можда неки смисао и постоји, али га он не види. Можда они другови горе из руководства знају шта чине, али Милорад све више у то сумња.

Дође наређење да се он, Јован и Јовица од Јововића и Радоје, Благоје, Раде и Обрен од Тадића јаве Окружном комитету Партије у Горњем Пољу.

Стигоше предвече, посљедњег дана марта. У штабу им рекоше да се смјесте негдје са осталим војницима, а да ујутру дођу.

Ујутру се јавише у Комитет. Уведоше их у једну овећу канцеларију.

Унутра сједе секретар Окружног комитета Никшића Радоје Дакић, командант Никшићког одреда Сава Ковачевић, члан Централног комитета КП Југославије Милован Ђилас, књижевници Веселин Маслеша и Радован Зоговић и још два човјека које Милорад не познаје.

Саопштише им да ће сви бити саслушани, па да буду у близини, јер ће их саслушавати појединачно.

Милорад изађе са зебњом у души. Предосјећа да се све ово око Спасоја и Тадије неће завршити без неког зла, али ћути. Ћуте и остали. Сједе у дворишту и како их позивају улазе на саслушање. Враћају се још суморнији него што су ушли.

Позваше и њега.

Саслушавају га Радоје Дакић и Сава Ковачевић, а понешто пита и Милован Ђилас. Остали ћуте.

– Јеси ли ти Милорад Јововић?

– Јесам.

– Шта ти је Спасоје Тадић?

– Ујак.

– Шта ти је Тадија Тадић?

– Брат од ујака.

– Је ли Спасоје навраћао у твоју кућу?

– Јесте. Навраћао је.

– О чему сте разговарали?

– О свему. Највише о рату.

– Шта је он говорио?

– Он се, углавном, слагао са нашом борбом. Сматрао је једино да је преурањена. Рекао је и да му се не допада што олако стријељамо неке људе.

– На које је људе мислио?

– То није рекао.

– Да ли си знао да се Спасоје састаје са четницима?

– Не.

– Зашто ти браниш Тадију?

– Ја нијесам рекао да Тадија није крив. Његова кривица постоји. Због тога сам и предлагао да га искључимо из Партије и из партизана. Али сматрам да грешку није направио из непријатељских побуда и да није заслужио смртну казну. Ја мислим да треба стријељати само непријатеље. Осим тога, Тадија ужива исувише велики углед у Пиви, па мислим да би његово стријељање имало исувише негативног утицаја на Пивљане. Они поштују и цијене Тадију. Многи су за њим пошли у партизане, тешко би им било доказати да је он издајник. Могло би се чак догодити да неки због тога пређу четницима.

– Зашто је Раде Тадић рекао да у штаб треба бацити бомбу?

– Раде то није рекао. Он је мислио да га неко провоцира да је Тадија ухапшен, па је рекао да би бацио бомбу на онога ко би Тадију ухапсио. Он није ни знао да је Тадија ухапшен.

– Зашто си говорио да ће Пива постати други Васојевићи?

– Ја нијесам рекао да ће она постати као Васојевићи, него да се бојим да би то могла постати ако будемо и даље убијали људе за које народ не вјерује да су издајници.

– Зашто сте организовали побуну да ослободите Тадију?

– То није тачно. Нико није организовао никакву побуну, нити је ико имао намјеру да га ослободи.

– Како није, кад је у Пиви спремана побуна већих размјера?

– Ја о томе не знам ништа. Тврдим да је то неко измислио.

– Да ли ти је познато да је Тадија одржавао сталне везе са Спасојем још кад је овај дошао из Никшићког затвора?

– То ми није познато.

– Иди. Зваћемо те опет ако буде потребно.

Послије саслушања рекоше им да се јаве у јединицу пуковника Сава Оровића.

Милорад се обрадова. Понада се да ће се све ипак добро завршити.

ПОСЉЕДЊА КЊИГА О ТАДИЈИ

Најтеже му је ноћу. Никада ноћи нијесу биле тако дуге као сада у затвору. Има понекад осјећај да ноћ никада неће проћи. На тренутак га хвата паника да се можда свјетлост више неће ни појавити и да ће над Пивом заувијек остати мрак. Страшно би било остатак живота провести у мраку.

Кад свјетлост почне да се пробија мјери вријеме. Гледа колико јој дуго треба да отјера таму. Никада раније није обраћао пажњу на то и није знао колико дуго врéмена свјетлост треба да се пробије.

Кад се потпуно раздани за кратко му се врати радост. Јави му се и нека нада, али брзо постаје свјестан реалности, онога што се око њега збива. А то што се збива леди му крв у жилама.

Чуо је да му је убијен брат од тетке, комшија Новица, да је Обрен убијен пред Комитетом, да су побијени још неки људи, наводно због њега, а да је и ујак Спасоје погинуо. Дојавише му Пивљани да се Спасоје неколико сати јуначки бранио, а да му није нестало метака, ко зна да ли би му ишта могли.

А Тадија тиме није изненађен. Један је и био Спасоје Тадић. Такви се људи не рађају често.

Иако је убијен као издајник и непријатељ, ипак је Тадија поносан на свог стрица. Јуначки је живио, јуначки погинуо. Није хтио да се преда.

А да ли се он, Тадија, предао? Да ли се предао оног тренутка кад је наишао на први тешко рјешив проблем, када је стављен пред страшну дилему: да убије стрица Спасоја или да слаже своју Партију.

Зна да је за њим у партизане отишло пола Пиве. Вјеровали су њему, његовим ријечима. За многе је био вођа, идол. А он ни сада не би могао да нађе излаз ако би се поново нашао у истој дилеми. Вјероватно би опет урадио исто. Не би могао да убије стрица Спасоја.

Да ли то значи да он ипак није онај прави, идеални комуниста?

Изгледа да је тако. То што је без размишљања био спреман да погине за Партију не значи много. Лако је погинути. Отићи у смрт и није нека вјерност Партији. Вјерност се доказује на оваквим задацима. Прави комуниста се не би размишљао да изврши и овај задатак. Како су Ковачевићи у Грахову могли да

убију рођеног оца, а он није могао да ликвидира стрица. То што му је Спасоје био и више од оца за правог комунисту није оправдање. Традиционалне моралне норме за комунисте не важе. Комунисти имају свој нови, комунистички морал.

А да ли је баш тако? Ни комуниста није вјештачки створено биће, него човјек. А ако је и комуниста човјек, онда не може да убије стрица Спасоја, поготову ако он ништа није лоше учинио.

Учили су га да су комунисти људи посебног кова. Вјеровао је у то. Сада му је јасно да је он ипак само човјек. Човјек са свим људским манама.

Да ли је гријех бити човјек?

А, можда, Партији и не требају људи? Можда јој требају бића која немају осјећања и не размишљају.

– Нешто си се замислио Тадија – прекиде га стражар, којему је очито већ досадило да ћути.

Стражар је данонoћно био у соби. Смјењивали су их увече и изјутра.

– Право да ти кажем, не знам. Не знам ни сам о чему мислим.

– Гледам те како се мучиш, а све хоћу нешто да ти речем.

– Па реци.

– Ти мене не познајеш?

– Не.

– Е, видиш, ја тебе познајем. Да тебе није било, можда бих отишо у четнике.

– Како то?

– Слушао сам онај твој говор на Равном. Знаш оно кад су се спремали да иду на Турке. Повјерово сам ти. Повјерово и пошо за тобом. А сада ти у затвору, а ја те стражарим.

– Тако у животу понекад бива.

– Ма пусти ти то, но ми реци шта се то догодило?

– Знаш и сам. Што ме питаш.

– Знам ја зашто си овдје, но ми реци како је то могуће. Или си лаго мене и овај народ из Пиве, или и себе и мене. Ако нијеси у ово што чините вјерово, зашто си нас повео?

– Вјеровао сам. Вјерујем и сада.

– Зашто онда ја тебе данас стражарим? Зашто си ме преварио Тадија?

– Нијесам те преварио.

– Јеси. Пошли смо за тобом, а ти си нас лаго. Ако си знао све ово, нијеси смио да нас лажеш?

– Како то мислиш да сам вас лагао?

– Нијеси нам рекао да ћете убијати невине људе.

– Кога смо ми то убили?

– Немој да се правиш невјешт. Пуне су јаме по Црној Гори невиних партизанских жртава. Колико је само у Пиви побијено.

– То је непријатељска пропаганда.

– А је ли ово што си ти у затвору и што ће те сјутра стријељати истина или непријатељска пропаганда? Јеси ли ти издајник и непријатељ? Ако јеси, онда ћу вјеровати да су и сви остали који су побијени били издајници, на челу са Спасојем Тадићем.

– Не знам. Чини ми се да нијесам.

– Нијеси. Знам и ја да нијеси ни непријатељ ни издајник, а тако ти се пише. Е реци ти онда мени, шта се ово догађа?

– Не знам.

– Не знаш. Ти не знаш. А како онда ја да знам?

– Не знам, друже. Све је ово велика грешка. Партија ће утврдити грешку.

– Е, луд ли си, мој Тадија. Кад Партија утврди грешку за тебе ће бити касно. И кости ће ти до тада иструнути.

– Није тако, друже. Партија увијек исправи своје грешке.

– Де, не лудуј. Но да ја теби речем. Хоћеш ли ти да бјежиш, док имаш времена.

– Куда да бјежим?

– Куда не знам, али те питам хоћеш ли да бјежиш, да главу спасаваш? Пустићу те. А ако хоћеш, с тобом ћу.

– О чему то причаш, друже?

– Питам те, Тадија, хоћеш ли да бјежиш? Убиће те, човјече, зар си слијеп код очију?

Тадија ћути. Гледају се дуго. Помишљао је и он на то, али како да побјегне од својих и куда да побјегне? Свако бјекство било би само издаја Партије, а он Партију никада не би имао снаге да изда.

– Ипак размишљаш о бјекству?

Опет онај глас који је чуо док је разговарао са Спасојем. На мјесту гдје је био стражар сједи онај мали црни.

– Ја сам. Шта се чудиш? Ко би ти други овамо дошо?

Сада је сигуран да има глас Вељка Мићановића.

– Наравно да сам узео његов глас. Зашто бих тражио нечији други. Него да ти бјежиш.

– Не, нећу. Не могу. Ја нијесам издајник.

– Кад те избуше мецима биће ти свеједно. Метак једнако пробија – и издајнике и хероје.

– Нијесам рекао да сам херој. Рекао сам само да нијесам издајник.

– Шта ћеш имати од тога што нијеси издо кад те убију?

– Умријећу мирне савјести.

– Будала. Ти си баш будала. Мучи те савјест. Што не мучи оне који су те на смрт осудили? Што не мучи оне који јаме невиним људима по Црној Гори напунише?

– Не знам за њих, знам за себе. Не бих могао да живим као издајник.

– Ти си стварно неки много луд човјек. Невиног су те на смрт осудили, а ти не можеш да бјежиш. А они, брајко мој, ко зна колико ће још људи поубијати да им обрва не трепне.

– Иди. Остави ме на миру.

– Нећу. Волим да мучим такве будале као што си ти. Зар мислиш да ће ти неко поново поклонити живот?

– Неће, знам.

– Па шта чекаш онда? Бјежи, кукала ти мајка, кад те човјек пушта.

– Не. Не могу.

– Мораш, будало. Бјежи! Жив ћеш, можда, и имати прилику да докажеш да нијеси издо, а мртав нећеш никада. Мртва уста не говоре.

– Говоре понекад више него жива.

– Али ти то нећеш знати. Бјежи.

– Не могу.

– Луди човјече, зар те није страх смрти?

– Не постоји човјек који се не боји смрти.

– Онда бјежи.

– Не могу. Већи је страх у мени да не будем кукавица и издајник Партије, него страх од смрти.

– Па онда умри будало.

Црни нестаде. Опет је на оном мјесту био стражар.

– Не друже. Хвала ти. Нећу да бјежим.

– Ти си луд човјек.

– Можда. Али, ако бих побјегао, пљунуо бих на све што сам до сада радио. Вјерујем у оно што сам радио.

– Стријељаће те, човјече.

– Знам. Знам да ће ме стријељати. Али, ако побјегнем разбићу револуционарни покрет у Пиви. Ако останем, па ме стријељају, ипак ћу помоћи револуцију. А ја сам се одлучио за револуцију.

На ходнику се чу бат корака и неки жамор. Стражар устаде.

Врата се отворише.

Уведоше Радоја, Благоја, Рада и Обрена Тадића и Милорада, Јована и Јовицу Јововића.

Тадија устаде. Гледају се ћутећи. Дуго.

– А што вас доведоше? – проговори Тадија први.

– То једино они у Комитету знају – вели неко.

И стражар се промијени.

Сједоше, па опет ћуте.

– Шта би ово, Тадија?
– Не знам. Све је ово грешка.
– Хоће ли нас стријељати?
– Откуда вам то пада на памет – вели Тадија. Партија стријеља само не-
ријатеље и издајнике.
Вели им тако, а осјећа да ће их стријељати. Не зна шта друго да им ка-
ке.
– Шта има ново напољу? – вели опет Тадија.
Испричаше му о борбама у Босни, о сукобима са четницима у Херцего-
зини.
Врата се поново отворише. Тројица војника на вратима.
– Обрен Тадић!
– Ја сам.
– Изађи.
– Милорад Јововић!
– Ја!
– Изађи!
– Јован Јововић!
– Ја сам.
– Изађи.
Одведоше их, а врата се затворише.
– Изгледа да нас неће стријељати заједно – вели неко.
– Ма какво стријељање људи. О чему причате.
Ућуташе. Ћуте, а осјећају да се смрт надвила изнад њихових глава.
Убрзо се врата поново отворише.
– Излазите! Сви!
Испред зграде у којој су били затворени постројен вод.
Све им је јасно. Воде их на стријељање.
– Живјела Комунистичка партија Југославије – први повика Тадија.
– Полази!
– Живио Стаљин!
– Живјела народноослободилачка борба!
– Живјела Црвена армија!
Воде их иза једног брежуљка.
– Живјела Комунистичка партија Југославије! – поново викну Тадија.
Чудно. Не осјећа страх. Док је био тамо затворен страх му је нагризао душу. Сада је нестао.
Иде на стријељање, а чини му се као да је кренуо да обави неки обичан задатак који му је Партија повјерила.
Да ли се и Спасоје тако осјећао кад је видио да мора да умре?
Вјероватно. Спасоје је јунак.
Без ријечи, сами стадоше један поред другога.

Па они ће да побију и њих! Зашто њих, кад ништа нијесу урадили? Толико глава паде због тога што он није извршио задатак Партије.
Вриједи ли тај партијски принцип толико људских глава?
Шта оно рече онај црни?
Шта то ова његова Партија чини? Па она одиста убија невине људе!
Боже, па да ли је све то могуће? У шта је то он вјеровао? За какве то он идеале данас са браћом гине?
Да ли је све било само заблуда?
Не, нећу тако да размишљам. И на самртном часу морам да вјерујем у Партију.
– Живио Стаљин! – повика из свег гласа.
– Живјела Црвена армија!
– Нишани!
Пушчане цијеви зинуше према њима.
Тадија гледа преко њих. У врхове Пивске планине.
– Живјела Црвена армија!
– Пали!
Али зашто? Зашто то Партија чини?
Мрак се спушта над Пивом. Густ, тежак мрак покри Пиву.
Тадија је још само имао времена да схвати да свануће неће бити.

ШЕСТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

Пред вече се појави Вељко Мићановић. Питају га зашто је дошао.

– Не знам. Позвали су ме на неки разговор.

Ујутру се поново сретоше.

– Шта ће бити са нама, друже Вељко. Хоћемо ли се вратити у јединицу?

– Немам појма. Не знам.

Оде. Не прође два сата дође курир.

– Група Тадића и Јововића да дође у штаб.

Испред улаза у штаб за њима пође група наоружаних војника. Милораду би јасно да се нешто догађа.

У штабу за столом стајаше Сава Ковачевић и Радоје Дакић, а уз један зид још једна група наоружаних војника. Они се постројише уз један зид.

– Одложите оружје – нареди Сава Ковачевић. Ако било ко шта покуша, биће убијен на лицу мјеста.

Без ријечи, сви спустише пушке испред себе.

– Ухапшени сте – вели Сава. Водите их – окрену се војницима.

Кад послије пола сата из затвора гдје је био и Тадија изведоше Јована, Обрена и њега, Милорад је мислио да ће прво њих стријељати. Мисли да ће их извести напоље, кад један војник рече:

– Ајте за мном – па пође уз степенице.

Поведоше их на спрат. Онај војник отвори једну собу.

– Сједните ту и не мрдајте.

Један војник сједе на столицу унутра, а други у ходник испред врата. Столица више није било, па посједаше на под.

Сједе и ћуте. Свако са својим мислима. Можда би по нешто проговорили да није стражар ту.

Послије пола часа зачуше споља узвике:

– Живјела Комунистичка партија Југославије!...

Познају им гласове. Нијемо се згледаше.

Послије неколико минута више их нијесу чули. Потом су чули плотун.

Погнуше главе.

Онај се војник диже и оде. Закључа врата.

Ноћ се полако спушта. Нико се са мјеста гдје је сјео не помјера.

У Милораду се заједно са оним плотуном нешто поруши. Ништа више није као до тада. Све одједном доби неки другачији, њему још нејасан смисао. Одједном, као да идеали за које се борио и ушао у Партију нијесу више тако величанствени. Све што је радио са оним плотупом изгуби смисао.

Појави му се сумња у Партију, револуцију, све.

Ако Партија убија своје најбоље борце, за шта се онда она бори? Изгледа да је ујак Спасоје много шта био у праву. Партију и револуцију, изгледа, не воде прави људи.

Ноћ траје предуго. Зна да ће негдје пред свитање или послије свитања и они стати пред пушчане цијеви. Некако му је сада потпуно свеједно. Ако су убили њих, могу и њега. Страх уопште не осјећа. Као да је смрт најобичнија ствар.

Нема у њему ни мржње. Не зна кога да мрзи. Не може да мрзи своју Партију, а она ће га стријељати.

Само да хоће што прије. Да ноћ што прије прође, да их поведу и да се све заврши. Ухвати у једном тренутку себе у жељи да га стријељају. Некако би га било срамота да живи, а њих су стријељали. Стријељали су Тадију, а он га је свему што о Партији зна научио.

Кад поче да свиће, опет се нико не помјери. Сви и даље ћуте, тупих погледа и празне душе.

Око осам часова отворише се врата.

– Ајте. Зову вас у штаб.

Војници их поведоше преко пута у штаб, али не уђоше са њима. У штабу сједе Милован Ђилас, Сава Ковачевић, Радоје Дакић, Веселин Маслеша и Радован Зоговић.

– Сједите – вели им Сава.

Они ћутећи посједаше. Потом проговори Радоје Дакић.

– Ми смо вашу браћу и рођаке стријељали зато што су издајници. За вас сматрамо да сте заведени и да има услова да се поправите, па смо вас искључили из Партије и из партизана и лишили партизанске части. Одавде идите у своје мјесто и тамо својим радом докажите да нијесте били непријатељи.

Неколико секунди сви ћуте.

– Нама је, другови – вели Милорад – веома тешко да се овако вратимо у свој родни крај. Тамо смо дизали устанак. Сви нас тамо знају, а сада међу те људе идемо као издајници и народни непријатељи. Вјерујте, другови, то нам теже пада но смртна казна. Зато вас молимо пошаљите нас било гдје у Југославији у неку јединицу. Не бирамо мјесто, само да не идемо у свој родни крај.

– Не може – вели Радоје. Ви сте се у свом крају показали као колебљивци, тамо сте помагали издајнике, тамо поново треба и да се докажете.

– Али другови – покуша Обрен нешто да каже.

– Да се даље не објашњавамо – вели Радоје.

Ућуташе.

– Да вам кажем ја нешто – рече Милован Ђилас, устаде и поче да шета по соби. Ви сте још млади људи, још нијесте довољно идеолошки образовани. Још морате пуно да учите и да се уздижете. Партија ће вам поново пружити шансу ако се поправите. Зато узмите овај материјал да тамо проучавате и прорађујете.

Даде им на шапирографу извучену свешчицу, четири прве главе „Историје СКП(б)“ и Сталињинову брошуру „Основи лењинизма“.

ШЕСТА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Опрости, Господе, мени грешном.

Ни о чему другом не мислим осим о несрећи српској. Збрајам жртве по Црној Гори, а све ми се чини да их никада нико тачно избројати неће моћи. Ко ће избројати све оне које прогуташе јаме, шумске и вододерине. Стопе земље више, чини ми се, у Црној Гори нема испод које нечије кости не труну.

А ови несрећници никако да престану да се између себе кољу. И за једнима и за другима само крвави траг остаје.

Четници комунисте зову „јамари“. Сто грдила за њих говоре, а ја никако не знам по чему су они бољи кад и за њима гробља остају.

„Јамари“ су, једна нам мајка, и једни и други, а зар је важно чије су јаме дубље и пуније кад у њих исти народ бацају. Онима који у јамама завршише, колико мој помућени мозак може да схвати, потпуно је свеједно да ли су их тамо бацили четници или партизани. Једнако данас плачу и партизанске и четничке мајке и исте црне мараме на главе стављају.

Комунисти мисле да је њихова борба праведна и да су све жртве оправдане, а четници, опет, мисле да је њихова освета оправдана и да они сада обављају божју мисију у Црној Гори.

Опрости и њима, Господе. Ни они не знају шта чине. И њима је мржња према комунистима и жеља за осветом разум помутила. Да разума имају, не би себе прогласили „божјим изасланицима“. Да су божји изасланици, не би зло злом враћали, јер је Христос рекао: „Ко тебе каменом, ти њега хљебом.“

Сада су четнички затвори пуни комуниста. Судови раде непрекидно и шаљу људе на гробља.

Чим освојише Колашин, напунише затвор. За управника су поставили Илију Тутова Ракочевића. Тамо сада он и његови стражари муче и злостављају комунисте које јуришници Павла Ђуришића хватају по планинама. А Павлови четници их гоне као оно кад ловци прогоне вука или лисицу. Прогоне, хватају и дају у руке Илији Тутовоме.

А Илија за њих смишља разне муке. Што бољи и виђенији комуниста и муке су веће. За оне најодабраније спремљени су окови. Знам да су у окове ставили Вука Дација, Радула Меденицу, Миодрага Вуковића, Љубишу Милачића, неког Дринчића и Ракочевића. Колико их још има окованих не знам.

И суд су у Колашину основали. За предсједника поставише мајора Андрију Весковића, а у судско вијеће именоваше капетана Гаја Радовића, судије Вула Влаховића, Томицу Вуксановића и Бранка Дрљевића – Малог. Тужилац је Милован Лабовић, а бранилац по службеној дужности Мираш Милајић. Исљедници су Вукосав Радовић, Милан Шћепановић и неки Вуковић.

И сада четнички главари на сав глас вичу како њихов суд суди по правди и закону, а да су комунисти клали и убијали без суда и суђења. А мени се, опет, чини да ни сад неке разлике нема. Убијали без суђења, или послије суђења, на исто се своди.

Прве смртне пресуде изрекао је овај суд Спасоју Пижурици из Липова и неком Недјељку Викторовићу из Босне. Послије њих на ред су дошли мајор Батрић Зечевић, бивши народни посланик Благота Селић, капетани Ђуро Раосављевић, Милета Лакићевић и Томица Јојић и потпуковник Радисав Радевић.

Благоти Селићу ставили су око врата овчији чактар и тако га водили кроз Колашин. Кад су га послије ове „шетње" по Колашину враћали у затвор, срете га војвода Павле Ђуришић.

– Ђе си Благота Селићу! – повика. Ђе си издајниче!

– Нијесам ја издајник, Павле Ђуришићу – одговори му он – но ти. Ја сам међу првима ставио свој потпис за уједињење Југославије, а данас се борим да она буде слободна и да влада правда. Ви сте издајници Југославије. Звоно које сте мени везали о врат, то је ваша брука и црн образ.

Кад су ову групу повели према Брези на стријељање, Ђуро Раосављевић застаде испред куће свог пашенога капетана Василија Ћетковића.

– О Василије! – повика Ђуро.

Василије изађе из куће. Гледа и ћути.

– Дођи Василије на Брезу да гледаш како ћу се држати на стријељању.

– Немам ја снаге да то гледам, Ђуро – одговори Василије и оде у кућу.

На Брези, испред ископаних рака постројише осуђенике. Љубо Минић говори о њиховој издаји и образлаже смртну пресуду.

Ђуро Раосављевић се испрси па викну:

– Лажеш, Љубо Минићу! Ти си издајник а не ми!

Пада команда.

– Пали!

Окупљена маса народа види како онима у стрељачком воду подрхтавају руке.

Радисав Радевић повика:

– Шта вам дрхте руке!? Удрите, кукавице, у груди јуначке, као што бих ја вас да ме је запало!

– Платићете наше главе, васојевићки изроди! – повика Милета Лакићевић. Имаће ко да нас освети!

Грунуше пушке. Сви попадаше осим Ђура Раосављевића. Он усправан, стоји непомично.

– Пали! – чу се нова команда.

Нови плотун сручи се у његове груди, а он и даље стоји. Без јаука, без трептаја.

Људи у оној маси исколачише очи. Гледају нешто у шта не могу да вјерују. Не вјерују својим очима. Десетине метака су погодиле човјека, а он стоји. Многи се крсте.

Онима у стрељачком воду заледила се крв у жилама.

– Пали! – опет се чује команда.

Опет грунуше пушке. Ђуро паде.

Отворише четници затвор и на Жабљаку у неким сеоским шталама и у Шаховићима.

У Шаховићима за управника поставише Мила Бакића, а он око себе окупи штаб за мучење комуниста. Бакићеви крвожедни мучитељи имали су три посебна оруђа: „светог Петра", „светог Ђорђа" и „светог Василија".

Опрости им, Господе.

„Свети Петар" је уплетена камџија од телефонских каблова, „свети Ђорђе" уплетена камџија од волујских жила, а „свети Василије" уплетена камџија од конопаца.

Комунисте туку у једној малој соби без прозора. Кад затвореника уведу, дочекује га батинаш са „светим Петром" у рукама. Удари га неколико пута по леђима, па нареди да скине горњи дио одјеће. Послије га преузима други батинаш. Ухвати га за косу, обори на земљу и туче „светим Ђорђем". Ако је затвореник неки знајачнији комуниста, трећи батинаш му стави крпу у уста, скине му гаће, па шиба по њему „светим Василијем".

За најжешће комунисте смишљао је Миле Бакић и друге муке. Пошто осуђеник добије своје од „три свеца", онда му иглом опанчаром пришију муда уз бутине, или забадају клинце испод ноката.

У затвору у Шаховићима највише муке поднијеше Новак и Мираш Жижић, Вукојица и Милинко Секулић, Цана и Миља Дрљевић, Асим Муслић, браћа Кљајић, Вук Мандић, Манојле Шћепановић, Душан Зарић, Војин Радојевић, Војин Кљајевић, Воја Мараш, Вујо Шћекић...

То су они за које знам. Они за које не знам нека ми опросте.

Рекох малопријe да су четници отворили гробље на Брези, но није оно једино. Много је гробаља по Црној Гори која четници отворише.

На Бога се позивају „божји изасланици", а на Бога не мисле. Човјек који на Бога мисли успијева оно звјерско у себи да побиједи, а они су гори од безбожника.

Браћу Ђока, Митра и Саву Дрљевића изведоше ноћу из затвора у Колашину. Везане их воде према Мрчави на планини Островици.

– Куда ли нас ово воде? – пита Ђоко више за себе.

– Да нас побију, куд би друго – одговори Митар.

– Могли су нас побит и у Колашину, да не ломе ноге кроз ове шуме.

– Брини ти за своју главу, немој за моје ноге – вели један четник и удари а ногом отпозади.

– Немам ја шта да бринем, прежалио сам је.

– Зажалићеш што си се родио, мајку ти комунистичку!

Кундаком га удари у ребра. Митар посрну, па се придиже.

– Брже! Брже! Трчи! Ће ти је сад Моша да ти помогне?

– Ја умирем срећан за револуцију, а теби кад партизани дођу нико помоћи неће.

– Вежите пашчад за букве. Да видимо како ће послије да лају.

Свезаше сваког за по једно стабло, па повадише ножеве.

– Скратићемо вам муке ако признате ће су комунисти?

– Брзо ћеш ти да видиш ће су.

– Хоћемо ли петокраке?

– Хоћемо. Сваком по једну.

Ножеви запараше чела Дрљевићима. Липти крв.

– Хајде, вичи сад. Вичи колико хоћеш живио Стаљин.

– Живио Стаљин!

– Живјела Комунистичка партија Југославије!

– Тако, тако. Само вичите. Зато смо вас и довели овамо да вас народ не чује како лајете.

– Не можеш пашчад комунистичку људски ни да побијеш. Ставиш га пред пушке, а оно се дере: живјела Комунистичка партија, да читав народ слуша. Е сад се дерите колико оћете, нико вас не чује. Е, зато смо вас овамо довели да можете да се дерете колико хоћете. Кад вас стријељамо на Брези народ о вама послије прича ко да сте неки јунаци...

– Живјела Комунистичка партија Југославије!

– Живио Стаљин!

– Живјели партизани!

– Да га убодем у срце да се не дере овако?

– Немојте их ножевима. Да их овим кољем помлатимо. Таман је неко спремио коље, ко да је знао да ћемо их овамо довести.

У близини стајаше наслагана гомила кољa, неко припремио за ограду. Сваки четник дохвати по један колац.

– Удри! Сад нека виче живио Стаљин.

Замахују кочевима. Ударају по ногама, по стомацима, ребрима...

Кад беживотна тијела клонуше размрскаше им лобање.

Ето тако „божји посланици“ код Господа мисле милост да добију. Не знају несрећници да Господ све види и све зна. Видио је и шта су од Новака и Мираша Жижића радили.

Њима су прво ставили стопала у жар. Цврчало је живо месо на људима, али признали нијесу ништа. Једна група је потом Новака одвукла у Кршла код Мојковца и ту га заклали. Мираша су одвели у планину Блишково. Боли су га ножевима, али им ни то није помогло. Кад се онесвијестио, још живог су га бацили у једну јаму.

Богдана Влаховића, студента из Речина и Брацана Војводића из Коњуха одвели су некуда из затвора. Још нико није сазнао шта је са њима било. Радоњу Вуксановића, студента из Биоча, повели су из Затвора преко Бјеласице према Биоградском језеру. Заклали су га и бацили у неку јаругу, још му леш пронађен није.

Највећи поганлук за који ја у овом рату до сада чух учињели су у Вратлу изнад Липова. Ухватили су сестру браће Тошић, партизана и сто чуда од ње чинили. Свукли су је голу, боли је ножевима, а потом су јој разрезали дојке и кроз њих јој провукли руке, па је тако објесили да плаши народ.

Молим те Господе, ти који све видиш и све чујеш, не имај милости за ове звијери у људском облику.

Из колашинског затвора четници су извели Љуба Јанковића, Рада и Нова Бранковића, Вукашина Андријашевића и Мирка Маровића и побили их у Лучкој Гори.

Станите, браћо, Богом вас великијем кумим. Станите јамари, препуне су јаме српских костију. Станите, јер неће имати ко да те кости оплаче.

ЧЕТВРТА КЊИГА О РАДОМИРУ

1.

Врата се с треском отворише.

– Напоље! Брже! Брже, мајку вам комунистичку, копилади Мошина!

Истјераше их у двориште. Истјераше неке и из других ћелија. Радомир
е окреће да види шта се збива. Ништа му није јасно.

У двориште упада Љубо Минић са још двојицом четника. Држи неке но-
ине у рукама, витла њима изнад главе.

– Ђе сте курве комунистичке! Ево ваших срамних недјела, злочина и пр-
авих дјела које сте починили над часним и поштеним црногорским наро-
ом!

Прилази некима од њих, уноси им се у лице, гура им у очи новине.

Радомир прочита насловну страну: „Пакао, или комунизам у Црној Го-
и".

– То је ваша ослободилачка борба! Зар је то борба против окупатора!
бијате поштене људе! Жене! Старце! Погледајте!

Удара оном новином по лицима затвореника.

– Бацате људе у јаме! Погледајте! Пуне су јаме ваших жртава! Отимате
и и пљачкате имовину! Ево овдје пише!

Збунио се Радомир. О чему то Љубо Минић прича? Шта то пише у овој
овини?

– Погледајте! Ђе год је стигла ваша ослободилачка нога страхоте сте
очинили. Јесу ли вам ово наредили ваши идејни руководиоци – онај Јеврејин
Јоша и оно копиле Ђилас!? Овдје су жртве извађене из јама, пећина и бунара
е сте их унакажене бацали. Ту су и имена жена над којима сте показали ваше
наштво! Ту су и имена џелата. Можда је и неко од вас ту. Платићете, богме, кр-
аво све ово вашим главама! Јамари Мошини, мајку вам комунистичку.

Сви запањено ћуте. Сви се питају да ли је то могуће.

И Радомир се пита да ли је то могуће. Чуо је и он да је по Црној Гори, па
у Васојевићима, било убијања невиних људи, али је вјеровао да су то ипак са-
о измишљене приче, да то четници измишљају како би одвратили народ од
артизана. Овдје види, показује Љубо Минић, чак и слике убијених.

– Можда баш и није све тако – прошапута неко.

И Радомир се нада да није. Неће у то да вјерује. Комунисти нешто тако не би могли да ураде.

–Узимај алат, Мошина копилади! – продра се одједном један четник, пошто Љубо Минић галамећи уђе у затвор.

Тек тада примијетише гомилу лопата и ашова.

Свако узе по лопату или ашов. Опколи их гомила наоружаних четника, па их потјераше напоље.

Воде их према Тари.

На обали огромна маса људи. Кад их примијетише у маси настаде жагор и дрека.

– Побијте ту Мошину копилад!

– Побијте их ко псе!

– За њих је пасје гробље!

Четници витлају пушкама, пријете револверима, а неки из масе покушавају да их гађају камењем.

– Браћо! – надјача остале неки дубоки глас. Браћо и сестре! Кад раскопају невине жртве наше браће треба и њих побити и у исте рупе бацити! Да тако осветимо нашу невину браћу!

Чуо је Радомир нешто и о том гробљу поред Таре. То је, значи, то „пасје гробље". Изгледа да није баш све измишљено.

Затворенике подијелише по групама и одредише им шта треба да раде.

– Пазите, копилади Мошина! Ко повриједи неки леш биће убијен ту, на лицу мјеста и ту закопан! – дере се један стражар.

Почеше да копају. Убрзо од лешева који се већ распадају поче да се шири страшан смрад. Затвореници од тог смрада једва дишу.

Кад откопају неки леш – стражар повиче:

– Склони се, пашче комунистичко!

У јаму сиђе др Владимир Потјенкин. Извади главу у распадању. Подиже је и показује народу.

– Ево, браћо и сестре! Ова је глава смрскана маљем, па одсечена ножем!

– Леле мени за довијек, леле! Леле мени! – чује се из гомиле.

Негдје у маси нека жена нариче.

– Овој глави су, браћо и сестре, очи извађене!

– Побијте ту пашчад! Удрите их ту!

– Леле мени за довијек! Леле мени, брате! Леле!

– Ево, браћо и сестре, ови зуби су поломљени!

Маса се комеша. Покушавају да приђу ракама. Хоће да линчују затворенике.

– Одбиј народе! Одбиј! – вичу стражари. Одбиј док поваде лешеве!

Лешеве у распадању стављају у сандуке.

Радомиру се помутио мозак.

За кога оно у затвору причаше како је признао да је убијао мањем на „пасјем гробљу“? Не може да се сјети. Није сада ни важно.

Поред др Владимира Потјенкина у комисији за ископавање лешева и идентификацију су Јанко Дрљевић – Мали, и неки студент медицине Ђуришић.

– Записујте све пажљиво – вели им Потјенкин. Запишите: лобања изломљена, удар ножем на врату, очи извађене, рука поломљена. Услед дугог лежања леша у земљи не постоји могућност утврђивања ситних повреда.

– Леле мени Крстоооо! Леле мени за довијек, лелелееее!

Комешање у маси све јаче.

– Побијте их, браћо!

– Побијте те зликовце!

– Смрт јамарима!

Радомира пробија зној. Све му се више врти у глави.

Шта се ово догађа? Па овај народ озбиљно мрзи комунисте. Мржња им се у очима види.

Ако су ово зло на овом „пасјем гробљу“ поред Таре одиста учинили комунисти и није чудно што их мрзе. О каквој, онда, чистоти борбе и револуције он говори народу. Кога то онда он лаже: себе или народ?

– Пази шта чиниш, мајку ти комунистичку! – дере се неки стражар.

Ни он више не зна шта чини. Не зна, изгледа, ни шта је чинио.

Зар комунисти да убијају људе мањем и ваде очи?

Зар је то његова Партија чинила?

Не. То није могуће. Ако су ове људе овдје побили партизани, онда то нијесу били прави комунисти. То су могли да буду само зликовци који су случајно залутали у партизане, или су им подметнути да искомпромитују њихов покрет и револуцију. Ово његова Партија никада не би могла да учини.

Закле се себи: ако се икада дохвати слободе, утврдиће ко је ово починио, ко је овако упрљао Партију и револуцију. Ти који су ово чинили платиће ову бруку својим главама.

Откопавају посљедњи леш:

– Не дирај! Излази напоље, сунце ти комунистичко!

У том тренутку дође и војвода Павле Ђуришић и поклони се жртвама. Затим попови почеше опијело.

Док је пажња масе била скренута према лешевима и поповима, стражари одведоше затворенике. Да су још остали, тешко да би ико главу извукао од разгњевљене масе.

Кад попови завршише, почеше да говоре четничке вође.

Посљедњи испред масе стаде Павле.

– Браћо и сестре! Данас, на Велики петак, одајемо пошту националним мученицима. Они су пали за част и достојанство црногорског народа супротстављајући се избезумљеним разбојницима – братоубицама, комунистичким хуљама...

2.

Миљана Вуковића стријељаше на Брези. Прошпија га неко од четника да је у Пљевљима 2. децембра, кад су партизани покушали да заузму ову варош, убио архимандрита Серафима Џарића и директора школе Добривоја Милетића.

Узалуд је Миљан на четничком суду тврдио да није. Доведоше свједока, једног од оних који су послије пљеваљске битке прешли четницима.

Радомир зна да је он сада на реду. Иако није никога убио, тешко да може избјећи смртну казну, пошто је партијски руководилац у Беранама, а и одбио је два пута Павлов позив да пређе четницима.

Изведоше га на саслушање.

– Јеси ли ти комуниста?

– Јесам.

– Шта си био у комунистичкој власти?

– Организациони секретар Општинског комитета.

– Јеси ли кога ликвидирао?

– Не.

– Шта мислиш о комунистичким злочинима по Црној Гори?

– Ја не знам ни за какве злочине.

– Како не знаш, а био си руководилац?

– Не. Не знам. Знам само да су стријељани неки издајници, сарадници окупатора.

– А што сте убијали невине људе, живе их бацали у јаме?

– Ја у то не вјерујем.

– Постоје докази.

– Мислим да је то ваша пропаганда.

– Је ли и „пасје гробље“ поред Таре наша пропаганда?

– Ту су стријељани издајници и народни непријатељи.

– Овај је непоправљив. Водите га.

Вратише га у ћелију. Потпуно је сигуран да ће га одвести на Брезу. У затвору сви знају: коме послије саслушања не саопште временску казну, осуђују га на смрт.

Није Радомиру најважније то што ће га стријељати. Сваки прави комуниста увијек је спреман да умре за слободу и Партију, но му је тешко што им паде у руке, огријешио се о партијску дисциплину и осрамотио Партију. Не може никако да се помири са тим да ће му трајно у биографији остати записано: „заробљен од четника“. Шта ће о њему мислити његови другови. А неће имати прилику ни да утврди ко је крив за „пасје гробље“.

Данима размишља о бјекству.

Са Радивојем Боричићем је већ тајно о томе мало причао. Радивоје вели да и он одавно о томе размишља и да мисли да би могли да побјегну. Каже да би бјежали још и Миодраг Ћулафић и Брано Селић.

Утврдише да је једини реалан начин да се из овог затвора побјегне – преко тавана. Таваница је од пода висока четири метра. У ходнику постоји један отвор на тавану, а у близини једна велика ливена пећ. Са ње се може дохватити на таван. Ако буду тихи, стражар их напољу неће чути.

Увече, уочи извршења смртне казне, отворише врата ћелије и тихо се извукоше у ходник. Отворише потом врата на ћелији гдје је био Ћулафић, па каушу у којој је био Селић. Са пећи се попеше на таван, помажући један другоме. Са тавана су се попели на кров, па са крова на затворски зид. Споља, поред самог зида, била је једна кућа. Пребацили су се на кров куће, па поскакали у двориште.

3.

Остаци Требаљевске чете повукоше се од Колашина под Бјеласицу, код Ланишта и смјестише у кући Милице Бошковић. Истурише страже, па се разбашкарише.

– Ено неко доље! – чу се повик.

Сви поскакаше.

Из једне ривоточине вире четири главе.

– Стој! Ко је доље?!

– Затвореници! А ко је тамо?!

– Партизани! Један напријед, остали стој!

Један крену напријед.

– Па, људи, оно је Брано Селић! – повика неко.

Потрчаше једни ка другима. Настаде грљење и љубљење.

Четворици дошљака из џепова вири сријемоша. То су једино имали да једу. Једноме завијене ноге у крпе, нема обућу.

Дадоше им пратњу до Мојковца.

СЕДМА КЊИГА О МИЛОРАДУ

Милораду се чини да би му лакше било да су га одвели на стријељање.

Како да се врати у Пиву, међу рођаке, пријатеље, познанике? Шта уопште да им каже о онима који су стријељани? Проглашени су издајницима и народним непријатељима, а зна да је мало патриота као што су они били.

И он је сада петоколонаш, издајник и народни непријатељ. Сада је обиљежен за сва времена. Тако јавно обиљежен треба да се врати у Пиву, да му се и дјеца подругују.

Уврежила му се у мозак озбиљна сумња у непогрешивост Партије. Ко стоји иза овакве несхватљиве политике Партије? Ко стоји иза Милована Ђиласа, Саве Ковачевића, Радоја Дакића, Вељка Мићановића? Која то сила управља њиховим мозговима, па их је претворила у послушне звијери које никаквог осјећаја за човјека немају? Шта та сила која овим људима управља хоће да постигне убијањем невиних људи у Црној Гори и Херцеговини? Каквој то идеологији служе толики лешеви? Шта се иза свега овога крије?

Поставља себи много питања, али одговоре не налази. Само му се у главу увртјели они Његошеви стихови: „Коме закон лежи у топузу, трагови му смрде нечовјештвом.“ А он осјећа, нечији трагови смрде по Црној Гори. Сву је Црну Гору смрад притиснуо, да се више ваздух удахнути не може.

Осјећа ли Тито овај смрад нечовјештва? Да ли је он ово наредио?

Први пут се запита ко је тај Тито? Нико од људи са којима се боље познаје никада га није видио. Никада га видјели нијесу, а сви пошли за њим као бґави. Може ли се ићи за човјеком којему ни име не знаш?

Одједном се осјети као богохулник.

Тако комунисти не размишљају. Истина, искључен је из Партије, али се и даље осјећа као комуниста. А можда је он одиста био потенцијални петоколонаш кад овако размишља. Можда он и није зрео за другу фазу револуције.

Свашта му се врзма по глави док полако и безвољно иду према Пиви. Што се више приближавају, све више мисли само на то како ће на очи породицама чији су синови стријељани.

На Јасеновом Пољу заустави их испред куће Вукашин Ђоковић. Синови су му са Тадићима ишли у никшићку гимназију. Сврати их у кућу. Није им се враћало, али се није имало куда.

– Знам, људи, све смо чули. Но ућите мало.

Нуди их Вукашин да нешто поједу. Никоме до јела није. Узеше само по чашицу ракије.

Вукашин са укућанима заплака. Заплакаше и њих тројица.

Са сузама се растадоше од Ђоковића, па кренуше. Наиђоше на кућу Обрена Благојевића. Њега нема кући, али изађоше његов отац, мајка, жена, сестра...

Сви ћуте и сви плачу. Нема потребе да се било шта објашњава. Благојевићи их приморашe да нешто поједу и да ту ноћ преспавају.

Ујутру кренуше. Сада долази оно најтеже. Треба отићи код Тадијиних родитеља у Смријечно. Договорише се да обиђу све породице убијених и да им испричају шта имају.

Тадијини их дочекаше погнутих глава...

Настаде плач. Ништа не питају, али им они сами причају. Редом, све шта се збило.

Нико од Тадијиних ништа не проговори. Све су примили ћутећи, са сузама.

Веле им да су вјероватно највише криви њих тројица. Требало је да Тадија некоме од њих повјери овај партијски задатак да ликвидира Спасоја. Да је тако учинио, до свега овога не би дошло. Исто се поновило и код осталих кућа. Плачу, а ништа не питају. Никога не криве и не осуђују.

ПОСЉЕДЊА КЊИГА О РАДОМИРУ

1.

И у Мојковцу се обрадоваше кад видјеше да су Радомир, Брано, Радивоје и Миодраг живи. Већ су их били прежалили.

Милорад Јованчевић чу на Пржиштима да је Радомир побјегао из Колашина, па дотрча да види брата.

Међу партизанима право славље. Ово бјекство схватише као значајну побједу над четницима, јер се вјеровало да се из колашинског затвора не може побјећи.

Ујутру Милорад поново дође.

– Шаљу ме у Беране – вели. Свратићу кући да им кажем да си жив.

– Донеси ми једне бјелаче – каже Радомир – остао сам бос.

Сврати Милорад у село да обрадује Радомирову породицу. Договори се да му спреме што треба, па ће идућег дана свратити да му однесе.

Ујутру у кућу упадоше четници. Ухапсише оца и два брата, а најмлађи брат Мијо успје да побјегне.

2.

Радомир осјећа да му се Саво Јоксимовић, секретар Окружног комитета и остали у руководству нијесу много обрадовали. При првом сусрету били су доста уздржани и хладни.

Зна он да је прекршио партијску дисциплину и дозволио четницима да га заробе, али је зато и успио да им побјегне из најчуванијег затвора у Црној Гори. Вјеровао је да је грешку исправио. Међутим, по понашању другова у Комитету осјећа да се све неће завршити само на суздржаном и хладном пријему. Просто предосјећа да му Саво нешто спрема.

Знају се њих двојица одавно, још из дјетињства. Увијек је Саво некако био завидљив, јер је Радомир предњачио. Предњачио је и као комуниста и као момак. И цуре су се за њега некако лијепиле. Сигурно му Саво није заборавио ни што му је дјевојку преотео. А није му је преотео. Она њега није хтјела.

Дође му пред очи и она слика са „пасјег гробља“ у лугу. Разбијене лобање, поломљене вилице, руке, извађене очи...

Ужаснут, одједном се сјети: и оно у Колашину наредили су људи који воде Партију. Са ужасом схвати да су се у највиша партијска руководства увукли људи без душе, жељни власти и каријере, спремни да потоке крви пролију само да би се степеницама власти и славе успињали.

Боже, како се никада није сјетио да подробније анализира људе који Партију воде. Колико је само заслијепљен био. Вјеровао је да су сви у Партију ушли због идеје комунизма, а да им лични престиж ништа не значи. Тек сада види да међу члановима Партије, и то на руководећим мјестима, има доста оних који нијесу комунисти. Добро кажу четници да међу комунистима има авантуриста и пустолова.

Неко ужасно сазнање у њему нараста. Па они могу све да упропасте. Авантуристи и бездушници могу читав овај покрет да баце на сметлиште историје.

Не. То се не смије дозволити. Партија хитно мора да се ослободи таквих, као што је Саво Јоксимовић. „Пасје гробље“ никада и нигдје не смије више да се понови.

Тражиће од Покрајинског комитета да се све око „пасјег гробља“ и других јама по Црној Гори детаљно утврди, кривци казне, а грешка пред народом призна. Ако Партија одмах, сада, не буде имала снаге да призна ову грешку, ако комунисти сами не клекну пред жртвама „пасјег гробља“ и других јама као вјерници пред иконом, нити ће им ко убудуће вјеровати, нити ће свјетске револуције бити.

А шта ако и они из Покрајинског за све ово знају, ако је то по њиховом наређењу рађено?

Па, немогуће је да не знају. Они су и наредили да се петоколонаши ликвидирају!

Језа и хладноћа му се све више у душу увлаче. Осјећа да су идеје комунизма и револуције у опасности.

Како оно рече Лењин: „Ако ико дође главе комунизму, то ће бити мангупи у нашим редовима.“

Па то је. Мангупи нијесу само у редовима Партије, већ и у њеном руководству.

О овоме што се у Црној Гори догађа мора обавијестити Централни комитет и Врховни штаб. Мора Тита о томе обавијестити. Само он ово зло сјеме може да искорijени.

Али, прво мора да се ишчупа из шака Сава Јоксимовића. Мора хитно нешто да уради.

Написа двије цедуљице:

„Мени се нешто припрема. Предухитрите. Радомир“

Упути их Ђоку Пајковићу и Милану Кучу у Шаховиће по једном Васојевићу.

Пред вече осјети да њега и Миладина чувају. Речено му је, додуше, да не излази из штаба, али сада види да их један војник незванично и стражари, иако им нико није рекао да су ухапшени.

– Видиш ли ти ово, Мидо? – вели Радомир.

– Видим, ма ми никако није јасно шта је.

– Изгледа да смо ухапшени.

– Нијесмо ваљда.

– Јесмо, јесмо. Не дај боже да се на томе заврши.

– На шта мислиш?

– Бојим се, Мидо, да су нас осудили на смрт.

– О чему ти то причаш?

– Имам такво предосјећање.

– А шта мислиш да се негдје склонимо?

– Не. Нећемо. Ми смо своје грешке исправили. Немамо због чега да бјежимо.

Иако осјећа да би најпаметније било да се одавде склоне док не стигну Милан Куч или Ђоко Пајковић, ипак то неће да чини. Он је комуниста, не може да побјегне. Ако Саво Јоксимовић има храбрости да их стријеља, нека то и учини. И он и њему слични одговараће пред Партијом за јаме и „пасја гробља“.

Чудно, не осјећа страх. Као да се догађа нешто што се њега не тиче. Чак лако и заспа.

– Данас је први мај. Хоћемо ли на митинг? – вели ујутру Мидо.

Радомир дуго гледа кроз прозор.

– Чини ми се да ћемо ми на један други митинг данас.

– Опет ти.

– А шта мислиш за кога они четници копају она два гроба?

– Не мислиш озбиљно да је за нас.

– Мислим, а брзо ћеш се и увјерити.

Ућуше два партизана.

Мућевито размишља шта да чини. Да побјегне и покуша да дође до Тита и Врховног штаба? Неко о свему шта се овдје збива мора да обавијести Врховни штаб. Да ли да побјегне? Прогласиће га за издајника.

– Другови, наређено нам је да вас приведемо.

– А куда? – пита Мидо.

– Онамо Мидо. Онамо гдје ти рекох...

Пођоше мирно испред оне двојице. Партизани и народ кренули према гробљу. Сви зинули од чуда. Према гробљу спроводе Радомира и Мида.

Док прилазе гробљу, Радомиру постаје јасно да је упао у безизлазну ситуацију. Сада више не може да бјежи. Не доликује њему, старом комунисти, да пред оволиким народом бјежи са стрелишта. Ко би му убудуће вјеровао? Ко ће, ако сада побјегне, вјеровати комунистима?

А Ђоко и Милан не стигоше. Нема ко да ово заустави.

Не мисли на смрт. Не мисли на пушчане метке који ће му за који минут пробити груди. Мисли једино на то како да „пасје гробље“ и јама не остану тајна за Врховни штаб и Тита.

Па ово је ужас: од његовог стријељања можда зависи судбина комунизма.

Рећи ће то јавно. Сада на стријељању. Пред свим народом. Нека то буде његова посљедња порука комунистима који остају да се боре. Нека његове посљедње ријечи буду аманет комунистима да више никада не буде „пасјих гробаља“.

Све се слеже поред гробља. И даље не могу очима да повјерују. Поред тек ископаних гробова поставише ову двојицу.

Пред народ изађе Максим Вуковић. Чита одлуку Окружног комитета Партије о искључењу из Партије Радомира Јованчевића и Миодрага Ђулафића, јер су као чланови Партије дозволили да живи падну у руке класном непријатељу и тиме опрљају име и звање члана КПЈ. Потом прочита смртну пресуду. Осуђени су на смрт стријељањем, јер су као партизани дозволили да живи падну у руке класном непријатељу и опрљају партизанско оружје. По оцјени партијског суда, нијесу то смијели да дозволе, „могли су да се убију“, јер је и директива Партије била да комунисти не могу живи у руке непријатељу, већ се морају сами убити.

Настаде тајац. Чују се људи како дишу.

– Имате ли посљедњу жељу?

– Наша је посљедња жеља, другови, да нам дозволите да се сами убијемо, да не гинемо од партизанског метка – вели Радомир.

Они што пресуђују згледаше се.

– Одбија се посљедња жеља.

– Другови, тражим ријеч! – вели Радомир. Хоћу нешто да кажем!

– Пуни! – паде команда.

– Али другови! Комунисти! Не дајте...

– Нишани!

Тек сада видје да му неће дозволити да било шта каже. Тек му тог тренутка постаде јасно да је некоме јако стало да га што прије стријељају. Нема више времена ни за шта.

Принесе челу стиснуту песницу, па викну:

– Живјела Комунистичка партија Југославије! Живио Совјетски Савез! Ја гинем са именом Партије...

– Пали!

ОСМА КЊИГА О МИЛОРАДУ

1.

Осјећа се као губавац. Стално му се чини да га са презиром и гнушањем гледају.

Неки доскорашњи пријатељи и познаници бјеже од њега. Боје се да и они не буду проглашени за петоколонаше. Има и таквих, мада не много, који су све ово злурадо дочекали.

Речено му је да не смије да одлази из села, а примаће наређења од сеоских одборника.

Најчешће су га одборници одређивали да скупља храну за партизане и да носи рањенике. Све што му нареде ради савјесно и дисциплиновано. Јесте да се Партија огријешила о њега и његове другове, али му је срце и даље остало у њој. Да му сјутра кажу: „Милораде, примамо те поново у Партију“, био би вјероватно најсрећнији човјек на свијету. Почео је у њу да сумња, а без ње не може. Сумња, а опет јој безгранично вјерује. Као да живот без Партије и нема никаквог смисла.

По Пиви подијелише саопштење Окружног комитета из Никшића:

„Пријеки суд при Главном Штабу народно-ослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку судио је и осудио на смрт стријељањем:

1) Тадију Тадића, политичког комесара Жупо-пивског батаљона због тога што је познатом петоколонашу бандиту Спасоју Тадићу наговијестио да га партизани траже и на тај начин омогућио овом бандиту, који је убио четири партизана бјекство под скут окупатора. На тај начин је Тадија Тадић издао војну тајну која му је била повјерена. Кад је за читав народ оправдано да је Спасоје Тадић издајник, он је спавао заједно са Спасојем Тадићем, јавно га бранио и слично. Тадија Тадић је био упознат да је бандит Спасоје Тадић повезан са мајором Тодоровићем, и не само да није ништа са своје стране предузео, него је чак онемогућио уништење тога народног непријатеља и тиме се ставио у службу пете колоне. У званичним извјештајима лагао је Штаб батаљона да никада не виђа Спасоја Тадића иако се са њим састајао, договарао и како се види спавао у истој постељи послије збора у Врби, на коме је Спасоје отворено иступио као петоколонаш.

2) Радоја Тадића, партизана Жупо-пивске чете, због тога што је приликом хапшења Тадије Тадића, како се сазнаје из извјештаја многобројних свједока, позивао војнике и народ да отму Тадију Тадића. Исти се састајао са Спасојем Тадићем, мајором Тодоровићем, и јавно хвалио мајора Тодоровића као паметног човјека. Под изговором да су народне масе усталасане због Тадијиног хапшења, Радоје Тадић је сам побуњивао масе и војнике, нападајући без разлога штабове да би из руку народне правде отео издајицу Тадију Тадића.

3) Благоја Тадића, партизана Жупо-пивске чете, због тога што је не само одбио да спроведе Наредбу за хватање Спасоја Тадића, него чак и да ту наредбу саопшти. Нарочито се истакао хушкањем у припремању отмице Тадије Тадића, при том истичући да ће се, ако се Тадији што догоди, створити стање као у Васојевићима, чиме је, као сваки петоколонаш радио на изазивању братоубилачког рата.

4) Рада Тадића, партизана Жупо-пивске чете, због тога што је пријетио да треба бацити бомбу на оне који су Тадију саслушавали и чували.

5) Јовицу Јововића, партизана Жупо-пивске чете, који се нарочито истакао у припремању отмице Тадије Тадића и побуњивању војника и народа да се та отмица изврши.

Сви окривљени су показали на саслушању крајњу неискреност и дволичност. Окривљени су знали за злочиначки рад Спасоја Тадића и не само да против његовог рада нијесу ништа предузели, него су шта више тај рад заташкавали и бранили, саботирајући наредбе да се ухапси Спасоје Тадић.

Пријеки војни суд при Главном штабу народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку судио је и осудио:

ОБРЕНА ТАДИЋА, ЈОВАНА ЈОВОВИЋА и МИЛОРАДА ЈОВОВИЋА, партизане Жупо-пивског батаљона, да се разоружају и избаце из партизанских редова и лише партизанске части због тога што су својом колебљивошћу и неискреношћу подупирали рад горе наведених злочинаца.

СМРТ ИЗДАЈИЦАМА И ШПИЈУНИМА!

Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Никшић обратио се Главном штабу с молбом да у саопштење о пресуди уђе и саопштење Окружног комитета које гласи:

Искључују се из Комунистичке партије: Тадија Тадић, Благоје Тадић, Радоје Тадић, Раде Тадић, Јовица Јововић, Обрен Тадић, Јован Јововић и Милорад Јововић, као недостојни да буду њени чланови и као људи који су издали своју Партију и свој народ, а који су се као агенти пете колоне увукли у њене редове да се тамо прикрију и у заједници са отвореним издајицама и петоколонашима, забоду нож у леђа Народноослободилачкој борби. Комунистичка партија позива све партизане, сав народ да буду немилосрдни према издајицама, непријатељима нашег народа, да учврсте народно јединство у борби против

окупатора и онемогуће фашистичком окупатору и његовим јавним и тајним слугама ма гдје се они налазили да организују братоубилачки рат.

Комунистичка Партија упозорава народне масе да се збију око ње у својој Народноослободилачкој борби и да без милости гоне све оне који ту борбу ометају. Комунистичка партија чистећи своје убојне редове од колебљиваца и издајника, свјесна је да тиме постаје све јача и све ближа народу, јер чисти овај шљам, који су непријатељи успјели да на неким мјестима убаце у њене чисте и челичне редове.

Објављујући ово саопштење Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку позива све партизане да отворе очи и да се не дају заваравати партизанским знаком и лажним левичарством, којим су се окитиле многе издајице домовине, нације и народноослободилачке борбе. Главни штаб позива све искрене патриоте, без обзира на политичка увјерења да се уједине у својој борби против окупатора и њихових слугу.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!"

У свим селима су сазвани зборови да се ово саопштење прочита. Милорад готово не вјерује да се то односи на њега и његове другове, јер се такве ријечи могу употријебити само за највеће непријатеље ове земље.

И Пивљани врте главама. Мрште се, али ћуте. Нико ништа на зборовима да проговори. Могле би због тога главе да одлете.

Код породица Тадића и Јововића упућени су Обрен Благојевић и Ико Мирковић да објасне значај и суштину ове пресуде и саопштења.

Отац Рада Тадића, Вук, саслушао их је ћутећи. Љубо Тадић, шеснаестогодишњи Радов брат, је рекао:

– Ја предлажем да о томе не расправљамо. Они су стријељани и ту нема шта да се расправља. Ми треба да говоримо о нашим будућим задацима.

За све ово Пивљани између себе окривљују Вељка Мићановића. Народ шушка да се Вељко обрачунао са Тадијом само због тога што је уживао већи углед од њега.

– Не чуди ме што поби ове људе кад је убио рођеног стрица Војина – шапутало се у Пиви.

Партизани се од Никшића све више повлаче, јер италијанске јединице надиру. Он са женама и дјевојкама носи рањенике из Миљковца у Боричје на Пивској планини.

Западе га да носи Мују Ковачевића. Знају се још из борби око Гацка. Преко стрмине и јаруга тешко се иде. Они који носе посрћу, придижу се, али пазе да не испусте рањенике.

Двије жене посрнуше, па Мујо умало не испаде. Придиже се на носилима, па повика:

– Бандо пивска, све ћу вас побити!

Извади Мујо пиштољ и пријети њиме, а гледа у Милорада.

У Милораду крв прокључа. Хтједе у једном тренутку да га зграби за грло и удави, али се у дјелићу секунде сјети да би тиме само доказао да је петоколонаш и непријатељ, па успје да се савлада. Суздржао се, али сузе није успио да суздржи. Саме потекоше!

Преморен од ношења рањеника увече како стиже кући заспа.

Сања Ђиласа, Саву Ковачевића и Радоја Дакића, ставили га на неку клупу па га испитују.

– Признај да си намјерно хтио да испустиш Муја Ковачевића.

– Нијесам, другови. Није се мени нога поклизала но оној другарици испред мене.

– Лажеш. Ти си петоколонаш и издајник!

– Не. Нијесам. Нијесам издајник. Спреман сам увијек да дам живот за Партију.

– Лажеш. Ти си издајник!

– Не. Нијесам издајник! Нијесам издајник!

Трже се. Буди се мокар од зноја, али срећан што је у кревету, а не на оптуженичкој клупи.

Сан га поново савлада. Сада сања неку пространу ливаду. Сам сједи на њој. Партизани замичу кроз шуму, а њега оставили. Прилази му неки човјек. Има браду. Чини му се да га је негдје виђао, али не може да се сјети ко је.

– Што си тужан, Милораде?

– Ништа. Онако.

– Знам ја што си тужан. Оставише те твоји.

– Ма не, него онако.

– Знам ја, знам. Ето, видиш какви су ови твоји. Од кад је рат почео њихов си, дизао си устанак, борио се по овим планинама, а сада те прогласише за издајника и народног непријатеља. Пљује на тебе ко хоће. Дођи код нас, Милораде. Примићемо те као човјека. Што си био црвенији, више ћемо те цијенили.

– Ће да дођем?

– Код нас Милораде.

– А који сте то ви?

– Четници. Ми смо четници.

– Не. Нећу са вама. Ви сте издајници.

– То ови твоји тако причају. Ми се боримо за краља и отаџбину.

– Не нећу! Нећу!

Викнуо је из гласа и од неког чудног страха се пробудио. Будан је, а још није сигуран шта се догађа. Дрхти.

Да ли је могуће да је негдје у подсвијести размишљао о одласку у четнике?

Дуго не може да се смири од тог ружног сна. Криво му како је нешто тако и у сну могло да се деси. Па он је потпуно свјесно ушао у Комунистичку

партију, у борбу против окупатора и револуцију. Како је ово могло да му дође у сан, а четници су издајници и сарадници окупатора. Њима окупатор није непријатељ. Једини су им непријатељи комунисти и муслимани.

Због осјећања неке чудне кривице дуго послије није могао да заспи.

Партизани одлазе према Босни. Обрен Благојевић га позва да на коњу пренесе радио-станицу до села Смријечна, а потом му вели да се јави Гојку Дурутовићу, који са једном групом остаје у позадини као илегалац.

Изненади се Милорад. Залупа му срце. Ипак га, значи, Партија није потпуно отписала.

Гојку не би баш пријатно што су му у групу послали човјека који је као петоколонаш искључен из Партије и партизана, али није имао куд, прими га.

До Смријечна су ишли са партизанима, а потом се Гојкова група повуче у планину Леденицу, гдје су били избјегли Тадићи и Јововићи. Послије три дана, стиже наређење од Рејонског комитета да се група распусти. У илегалности остају само Гојко и Обренова сестра Солумија. Милораду Гојко вели да се врати кући, јер њему четници неће ништа, пошто је искључен из Партије и партизана.

И ово Милораду тешко пада, али се није имало куда. Запути се у село, кући. Имао је утисак да је Гојко ово наређење Комитета примио са олакшањем.

2.

Дође на катун код својих. Ту нађе рођака Бећка. Био је предсједник Народноослободилачког одбора.

– Шта мислиш Бећко, шта да чинимо?

– Ја ћу за сада овдје да останем. А ти не би било лоше да одеш код оног нашег Јова. Распитај се мало пријети ли ти каква опасност. Па ако си у опасности, видјећемо да се склониш.

Њихов рођак Јово Јововић био је до рата жандармеријски наредник. Кад се партизани повукоше из Пиве, формирао је четничку чету од бивших партизана из неколико села, и организовао страже према Херцеговини да се чувају од усташа.

Нађе Јова.

– Ајде, Милораде, код мене у јединицу. Морамо чувати овај живаљ од усташа.

– Не бих ја вала, Јово, ниђе. Но сам дошо да те нешто питам.

– Па, питај, брате.

– Хоћу да те питам, могу ли остат у селу. Пријети ли ми каква опасност од четника?

– Право да ти речем, не знам. Но дођи за два–три дана, док се ја мало распитам.

Кроз три дана оде поново код Јова. Његова чета је била у неким коли-
бама, али тамо не нађе никог.

Окреће се Милорад и чека, кад из једне колибе испадоше двојица.

– Здраво Милораде.

– Здраво.

– Стигао си?

– Ево. Стигао.

Премјестили смо се доље више Лисине. Јово ти је рекао да дођеш до-
ъе.

Пошто му је то било успут за село, пође са њима. У Лисинама гомила Јо-
вових четника. Разбашкарили се по неком камењу.

Јово му приђе. Поздравише се.

– Има ли шта ново? – пита га Милорад.

Четници одједном поустајаше и направише круг око њега. Милорад се
збуњено окреће око себе.

– У име краља и отаџбине, Милораде, одложи оружје! Ухапшен си!

Нема се куда, баци пушку испред себе. Ништа не проговори.

Везаше га.

– Крећи!

Поведоше га према Манастиру. Послије двадесетак метара из једне
шуме изведоше везане Радосава и Вељка Бајагића. Њих су у току ноћи ухвати-
ли.

Доведоше их код Манастира. Маса четника се одмах окупи око њих. За-
ледају их. Неки псују и пријете.

– Ђе сте комунисти?

– Копилад Мошина.

– Доста је вашега зулума било.

– Платићете крваво то што сте по Црној Гори починили.

Уведоше их у приземље конака. Једна соба пуна заробљених партизана.
Милорад већину познаје.

Донијеше им нешто да поједу, па затворише врата.

Ујутру их истјераше у двориште. Повезаше их конопцима. Свакога је за
конопац држао по један четник.

Воде их према Пивској планини. Морају да пређу ријеку, а партизани по-
рушили све мостове. Поведоше их на један газ. Командир нареди спроводни-
има да их везане преведу преко ријеке. Њима се то није свидјело.

– Господине командире, како да га водим везаног? Ако га вода обори
давиће се, нећу да имам човјека на души. Дај да их одријешимо.

– Не може! – виче командир.

– Тако ми Бога, ја ћу овога мога да пренесем, да се не удави.

– Лако је теби да носиш тога малога, но ајде носи овога. Види колики је,
ињ га не би одржао, а не ја.

– Господине, командире, дај да их одријешимо. Грехота је.

Командир мало ћути, па вели:

– Дријеши.

Одвезаше их док прегазише ријеку, па поново повезаше.

Заноћише на једном гувну, а ујутру их поведоше према Жабљаку, гдје се смјестио Павле Ђуришић са својим штабом.

СЕДМА КЊИГА О ПАВЛУ

Одавно Колашин није свечаније изгледао. Свуда заставе. А на свим ка-ванама и кућама проглас којим се позива народ да дочека „славног војво-у".

Варош преплављена портретима Павла Ђуришића.

Војвода се враћа са побједничког похода. У Црној Гори нема више ко-униста, осим у затворима.

Војвода стиже из правца Мојковца. Гомила четника и грађана скупила е на доњем тргу. Поред застава и његових портрета носе и два велика тран-парента. На њима пише: „Добро нам дошао велики побједниче" и „Живио вој-ода Павле Ђуришић".

Павле стиже црном лимузином. Иза лимузине у пратњи два камиона етника са пушкомитраљезима. Из масе пред њега изађе командант среза орђије Лазаревић.

Поздрави Павла пожеливши му добродошлицу и захваливши му што је ютукао и дотукао издајничку и разбојничку комунистичку војску".

Четници и грађани громогласно аплаудирају.

– Живио војвода Павле Ђуришић!

– Живио!

– Живјела славна националноослободилачка војска!

– Живјела!

Ђорђије даље говори о успјесима војводе Ђуришића. Вели да је он је-н од највећих националних хероја свих времена и да је пристао уз раме слав-м војсковођама као што су били Карађорђе и војвода Живојин Мишић.

– Црногорци су и у прошлим временима – говори Ђорђије – падали у блуде. Три пута су Црногорци кроз историју преварени и завађени. Прво је то нила баба коју је Његош овјековјечио у „Горском вијенцу", а други пут је то нио лажни цар Шћепан Мали. А у ово најновије вријеме чувутин Моша Пија-

– Смрт издајницима народа! – чује се повик.

– Смрт комунистима!

– Са овог мјеста, у име народа колашинског – наставља Ђорђије – ку-и вас Богом наш велики војводо, да осветите оне наше велике националне тве над оним разбојницима тамо који се налазе у нашим рукама и да их по-бијете оним истим маљевима којима они туку нашу браћу и најчеститије синове ових напаћених крајева!

– Павле – Дражa! Павле – Дражa! – поче маса да скандира.

Павле се захвали на дочеку, уђе у лимузину и оде у штаб, а поворка кре-ну улицама. Кличу краљу Петру, Павлу и Дражи Михаиловићу.

Наиђоше поред затвора.

– Смрт издајницима!

– Смрт џелатима и лоповима!

– У јаме јамаре!

ДЕВЕТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

На Жабљаку нигдје здраве куће. Све попаљено.

– Ко ово овако попали, људи божји? – пита неко од затвореника.

– Ви, ко би други – одбруси му један четник.

– Зашто би наши палили куће?

– Зашто руше мостове, телефонске и електричне стубове. Све порушили и попалили као да ће послије њих потоп.

Милораду мучно што ово види и чује, али ћути.

Спроводницима рекоше да на Жабљаку нема мјеста него да их воде у Ковачку Долину. Потјераше их даље. Милорад гледа око себе. Очекује да негдје види велики тврди затвор као оно из народних пјесама, али затвора нигдје.

– Стој! – зачу се одједном команда.

Стадоше испред једне штале. Однекуда дође још десетак четника. Загледају повезане партизане као да виде саме ђаволе.

– Мошина копилад!

– Разбојници!

– Пљачкаши!

– Вала, да се ја питам, не бих ја њих ни затваро нити им судио, но исто ко и они што су радили. Све у неку јаму!

Чуди се Милорад о каквим то јамама причају. Чуо је и сам видио и искусио да су и невини људи стријељани, али о јамама до сада ништа није чуо.

– За ову копилад је „пасје гробље", а не за поштене људе!

– Маљем њих прво треба, па на пасје гробље, ко што су они чинили.

Партизани ћуте погнутих глава. Праве се да све ово не чују.

Отворише врата на оној штали, па командир нареди:

– Улази!

То им је, значи, затвор. Штале су постале затвори.

Послије неколико дана вратише их на Жабљак у шталу Рада Шаровића.

На штали нема прозора. Кад уђу ништа не виде, па насумице гурају један другог.

– Брже! Брже! – деру се четници. Брже мајку вам комунистичку!

Очи му се споро привикавају на мрак. Не види ништа. Једино чује гласове људи и схвата да се у штали већ налазе неки затвореници.

Стоји у мраку и не зна куда би.

– Одакле сте, другови? – пита неки глас из мрака.

– Из Пиве.

– А како је тамо?

– Видиш и сам. Чим смо овдје, јасно ти је како је.

Одједном се зачу дјечји плач. Помисли да је дошла нека жена са дјететом, па погледа према улазу. Врата се затворише, а плач малог дјетета се још чује.

– Помак' се, да прођем.

Очи му се мало привикоше. Препознаје сада Милорада Тасовца. Сједи на земљи. Назире и жену са дјететом поред јасала. Покушава да умири оно дијете. Поред ње стоји дјевојчица од три године. И она умирује оно мало.

Видје и једног комшију из села, па се прогура и сједе до њега. Он му вели да се налазе у штали трговца Рада Шаровића, а затвореници су углавном из дурмиторског краја.

– А откуд ова жена овдје?

– То је Лидија Ђерковић. Поријеклом је Рускиња, а рођена је у Београду. Удата је за студента из овог краја, Милоша Ђерковића. Комуниста је од прије рата. Одступио је за Босну. Њу ухватише четници.

У штали смрди од ђубрета. Нема довољно ваздуха, па се тешко дише.

Упозна још неке затворенике. Причају му да четници муче и убијају. Дана нема да неког не премлате и стријељају.

Већ ујутру се увјери да је то тачно. Изведоше неке на саслушање, а вратише их премлаћене.

Одведоше на саслушање и Војина Тончића из села Црна Гора. Милорад га одавно зна. Дјелује некако забринуто и потиштено.

Вратише га послије један сат. Сав изубијан, натечен. Убацише га у шталу, а он се стропошта на земљу. Не проговара ни ријечи.

Одједном испод њега потече крв, а он поче да стење.

– Мајко, шта је ово? – пита она дјевојчица и показује на крв.

– Склони се овамо – каже јој мајка и прође Војину.

Прође и Милорад. Поустајаше још неки. Војин се неким малим ножем убо право у срце. Умире ту, пред њима.

– Стража! – повика неко. Стража!

– Ћути бандо комунистичка, не дери се!

– Стража! Отворите! Отворите!

– Богами ако вам отворим, добро вам бити неће!

Лидију ухвати бијес, па притрча вратима и завика:

– Шта се правите луди, срам вас било! Видите ли да се због ваших батина човјек убио пред малом дјецом!

Отворише и ућоше унутра. Затвореници им помогоше да Војина изнесу напоље. Он одједном доби снагу, отрже им се и поче да трчи. Послије десетак корака паде.

Смрад у штали се све теже подноси. Вруће је, а воде дају једва да се квасе усне. Неки траже од стражара воду, али они пријете да ће их све побити.

И убијали су. Сава Жарковића су толико премлатили да је послије неколико сати умро у затвору. Даринку Жугић је тукло десет четника. Толико су је наказили да су мислили да умире, па је онако полумртву убацише у затвор.

Упркос глади, жеђи, смраду, затвореници ноћу тихо запјевају. Живко Мијатовић обично почне први. Кад се пјевачи уморе, Ново Ракочевић рецитује „Горски вијенац".

Неки доушник из затвора каза четницима да заробљени партизани увече пјевају партизанске пјесме. Четници упадоше у затвор и почеше да бију сумњиве. Траже да признају ко је и какве пјесме пјевао. Нико не проговори ни ријечи, па групу сумњивих изведоше напоље.

И тамо су их тукли, али нијесу ништа сазнали. Бијесни, четници их повеше у једну јаму одакле је вађен пијесак за куће и почеше живе да их затрпавају. Несрећни заробљеници виде шта их чека, али ћуте. Још су им само главе вириле из земље кад дотрча један четник и завика:

– Долази војвода Павле Ђуришић!

Четници се уплашише, па брже–боље почеше да откопавају заробљенике. Вратише их у затвор.

Стари Ново Ракочевић од Мојковца доводи стражаре до лудила. Читав „Горски вијенац" зна напамет, па са стражарима разговара само цитатима из овог Његошевог дјела.

– Ево копилади комунистичка, једите ове сплачине – вичу стражари уносећи храну.

– „Не требује царство нељудима, него да се пред свијетом руже" – одговори им Ново мирно.

– Заглавићеш на пасје гробље, пашче старо!

– „Трагови вам смрде нечовјештвом".

Стражар већ кипти од бијеса.

– Ако те пропустим кроз руке, неће те ни рођена мајка познати.

– Можеш, богами, јер ти памет не смета. Али, Бог је за то крив. Заборавио је да ти је да. Са таквом главом можеш да идеш на све четири стране свијета и да ти је свеједно ће ћеш стићи.

– Жив нећу бити да те на Брезу одведем!

– Е, рђо васојевићка. Зар ти не знаш како ће мени бити лијепо на тој Брези, међу цвијетом црногорске омладине. Но не знам на којем ћеш ти пасјем гробљу завршити.

Не прођоше два–три дана, Нова одведоше.

Послије неколико дана чу се да су га пустили.

ОСМА КЊИГА О ПАВЛУ

Дуго се гледа у огледалу. Загледује сваки детаљ на свом лицу, испитује сопствене очи.

То више није оно некадашње лице. Ни очи више нијесу исте. Не може да утврди шта се промијенило, али осјећа да више ништа није исто.

Највише га муче очи. Чини му се да у сопственим очима открива нешто звјерско.

А жене су јуриле за њим због тих очију, обрва, отмјеног држања. Давале су му се похотно, жељне да га осјете.

Тога више на њему нема. Овај рат је то избрисао. Овај рат је уништио оно људско у њему.

Постао је моћан. Славан. До рата је био обичан капетан у Беранима, а данас је велики, славни војвода. Слике му се по вароши истичу. Пјесме се о њему пјевају.

–Ђуришићу, млад мајоре,
купи војску прије зоре.

Несвјесно запјева сам.

Славан је и моћан, али празан. Никада није добро славу и моћ стећи на братској крви, а он је просу широм Црне Горе.

Опет се загледа у огледало.

Преблиједје.

Онамо, са друге стране стакла, није он. Из огледала буљи неко грозно длакаво створење.

Јесте, то је он, али ужасно изгледа.

Протресе главом и протрља очи да отјера ту гадну слику, али се онај не помјера. Поче чак да му се цери.

Махинално се прекрсти.

– Ехеј – проговори црни. Нећемо тако.

– Шта нећемо?

– Немој да се крстиш. Не плаши ме без потребе.

– Бјежи, сатано – прекрсти се поново.

– Опет ти. Отераћеш ме, будало.

– Бјежи од мене. Остави ме.

– Не могу.

– Зашто?

– Ја сам ти. Ја сам у теби. Сам си ме звао да дођем, а сад ме ће-
аш.
– Нијесам.
– Јеси. Ти и ја смо сада браћа. Само ђаво може толико братске крви да
ролије.
– Нијесу ми они браћа. Они су комунисти. Они су ово зло сјеме посија-
и.
– И они су моји, не брини. Њихове душе су одавно моје.
– То зло треба истријебити.
– Тако је. Треба да их што више побијеш. Све треба да их побијеш.
– Они су убијали људе маљевима, вадили им очи, бацали живе у јаме и
унаре.
– Знам. Сад то ти њима исто радиш.
– Слушај црни. Кад си већ ту, реци ми ко нам ово учиње?
– Које?
– Ко нас овако закрви? Је ли онај Чивутин Моша?
– Ма јок. Он ради шта му се нареди.
– Па ко је онда?
– Један наш.
– Како ваш?
– Послали смо вам једног нашег великог мајстора. Траг ће да вам
ре.
– Ко је тај?
Слика нестаде. У огледалу је поново било његово постарело брадато
ице. Поново су биле оне његове отупјеле очи.
Удари песницом у огледало. Полетје стакло на све стране, а он истрча
апоље.
– Куда ћете, господине војводо? – створи се ађутант поред њега.
Не осврће се. Дугим кораком граби улицом.
Са ађутантом за њим кренуше још неки официри.
Он стаде. Окрену се.
– Бјежите! Оставите ме!
– Немојте сами, господине војводо. Може да буде опасно.
– Рекао сам да ме оставите!
Уплашени, вратише се, а он оштрим кораком продужи, оде у мрак.
Прође познатим улицама, уђе у двориште једне куће, па закуца на про-
р. Једна рука мало одшкрину.
– Ко је? – зачу се шапат.
– Ја сам.
– Па што нијеси на врата?
– Не знам јеси ли сама.
– Ајде. Дођи.
Обиђе око куће. Она већ отворила врата.
– Мислила сам да си ме заборавио.

– Себе сам заборавио, а тебе нијесам.
– Боже, колико си се промијенио.
– Зар се види?
– Види се. Види, али не знам како. Ајде сједи. Хоћеш ли ракију?
– Најрадије бих чемера.
Она принесе боцу и чашу, насу му, па сједе преко пута њега.
– Тешко ти је?
Ухвати је за руку. Дуго је стеже и ћути. Гледа негдје у празно испред се-
бе.
– Много ми је тешко – прошапута.
– Причај ми – вели она и поче да га милује по руци.
– Све знаш и сама. Страх се неки у мене увукао.
– Какав страх?
– Бојим се да ће ме покољења проклињати.
Она ћути. Ћути и милује му руку.
– Хајде попиј.
– Узми и ти.
– Знаш да не волим.
– Мало. Са мном.
Устаде и донесе још једну чашу. Насу до половине. Куцнуше се ћутећи.
Он искапи, па сам насу поново.
– Може ли човјек сам себи да дâ право да буде господар живота и смр-
ти над толико људи?
– Не знам тачно. Вјероватно може ако је предодређен за то.
– Много ми је тешко, мала.
– Да си са мном било би ти лакше.
– Немој ноћас о томе.
– Волиш мене, а ожењен си другом. Но, нећу о томе, кад велиш.
– Требаш ми.
– Па, ту сам.
– Хтио бих да плачем, мала.
– Плачи. Хајде плачи. Није срамота. Сузе су за људе. Сигурно су крупне
сузе у војводе.
– Крупне, мала, крупне. Угаси то свјетло и сједи овдје.
Угаси свијетло, па му сједе у крило. Мрси му густу браду.
– Велики мој. Мој велики дјечко.

ДЕСЕТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

1.

Врата од штале се нагло отворише.

– Напоље, бандо комунистичка! Излази!

– Брже! Брже! Напоље!

Постројише их испред оне штале. Неке одмах повезаше. Међу свезани-а је и Милорад. Жене и лакше затворенике не везаше.

Има их око осамдесет.

– Покрет! – чује се команда.

Поведоше их према Синьавини.

На овој планини застадоше да се одморе. Повезане утјераше у неку талу и затворише док четници ручају.

Поново их истјераше напоље и поведоше. Испред једне куће нека жена знесе кабао пун млијека. Даде им да пију. Стражари не бране.

Испред сљедеће куће стоји друга жена и виче:

– Побијте ту пашчад, браћо, ако за бога знате!

Посљедњи одмор на Вратлу.

Кад крену̀ше, настаде пуцњава. Четници пуцају из пушака, аутомата, ми-раљеза. Сручише у једну јаругу гомилу бомби. Милорад схвата да овом пуц-авом најављују долазак у Колашин.

Спустише се низ Вратло, па преко Липова до моста на Тари. Са друге тране ријеке, на улазу у Колашин, стоји огромна маса људи.

Кад уђоше у шпалир, жене и дјеца почеше да их пљују и гађају баљега-ма.

– Смрт комунистима! – чују се повици.

– Смрт издајницима!

– Смрт зликовцима!

– Смрт јамарима!

Баљеге падају са свих страна по њима, ударају их у лице. Падају и пљу-ачке по њима, а они ћутећи иду.

Милорад је збуњен. Зар је то тај народ за који се он бори? Зар толико у овом крају мрзе комунисте?

Мржњу и гњев у многим очима, на многим лицима није тешко видјети. Код неких се, додуше, виде и сузе и сажаљење, али је мржње много више.

Шта ли су то комунисти учинили да их овако дочекају? Колико их је само изгинуло због овог народа, а народ их сматра непријатељима и издајницима.

– На пасје гробље са њима!

– Удрите их маљевима, ко што су они убијали.

– Нијесу меци за њих! Меци су за људе!

– Удрите Мошину копилад!

– Побијте јамаре!

Тешко је Милораду. Испод ока посматра те људе и сам себе поново пита шта се ово догађа? Какав је ово страшни кошмар?

Поред колоне наиђе колашински тужилац Милован Лабовић са два официра. Примијети међу затвореницима старог Миливоја Зарубицу. Показује га оној двојици. Миливоје је један од најбогатијих људи дурмиторског краја. Све је оставио и кренуо са партизанима.

– Како је, газда Миливоје? – пита га Милован.

Подиже Миливоје главу, погледа га, па вели:

– Како сам видиш, али се са тобом не бих мијењао!

Милован га збуњено погледа још једном, а она два официра се насмијаше.

– Пусти га – вели један. Стара будала.

Стари Миливоје охрабри заробљенике. Подигоше главе. Пркос се у њима јави. Пркосно гледају у шпалир поред пута.

Маса као да осјети ову промјену. Настаде још већи урнебес.

– Смрт партизанима!

– Смрт издајницима!

– Смрт злочинцима!

– На пасје гробље са њима!

2.

Већину Пивљана и Дурмитораца утјераше у велику каушу. Толико их је унутра да готово не могу да се окрену. Кад легну, морају да се скупе, или да пребацују ноге један преко другога.

Ни овдје не добијају довољно воде. За прање кауше воду и не дају, па док се једни умивају други том водом перу под.

Много је нових лица. Милорад се изненади што у затвору нађе доста Васојевића. У Пиви се причало да су сви Васојевићи четници.

Мало прича. Слуша шта други причају. Учи и овдје. Много је школованих људи у затвору од којих има шта да научи.

Упознаје и различите особине људи. Има неких који од породица редовно добијају храну, а ником ништа не дају, а видио је и оне који понешто понекад добију, па све подијеле са осталима. Видио је и људе који затвор храбро подносе, без страха, а и оне који су на смрт преплашени и потпуно смушени.

Свакога дана их по пола часа изводе у двориште. Шетња им много значи, јер се надишу ваздуха. У кауши је загушљиво.

Једног јутра их око десет часова изведоше у круг. Послије неколико минута настаде међу стражарима нека јурњава. Почеше разне ствари растурене по дворишту да склањају, а други утрчаше у каушу да виде да неко од затвореника није тамо остао. Искупише се потом код стражаре, па почеше да закопчавају дугмад и притежу упртаче. Неки се окитише фишеклијама, реденицима и ножевима. И бомбе понеко објеси о појас.

Милораду и осталим затвореницима је јасно да неки од главешина долази у посјету, а највјероватније војвода Павле Ђуришић, чим су се толико успаничили.

– Збор! – повика командир страже.

Затвореници се постројише у два реда. Стражари трче око њих и гурају оне који нијесу добро стали. Управник затвора Илија Тутов виче на сав глас да се пожури. Командир Илинчић са чела равна строј, да све буде под конац, док му фишеклије и ножеви бљеште на августовском сунцу.

На капији се огласи звоно. Отворише се врата. Појави се Павле Ђуришић, а за њим читава свита. Командир страже стаде мирно и рапортира. Илија приђе војводи. Нешто му објашњава.

Војвода поче смотру са десног крила.

Загледује их. Многе познаје. Оне које не познаје представља му командир страже.

Он виче, псује.

– А ти, зликовче. Још те нијесу стријељали!

Наиђе на другог, загледа га.

– Псето комунистичко!

Са некима и разговара.

– Шта ћеш ти, човјече, међу овом багром комунистичком? Нијесу они твоје друштво, ти си поштен човјек и домаћин.

Наиђе поред правника Јагоша Ракочевића.

– Псето издајничко, комунистичко!

– Издајник си ти и ти твоји – не остаде му дужан Јагош.

– Сви сте ви комунисти зликовци!

Јагош се испрси, звекну оковима. Тог тренутка сви оковани звекнуше оковима, па се војвода и не чује.

Командир страже дрекну:

– Не мрдај!

Смирише се. Наиђе поред Милорада.

– Који је овај?

– Јововић из Пиве – вели Илинчић.

– Комуниста?

– Био је, но ни његовима није ваљо, па су га отјерали.

Оде даље.

Стаде испред Миливоја Зарубице. Дуго га гледа у очи.

– Чича Миливоје, шта теби би да одеш са овим убицама? Ти си угледан домаћин и богат човјек. Знаш ли куда си кренуо?

Миливоје се мало понамјести, испрси се, подиже главу, упери поглед право војводи у очи, па мирно вели:

– Господине војвода, ја пођох ђе и сви поштени људи.

Настаде тајац. Сви очекују да ће се војвода разбјешњети, а он само мало пућута, па крену даље.

3.

Са групом затвореника поведоше Милорада Јововића и Милорада Тасовца на суђење.

Судском вијећу предсједава Марко Миловић. Тужилац је Милован Лабовић.

Тужилац га терети да је учествовао у стријељању Душана Бајагића.

Милорад не признаје кривицу.

– Ја јесам био у групи која је стријељала Душана Бајагића, али ја пуцао нијесам.

– Ко је онда пуцао? – пита тужилац.

– Не знам. Било нас је више.

Милорада Тасовца тужилац оптужи да је учествовао у стријељању Илије Кецојевића, Милана Делића и Данила Радојичића. Он признаје. Каже да је такво наређење било. Бесмислено је било да било шта негира, јер је међу четницима у Колашину било и свједока, бивших партизана.

Пошто их саслушаше, потписаше записник, па их вратише у затвор.

Трећег дана их одведоше на изрицање пресуде.

Марко Миловић чита пресуду:

– . . . Милорад Јововић осуђује се на вјечиту робију. . .

Њему је у том тренутку најважније да је избјегао смртну казну, а колико ће на робији провести нада се да неће зависити од четника.

– . . . Милорад Тасовац осуђује се на пет година робије. . .

Готово не може да повјерује. Он доби вјечиту робију за недоказано учешће у стријељању једног човјека, а Тасовац признаје да је учествовао у стријељању тројице, па само пет година робије.

То је, вели сам себи, четничка правда.

4.

Никако се не мири са тим да робија у колашинском четничком затвору. Глад, жеђ, смрад и све остало и може да издржи, али га стално мучи помисао да ће се рат завршити, а њему се неће пружити прилика да се докаже, да га Партија рехабилитује и поново прими у своје редове.

Чим је чуо да једна група затвореника припрема бјекство, одмах им се прикључио.

Покушаше да успоставе везу са члановима Партије који су у колашинском крају остали у илегали. Једном успоставише везу, али се она брзо прекиде. Они напољу, изгледа, нијесу хтјели да ризикују да и они падну у шаке четницима.

Покушаше да искористе сјечу дрва у шумама према Морачи. Ипак је из шуме лакше побјећи него из затвора. Све је било испланирано, веза поново успостављена и чекао се само знак на једној кући. Знака не би ни тог, ни идућег дана. Четници нешто посумњаше, па их више нијесу водили у сјечу дрва.

Пошто овај план пропаде, договорише се да покушају да бјеже из самог затвора. Испланираше да увече када их пуштају у клозет нападну и разоружају стражара. Милорад је имао везу са Обреном Благојевићем, којег су ухватили са Гојком и Сулумијом и довели у Колашин.

Милорад са Тасовцем доби задатак да савладају стражара код клозета, да му отму пушку и да том пушком убију стражара који стоји на степеницама Среског начелства и одатле пази на затворски круг.

Обрен му јави да се због нечега одустало.

ДЕВЕТА КЊИГА О ПАВЛУ

Одавно Павле није био на таквим мукама. Ђенерал Блажо Ђукановић, командант црногорских четника, јавља му да гувернер Црне Горе, италијански ђенерал Пирцио Бироли жели да посјети Колашин. Ни мало му та посјета не одговара, јер ће народ помислити да су комунисти у праву кад кажу да је он са својим четницима слуга окупатора.

Не зна шта да чини. Јасно му је да је Биролијева жеља закон и да се у овом тренутку мора поштовати. Најбоље је, ипак, закључи, да се о свему договори са ђенералом Михаиловићем.

Штаб команданта свих четничких снага и министра војног Краљевине Југославије, дивизијског ђенерала Драже Михаиловића налази се на његовој територији, у Липову. За Павла је то велика част. Ђенерал Михаиловић је за сједиште свог штаба изабрао баш колашински крај.

Дражa се не изненади ни кад га видје, ни када му рече због чега је дошао.

– Знам за ту намеру ђенерала Биролија – вели.

– Шта да чинимо, господине ђенерале?

– Много избора немамо, Ђуришићу. Ти у овом тренутку контакт са Италијанима не смеш да прекинеш. Како ми јављају из Лондона, Енглези планирају искрцавање на јадранској обали тек негде на лето. До тада морамо да играмо на жици и да покушамо да коначно завршимо са комунистима. Лако ћеш ти Италијане истерати из Црне Горе, чим Енглези припуцају са обале.

– Бојим се, господине ђенерале, да ће ова посјета у народу бити лоше примљена.

– То је сигурно, али морамо бити стрпљиви.

Врати се у Колашин умирен. Некако му је лакше послије разговора са Дражом.

Издаде наређење да се припреми дочек Биролију.

Нерадо све то чини, али ако ђенерал Михаиловић каже да тако мора, ваљда нема разлога за бригу. Ипак, неку зебњу од себе не може да отјера. Поново се осјећа као онда кад је пуцао у оног Митровића и кренуо у братоубилачки рат.

Што се дан посјете више приближава, постаје све нервознији. Радије ипак, ђенерала Биролија дочекао плотунима из пушака него хљебом и сољу. сно је њему да је политика курва, али се често из курвалука копилад рађа-

Ноћ уочи генераловог доласка до пред зору није могао да заспи. Сан га ати тек пред свитање.

Опет је сањао оца. Стари љут, намрштен, сједи у његовом штабу. Од говог погледа Павлу хладан зној цури низ леђа.

– Што си се скупио ко миш у гаће? – пита га отац.

– Ништа. Онако.

– Није то онако. Шта ово радиш?

– А шта радим?

– Знаш ти шта радиш. Оно што су највиши издајници српски радили. Ту на призиваш да му се поклониш и да му со и погачу изнесеш.

– Нијесам га ја зво. Сам долази.

– Ћути! Не лажи!

– Не лажем. Тако је.

– Није тако. Да нијеси од њега оружје узео и да му сахан не лижеш не би ни долазио.

– Морало се, стари. Да нијесмо са Италијанима на лијепо комунисти би с зајахали.

– Бољи су од вас! Ћути!

– Како бољи, ако за Бога знаш. Издали су краља, хоће комунистичку аст да уведу.

– Ви сте издајници, а не они. Јеси ли кад чуо да партизани сарађују са упаторима?

– Не.

– Ето видиш. А ви сте са њима раме уз раме. Ко је онда издајник?

– Они ће да униште српски народ, стари.

– Неће горе од вас. Већу бруку ви народу наносите него они.

– Ти то, стари, не разумијеш. Тај њихов вођа Тито ради по задатку Коминтерне. Знаш ли шта је Коминтерна, стари.

– Не знам, и нећу да знам.

– То је њихова комунистичка организација. Међународна. Воде је све ами непријатељи српског народа. Циљ им је да разбију и разједине српски на од. То ми је рекао ђенерал Михаиловић.

– Не знам ја ни за какву ту, како рече, коминтерну. Ја само знам од када овога народа да је издајник онај ко непријатељу сахан лиже, а не онај ко се са им бије. Па ти сада види ко је издајник, ви или партизани, а мени се чини и.

– Није тако стари.

– Тако је. И мучи, да ти ријеч не чујем. Проклеће вас овај народ.

– Немој, стари.

– Ћути! Ћути! . . .

Стари полагано, као измаглица, нестаде, а он се пробуди. Његове ријечи одзвањају му у глави.

Пробудио се тог јутра прије сванућа. Устао је, сјео за сто, ставио главу у руке. Глава га поново боли, али на болове не мисли. Мисли само о томе хоће ли га овај народ једног дана прогласити за Вука Бранковића. Убијеђен је у оправданост оног што чини, а опет зебе. Тешко је, ипак, оправдати толику просуту братску крв.

– Господине војводо, треба да се спремите. Вријеме је.

На тргу се четници постројавају. Пристиже и народ. Постројава се и алпски батаљон италијанских војника. Мрко их Павле гледа, али продужи према улазу у варош.

Бироли треба да стигне из Матешева. Павле нервозно шета и загледује уз пут, када ће избити аутомобил.

– Стижу, господине војводо – рапортира му један четник.

Колона се појави иза кривине. Ђенералово обезбеђење прође, а црна лимузина се заустави испред постројених четника. Из ње изађе омањи дежмекасти ђенерал Бироли. Павле му пожеље добродошлицу, па му принијеше со и погачу.

Због погаче и соли Павлу је најтеже. Тако се не дочекују лажни но прави пријатељи.

Ђенерал крену кроз шпалир постројених четника, према доњем тргу на којем је подигнута трибина. Осмјехује се. Испред трибине изврши смотру свог алпског батаљона, па се попе на трибину у пратњи четничких вођа Баја Станишића, ђенерала Ђукановића, војводе Ђуришића и своја два ђенерала.

Павле гледа ону масу на тргу. Има сигурно 12 хиљада људи. Пред том масом он сада треба понизно да поздрави Биролија. Пред том масом мора да покаже да је сарадник окупатора.

Хоће ли га прогласити за Бранковића?

У микрофон који је постављен испред њих гледа као у пушчану цијев. Лакше би му, чини му се, било да је то пушчана цијев из које ће бљунути ватра у његове груди. Из тог црног чудовишта, зна, неће бљунути ватра, али може бљунути брука за сва времена.

Нема се куда, мора пред микрофон. Мора да погледа у очи хиљаде људи.

Прије. Говор је већ научио напамет. Пожеље Италијану добродошлицу. То му је било најтеже, ово послије ће ићи лакше.

– . . .Прошлогодишњу побуну и крвопролиће у Црној Гори изазвали су извјесни национални одреди и отпадници, из својих личних рачуна и интереса. Одрекли су се свог српског имена, почели стварати некакву црногорску нацију, што је узбудило и усталасало сав честити свијет у Црној Гори, који је са срп-

тном и за српство живио и умирао. Комунисти су искористили овај револт рпског народа и повели га на кланицу. . .

Затвореници кроз прозоре виде сву ову гунгулу. Чују преко звучника и Павла.

– О чему он ово прича? – пита неко.

– О зеленашима Секуле Дрљевића.

– Па, и они су, како сам чуо, четници.

– Јесу, али нешто другачији. Они су за сепаратну Црну Гору, а ови четни-и су продукт великосрпске буржоазије.

– А како он то мисли да су зеленаши организовали устанак?

– Не мисли он то. Он каже да смо ми због њих подигли устанак.

– Ти изроди данас иду раме уз раме, руку под руку са народним издајни-има – комунистима и вјековним непријатељима нашег народа муслимани-а!

– Шта он, море, ово прича? Откуда зеленаши са нама?

– Ћути да чујемо.

– . . . Та шака људи хоће да поремети ред и мир у Црној Гори удружујући е са комунистима. Јављају се на хоризонту нови исфабриковани ђенерали и ригадири, ловци положаја и шићарџије, који немају никакву подршку у народу. Немајући своје војске, гледају једини свој спас у једном поновном хаосу и кла-ву нашег народа и траже нове пожаре за то, пошто су изгубили и посљедњи том националне мисли. . .

– Пи, мајку му његову, ће нас да изједначи са зеленашима. Откуд ми и ни заједно?

– Овим четницима не одговарају ни зеленаши ни комунисти. То вам је, ругови, великосрпски хегемонизам.

СУРА ТРЕЋА – ЕЛ ХАСАН

Хасан почиње да зебе.

Јесте да је очистио читав пештерски крај, спалио многа села и побио стотине Срба, успоставио своју власт као у турска времена, али му се ово што се збива у Црној Гори и Србији никако не допада. Партизани су отишли негдје тамо у Босну, а власт сада и у Србији и у Црној Гори држе четници. А они, опет, добро стоје са Њемцима и Италијанима, па би шејтан могао доћи по своје. Не може се са њима као са партизанима. Они узимају крв за крв и зло злим враћају. Ако се договоре, па крену на Санџак, ува турскога претећи неће. Далеко је Павелић са својим усташама да би му притекао у помоћ.

Одлази редовно у џамију да клања и да се моли Алаху да крмске влахе обрне од његове територије.

Они на црногорској територији, изгледа, зебу још више од њега. Ћазим Сијарић стално вапије да поради нешто код владе Независне Државе Хрватске да се њена територија прошири и на бјелопољски и пљеваљски крај, јер се прибојавају да би четници могли да ударе и да им се наплате за покољ у Ђаловића клисури и Слатини и за све остале покоље и паљевине по Санџаку.

А ови његови осилили. Обогатили се, што од пљачке што од трговине у Албанији, па траже да на влахе ударају и тамо гдје се не смије залазити. Одјекује Сјеница од њихове пјесме:

– Од Берана па до Рашке
скидаћемо главе влашке!

Драго је Хасану што је муслимане ухватио такав занос. Радостан је што се толика мржња у њима пробудила, али се и прибојава.

Његови пјевају, а њега ледени жмарци подилазе:

– Нема врба, кол'ко има Срба,
кол'ко има Срба!

Од тога он и зебе. Лако је побити ове домаће влахе, но шта ће да буде ако навале са свих страна, а одиста нема толико врба колико тих крмских влаха има.

Све га чешће муче тешки снови.

Сања како коље неког попа, а он му вели:

– Кољи, брате, кољи.

– Нијесмо браћа – одговара Хасан бијесно.

– Јесмо, брате Хасане, браћа смо. Ти од мојих водиш поријекло. Исти нам је чукун, чукун дјед био.

– Није, крмче влашки.

– Кољи, брате, кољи – смјешка се тај шејтански поп као да у смрт не иде.

Хасана од тог смијеха хвата ужасан страх. Крв му се у жилама леди од тог смијеха, рука са ножем се укочила, па не може да му пререже јабучицу.

– Хајде, брате. Хајде, кољи.

Хасан од неког страха почиње да се тресе, дрхти. . .

Буди се мокар од зноја. Осјети олакшање што не види оног шејтанског попа.

Само што заспи, сања како су власи ударили са свих страна. Има их као да из земље извиру. Броја им се не зна. Он хоће да бјежи, али куд год крене види влахе.

– Да се вратиш у вјеру! – узвикују.

– Врати се у вјеру, опростићемо ти живот!

– Не! – узвикује Хасан. Не!

– Врати се у вјеру, Хасане!

– Не!

– Покрсти се Хасане, опростићемо ти за све што си нас клао!

– Не!

Однекуда се појављује и онај поп из претходног сна. Иде пререзаног грла, крв му липти, носи један огроман крст и виче:

– У име Оца и Сина и Светога духа, праштам ти брате Хасане!

– Не! Не! Бјежи шејтане влашки!

– Праштам ти и крстим те у Христивоја!

Шејтански поп потеже онај огромни крст и дотаче га. Крст га обори на земљу и паде преко њега. Толико је тежак да хоће у земљу да га утјера. Он покушава да се испод њега искобеља, а около хиљаде влаха урличу:

– Не бој се, брате Христивоје! Само се покај и не бој се!

Сјети се хоџе. Он му је увијек говорио да се, кад му је најтеже, сјети Алаха. Хасан хоће да викне: „Алах уегбен“. Нема снаге.

– Покај се – крклја онај заклани поп. Покај се, брате Христивоје.

– Не! – продра се Хасан.

Скочио је с кревета. Опет је срећан. Нема шејтана.

Она мржња према власима у њему је нарастала. Постала је јача од свега, једини смисао живота. Осјећа да живот неће имати смисла ако Санџак не очисти од влаха.

Испуњен мржњом, кренуо је у Годијево на договор са Ћазимом Сијарићем, Хоџом Растодером, Хоџом Пачаризом, Хусеином Ровчанином и осталим виђенијим људима из Санџака.

Задовољан је био кад је осјетио да је та мржња и у срцима осталих који се у Годијеву окупише код Ћазима.

Један њему непознат човјек, за кога му рекоше да је дошао из Загреба и да га је влада Независне Државе Хрватске послала, вели им да их је окупио због историјског договора. Хрватска влада им, каже, предлаже да садашњу границу помјере на Лим и да десну страну Лима потпуно очисте од Срба.

– Све што је влашко да се протјера и побије, а у све њихове куће угарак. Да се сваки њихов траг утре. Заједно са вама удариће и они око Пљеваља, Чајнича и Фоче. Устаће и они око Бихора и Рожаја, а потпомоћи ће их Косовски комитет. Тако ћемо пресјећи влахе у Србији и Црној Гори да се више никад не саставе.

Хасан уздрхта. Враћа се турски вакат.

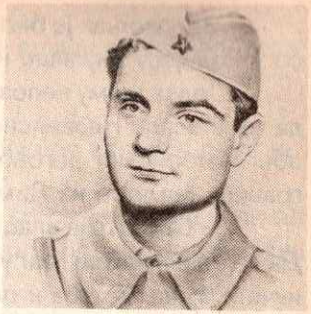

ЈЕДАНАЕСТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

– Прексјутра је Божић, људи.

– Па шта ако је Божић? Ти си комуниста, ваљда си раскрстио са религи-
ом.

– Јесам вала и са црквом и са поповима, но се нешто сјетих.

– А ови ће сјутра сви да се понапијају.

– Нека се напијају колико хоће, само да кога не стријељају.

– А што баш сјутра да стријељају?

– Да обиљеже празник, ето што.

– Немојте људи, само о стријељању – вели Милорад. Неће ваљда сјутра
а стријељају, имају и они душу.

Отворише се врата на кауши. Уђе командир страже. Поче да прозива.
Прозва и њега и Милорада Тасовца. Њих једине из Пиве.

Изведоше их у двориште.

– Ово на добро не слути – прошапута неко.

Милорад ћути. Никада у оцјенама не жури, па ни сада.

У дворишту један четнички официр. Стаде испред њих.

– Слушајте добро – вели им. Ви сте издајници, али вам, ево, дајемо при-
ику да се поправите. Пустићемо вас кућама. Јавите се тамо у команду свог
ијеста. И упамтите: ако се вратите овамо, можете изаћи само на Брезу.

Збуњено Милорад гледа овог официра. Никако му није јасно откуда од-
едном то четничко милосрђе. Збуњен је, али се изласку са робије ипак обрадо-
а. Можда ће брже добити прилику да се прикључи некој партизанској јединици
и поново стекне повјерење Партије.

Ипак, са неким неповјерењем гледа и оног официра и затворски
руг.

– Идите сад – вели официр.

Кренуше према капији, а све се осврћу да их не врате. Можда је ово не-
а грешка, можда је требало да пусте неке друге, а не њих.

Капија се отвори и они изађоше.

– Људи, ови нас стварно пустише.

– Пустише, ма ми никако није јасно зашто.

– А да ово није кака подвала? Да нас неће успут не побију.

– Ако су хтјели да нас побију, могли су и на Брези. Што би нас пуштали, па побили?

– Ништа ја њима не вјерујем.

– Не вјерујем ни ја, али да су нас пустили видиш и сам.

Снијег велики, тешко се пробијају преко Дурмитора, али је то ипак лакше но она кауша у Колашину.

Стигоше у Пиву. Прво свратише у команду код Манастира. Тамо им вале да нико никуда од куће не смије ићи ако га они не позову.

Разиђоше се. Свако својој кући.

Кад уђе у село примијети га један комшија којег су четници мобилисали. Обрадова се па потрча да код старог ухвати муштулук. Трчећи пуцао је из пушке.

Милорадови се зачудише кад га видјеше. Пошто се изљубише стари пита:

– А како вас то пустише?

Милорад све исприча.

– Да нијеси ти што прошпијо? – погледа га стари мрко.

– Нијесам тата. Ђе бих ја то. Никоме није јасно што су нас пустили.

Сједи Милорад кући и размишља како би се докопао Босне. Тамо кажу има партизана. Размишља, али ништа да смисли не може, а све се прибојава да га сјутра слобода не затекне овако као четничког притвореника.

На Светог Саву, упркос забрани да одлази од куће, одлучи да оде до школе на прославу. Ваљда му у команди због тога неће замјерити, сви иду на прославу, а може некога и да види да нешто сазна.

Код школе нађе и Милорада Тасовца. И он дошао. Обрадоваше се један другом.

Око њих се сјатише пивски момци. Питају како је било у затвору, а испричаше им шта се у Пиви догађа.

Истог дана, предсједник општине Никола Пејовић, секретар општине Милорадов рођак Душан Јововић и командир жандармеријске станице Јефто Голубовић написаше протестно писмо команданту четничког батаљона. Написаше да протестују што су из затвора пуштени Милорад Јововић и Милорад Тасовац и траже да се одмах уклоне, јер су опасни по околину.

Ујутру га прије зоре пробуди лупњава на вратима. Неко отвори. Четворица четника.

– Милораде, ухапшен си.

– Срећно било – вели Милорад и поче да се облачи.

Одведоше га у жандармеријску станицу. Готово истовремено друга патрола доведе Милорада Тасовца.

Одведоше их у команду код Манастира.

– Пустили су вас из Колашина и дали вам прилику да се поправите, да постанете поштени људи, а ви по старом – вели им један официр.

– Ништа нијесмо урадили – каже Милорад.

– Све ми знамо. Ево и пријава против вас. Враћате се тамо ђе сте и би-
и.

Опет је у истој кауши колашинског затвора заједно са Тасовцем.

Одведоше их на суд. Процес се обнавља.

Нема Милорад шта да каже осим оно што је рекао на првом суђењу.

Тужилац их је оптужио да су се, умјесто да се поправе пошто им је дата
рилика, поново понијели као издајници и ширили комунистичку пропаганду.

– Шта имаш да кажеш? – пита Милорада предсједник судског вије-
а.

– Нити сам што учинио, нити знам зашто су ме ухапсили.

– Тврдиш да нијеси ширио комунистичку пропаганду за вријеме просла-
е Светог Саве?

– Можда сам погријешио што сам тог дана изашао из куће, али, пошто
ви иду на прославу, вјеровао сам да ми то нико неће замјерити.

Не изрекоше пресуду.

И он и сви у затвору знају шта је. Колашински четнички суд не позива на
изрицање пресуде само оне који су осуђени на смрт.

СЕДМА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Опет те молим, Господе, опрости мени грешном Јефтимију. Опрости ми што сам себи дао право да судим о људима и њиховим поступцима. Дао сам себи исувише велико право, али можда ће ови моји записи и расуђивања некада неком паметнијем ипак користити.

Како оно бијаше речено: „Вук на вука ни у гори неће, али хоће човјек на човјека." Ја бих само то мало измијенио и рекао: „али хоће Србин на Србина".

Често се, одиста, питам: постоји ли у свијету народ поганији и грђи од овога мога. Још нијесам чуо да су се браћа са толико мржње између себе клала, као што се ми кољемо овога рата. Изгледа да је у нама прокључала крв старих господара који су се између себе због престола убијали. Убијао је брат рођеног брата, син (Душан силни) оца, а отац сину вадио очи.

Тако, ево, и данас. „Божји изасланици", четници, на свиреп начин извршавају своју „мисију". Аиде што убијају комунисте, но „што погани од људи чине, што их јуначки не смакну".

Стријељане комунисте не сахрањују на гробљу, јер веле да нијесу достојни да се сахрањују као други људи. Закопавају их као звјерад по шумама, јаругама или тамо гдје гробља никада није било.

И на тебе су похулили, Господе. Од када смо Христову вјеру прихватили, а и прије тога док смо пагани били, своје мртве смо сахрањивали на леђа. Четници убијене комунисте (страшног ли скрнављења вјере Христове) сахрањују потрбушке.

Како несрећници не схватају да својим жртвама тиме ни пера људскости отети не могу, већ само сами себи бруку наносе и свој образ каљају.

Ти црни кукавци још веле да жене нијесу достојне да буду стријељане као људи, да не би „скрнавили и каљали оружје", а не знају несрећници да је свако оружје које на брата пуца већ оскрнављено и окаљано.

И да не би „окаљали" своје „свијетло оружје" они заробљене партизанке вјешају.

У једној борби на Црквинама заробише партизанску докторку Јеврејку Ружу Рут. Знала је несрећна Ружа чим су је ухватили шта је чека, па се за смрт припремила. Никаква мучења четницима нијесу помагала да од ње нешто дознају.

Потом су припремили вјешала. Извели су затворенике да из школског воришта искапају ону справу на којој се дјеца премећу кад раде фискултуру, ратило је ваљда зову. Однијели су то вратило на ливаду код Колашина и ту га оставили. У чуду су се затвореници питали чему ће то служити.

Ускоро је читав Колашин видио чему ђачка разбибрига може да послу-и. Од вратила су начинили вјешала за Ружу Рут.

Добош одјекује колашинским улицама, а добошар из гласа виче и оба-ештава народ да сви у три по подне дођу и виде како је народна правда сти-а партизанску курву.

Окупи се на оној ливади маса народа. Ћуте и чекају. Стражари доведо-е Ружу и предадоше џелату. Ружа мирно посматра шта се око ње чини.

Сама стаде на столицу испод омче. На запрепашћење Колашинаца, са-а себи стави омчу на врат и ногама одгурну столицу. Као да је хтјела да им ка-е: „Не прљајте ме вашим рукама погани изроди."

Ухватише четници и чобаницу Ђурђу Влаховић. Носила је једну партизан-ку поруку, али није хтјела да призна. Стављали су је на паклене муке, но уза-уд. Доведоше једну жену да је она претреса, и она нађе писмо.

И њу осудише на вјешала.

Опет добошар позива Колашинце да гледају вјешање.

И Ђурђа се сама попе на столицу. Кад џелат крену да јој намакне омчу, она га удари ногом.

– Марш одатле, гаде погани! То ћу ја сама да учиним.

И учинила је. Намакла је себи омчу и одгурнула столицу.

Записах ово да се не заборави. Нека се некада неко покољење, ако ко овај рат преживи, присјети бруке наше. Нека се присјети како су „јунаци" црно-горски своје сестре вјешали.

А и још по нешто има што не треба да се заборави.

На сав глас су четници телалили о комунистичкој страховлади у Црној Гори, а они сада још горе чине. Мјеста у Црној Гори нема у којем затвор нијесу основали, па им и то мало, но подговорише Италијане да логоре отворе. Из никшићког краја је у логоре отјерано око хиљаду људи. У Љешкопољу су ухап-сили 122 човјека, а од њих 73 послали у логор. У Горњим Кокотима су напуни-ли затвор са 200 партизана, па их сада изводе на суд и многе осуђују на смрт. У Пиперима попалише више од 500 кућа, а похапсише 125 особа, све нејач, же-не, дјеца и старци. Затвор су основали и у Братоножићима код Даниловграда и у њега стрпаше око 500 жена, дјеце и стараца, јер им они прави умакоше. На Цетињу им је мали био затвор Богданов крај па отворише још три.

Основаше и некакве народне војне судове, па само изричу смртне каз-не и стријељају. Ако ја умијем овај крвави рачун да сведем, испаде да су за по-ла године стријељали више од 1.300 људи.

Да се ни то не заборави.

ДЕСЕТА КЊИГА О ПАВЛУ

Дуго већ прижељкује овај тренутак. Додијала му је кукњава Срба из Санџака које муслимани пале и кољу, а нико да их заштити. Киван им је још од оног покоља у Слатини код Бродарева. Они који су преживјели овај масакр причали су да ни дјецу у колијевци нијесу поштедјели, да су жене силовали па клали, а ни једна кућа у селу остала није. Жеља за осветом постајала је у њему све јача што су муслимански покољи били жешћи и чешћи, али му ђенерал Михаиловић никако не дозвољава да крене на муслимане. Стално говори да је програмом четничког покрета предвиђено протјеривање муслимана из Санџака, али да још није вријеме. Нијесу, каже, сазрели услови. А Павле се боји да кад услови сазру, Срба у Санџаку више неће ни бити.

Послије покоља Срба у Буђеву крв је у њему узаврела, али Михаиловић и даље каже да се сачека.

Коначно је, ево, ђенерал Михаиловић проценио да су услови сазрели и одобрио му да организује поход на муслиманска села у Санџаку и да се обрачуна са Хасаном Звиздићем, Ћазимом Сијарићем, Пачаризом и осталима. Италијанска команда, процијенио је Михаиловић, има сада доста сопствених проблема, па неће обраћати значајнију пажњу на ову четничку операцију. Уз то, рекао му је ђенерал, више се не може ни чекати, јер су муслиманске вође сачиниле план за потпуно уништење Срба у Санџаку и формирање турске државе између Србије и Црне Горе.

– Господине ђенерале, требало је ово давно да урадимо – рекао је Михаиловићу.

– Ја, Ђуришићу, изузетно ценим твој патриотизам и твоју храброст, али теби жеља за осветом не дозвољава да трезвено размишљаш. Мислиш ли да и мене не боли то што смо дозволили да Анте Павелић отме срце Србије, Немањину престоницу, и своју државу ту формира.

– Не би он смио овамо да привири да га ова фукара турска није звала. Са црним ђаволом ће се удружити против Срба.

– Све то ја Павле знам. Знам и да су Срби начинили историјску грешку што су им после првог балканског рата дозволили да овде остану. Исто је то као да смо ставили гују у недра. Но, ево сада је тренутак да се та историјска грешка исправи.

Са осјећањем да креће у свети рат, сазвао је све своје команданте на договор у Шаховићима.

СУРА ЧЕТВРТА – ЕЛ ХАСАН

– Ајде види шта пише у Књизи о убијању невјерника.

– Хоћу бег-ефендија, ма сам ти већ чито много пута.

– Добро, ајде, не мораш да читаш, но ми реци шта оно пише о суздржавању.

– Па, пише, ако се они суздржавају да се суздржавамо и ми.

– А суздржавају ли се они?

– Ако ћемо по правди, ми смо први овог рата почели.

– Јесмо овога рата, али су они први на нас ударили и државу нам уништили.

– Јесте бег-ефендија, и о томе смо причали.

– Причали смо, но хоћу опет. И Алаха ми, наљутићу се на тебе. Ти све као да хоћеш да кажеш да смо ми криви, као да су ти власи милији од нас, а хоџа си.

– Немој тако бег-ефендија.

– Хоћу море. Хоћу и горе да ти речем. Видиш да ће све да нас побију, а ти као да нијеси сигуран шта у Курану пише. Знам ја и без тебе шта је Пророк рекo. Срце то мени говори да не читам књигу. Посљедњи метак, за посљедњег Србина!

Бијес га хвата. Све се одједном обрнуло. Као да им је Алах окренуо леђа, па пусти влахе да их пале и убијају. Он је хтио да крене у свети рат и све што је српско побије и преко Лима претјера, а ево га власи заскочише.

У бјелопољском крају попалише више од тридесет села. Погром су направили и око Пљеваља, Чајнича и Фоче. Ува муслиманскога тамо не претече. Живе су их у кућама спаљивали. Дјецу у колијевци су клали.

– Мртви се бројати не могу! – просикта бијесно.

– Шта велиш, бег-ефендија?

– Велим, поклаше нас. Нико претећи неће. Шта да чинимо ако овамо крену?

– Не знам, бег-ефендија.

Не зна. Лако је то рећи. Не зна ни он. Нико не зна шта сада да чине ако Павле Ђуришић на Пештер крене? Зауставити их не може, има их на хиљаде, као у оном шејтанском сну.

Не остаје му друго него да оде у џамију. Да се помоли Алаху да одврати влахе од Сјенице.

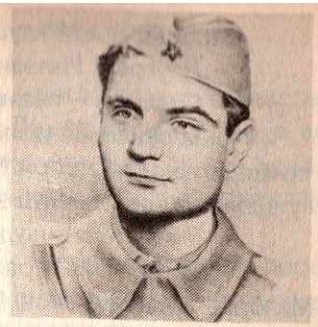

ДВАНАЕСТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

Сваког јутра, кад се пробуди, ослушкује. Очекује да чује кораке ходником, да се отворе врата кауше и да га одведу на посљедње путовање до Брезе.

Не плаши се да стане пред пушке. Не осјећа страх. Само је туга у њему. Умријеће као издајник и петоколонаш. Издајник је и за партизане и за четнике. Стријељаће га, никада неће успјети да докаже да није издао Партију и револуцију.

Трачак наде јави му се кад доведоше Гојка Окиљевића.

Исприча им Гојко да су четници грдно пострадали од партизана на Неретви. Готово су потпуно разбијени. Партизани сада преко Херцеговине иду за Црну Гору. И он је био са њима. Заноћили су једне вечери сјеверно од његовог села, а јужно су били четници. Он није могао да чека идући дан да би посјетио своје у селу, па га четници у кући ухватише. Каже да су партизани вјероватно већ ушли у Црну Гору.

И по четницима се нешто примјећује. Некако су омекшали, не галаме и не пријете као раније.

Зато се Милорад понада. Мјесецима чека на стријељање, неће га ваљда баш сада, можда ће партизани стићи прије но он стигне на ред.

Сада опет сањари како ће са пушком у руци поново стећи повјерење Партије. Из једног таквог сањарења трже га нека галама у дворишту. Неко притрча вратима и провири кроз мали прорез, одакле се када је главни улаз затвора отворен могло видјети двориште.

– Њемци! – повика.

Сви се згледаше. Знају да Њемци без неког разлога нијесу дошли.

– Људи! Њемци разоружаше четнике!

Сви грунуше према вратима.

– Пусти ме да видим!

– Чекај да видим ја!

Чудна нека радост у људима. У том тренутку заборавили су да је у дворишту њемачка војска. Важно им је било да су њихове стражаре разоружали.

– Одведоше их!

Испред врата кауше зачу се глас неке затворенице.

– Другови! Излазите! Њемци разоружаше четнике!

– Отварај! – повикаше ови изнутра.

Она скиде мандал са врата, па сви изађоше у двориште. Милорад први стиже до капије. Отвори. Угледа напољу групу њемачких војника. Зачуше шкрипу капија па се окренуше. Један нешто викну и Милорад се врати.

– Раскујте ме људи! – виче Љубиша Милачић.

Иван Цицмил зграби сјекиру из кухиње. Љубиша стави ногу на пањ, а Милорад придржа оков. Цицмил удари сјекиром, оков пуче.

Расковаше још двојицу, кад Њемци упадоше у двориште.

Наредише да се построје, па их поведоше. На тргу, виде, сједе четници. Оружје и опрема скупљени на средини трга.

– Нећемо са комунистима! – завикаше четници.

– Нећемо са комунистима! Не доводите их овамо!

– Бјежите од нас, говна комунистичка!

Загаламише и комунисти.

– Издајници!

– Талијански лижсахани! Дође и вама црни петак!

– Нећемо са комунистима!

Неко загријева:

– Нема више мармеладе, да четници мажу браде!

Затворенике поведоше на једну ливаду изван вароши. Наредише да посједају. Послије пола сата их поново потјераше према тргу. Четници више не бјеху тамо. Примијетише да колона четника замиче путем према Матешеву. Потјераше и њих истим путем. Испред њих, један мали тенк и десетак војника. Позади такође једна десетина са малим тенком. Са обе стране војници иду поред њих. Четнике са стране не чувају.

Поче шапат да се организује бјекство.

– Да бјежимо међу четнике, људи, њих неће побити.

– Вала нећу са њима, па нек убију.

– Дајте људи, кад буде нека згодна шума да бјежимо.

– Ни говора. Нема бјежања. Ако останете живи одговараћете због тога. Нико да није покушао да бјежи – вичу неки чланови Партије.

Неки од четника заостају. Не могу да иду. Њемци их тјерају да иду брже. Неки од партизана искористе ту гужву, умијешаше се међу њих, па послије путем побјегоше. Четници се буне. Пријавише Њемцима да су се комунисти умијешали међу њих.

– Нећемо са комунистима! Побијте их! – вичу четници.

– Срам вас било! – загрмје Ђорђије Лазаревић. Зар вам није било доста братске крви но је још тражите!

Четници се постиђени, умирише.

Многи не могу да повјерују својим ушима. Ђорђије Лазаревић брани комунисте од четника, а сам је доста крви партизанске пролио.

– Код Ђорђија, изгледа, прорадила савјест – вели неко.

– Чини ми се да је закаснио.

Вјерују да их воде према Подгорици. Иако су неки били против бјекства, договорише се да предвече бјеже кад буду испред Лијеве Ријеке. Боље је, веле, да бјеже ноћу, јер Њемци неће моћи да их гоне, а и бјежаће низ брда.

Од Матешева окренуше лијево према Беранама. Васојевићи предлажу да се бјежи са превоја изнад Краљских Бара.

Стигоше од пилане Ђуровића у Пецком Лугу. Четници посједали поред пута. Партизане скренуше са десне стране пута на једну зараван. Постројише их леђима према ријеци. Гледају према путу, а преко пута постављена три тешка митраљеза.

Згледаше се између себе.

– Људи, готово је – вели Милорад Зарубица. Ако сад не побјегнемо, нећемо никад.

Њемачки официр нешто командова војницима. Они залегоше за митраљезе и почеше да увлаче реденике.

– Бјежите! Изгинусмо! – завика Вељко Крстајић.

Како је ко могао скочи и поче да бјежи. Неки полијегаше ту по земљи. Оковани остадоше. Бацише се на земљу.

Митраљези осуше по бјегунцима.

Милорад јурну према неком купињаку. Запе за купине и паде. Док се искобељао остадоше му опанци. Не обзире се на њих, но потрча између јова и скочи у ријеку. Вода му дође до грла. Непливач је, а шињел га вуче према дну. Скиде шињел и капут, па поче да млатара рукама и ногама.

Меци око њега фијучу на све стране.

Одједном осјети земљу под ногама. Поче да трчи даље. Чакшире пуне воде, отежале, пуче дугме, па спадоше. Извуче ноге из њих, па настави го.

Губи снагу. Не може више да бјежи. Не може ваздух да ухвати. Угледа један овећи камен. Леже иза њега.

Горе пуца. Штекћу митраљези, аутомати. Зрна прште по пијеску око оног камена. Ухвати мало ваздуха, па гледа куда би даље. Одлучи се да трчи уз ријеку према једној шуми.

Устаде и јурну. Ни сам не зна одакле му поново толика снага. Нађе се у оној шуми. Заклони се за једно дрво, па стаде да осмотри. У близини види Вељка Крстајића, Милорада Загубицу и Косту Ђурђића. Рукама му дају знак да иде према њима.

Дотрча до њих, па се склонише дубље у шуму, ако крене потјера да могу да умакну.

Њемци их не гонише.

ЈЕДАНАЕСТА КЊИГА О ПАВЛУ

Када уђе у штаб изненади се. Отац, љут, смркнут, мује му из очију сије-ају, сједи у једном ћошку.

Не би Павлу мило кад га видје. Нити је случајно дошао, нити је без разло-а овако љут.

– Помаже Бог, стари. Откуд ти?

– Како смијеш на очи да ми изиђеш?

– Зашто? Шта сам учинио?

– Опет се правиш блесав. И кад си мали био такав си био! Не знаш, као, шта си учинио.

– Не знам, стари, Богом се кунем.

– Христ је реко не куни се у Господа. А поготову се лажно не куни. Што сатрије толике људе?

– На које мислиш?

– И на једне и на друге.

– Комунисти нијесу људи.

– Ако им је чавка памет попила не значи да нијесу људи. Како пише у „Светом писму"? Колико пута треба брату да опростиш?

– Седам пута седамдесет.

– А ти? Јеси ли им ти опростио?

– За њих нема опроштаја. Комунисти не могу да нам буду браћа.

– Христ је рекао, сине: „Како судиш, тако ће ти се судити."

– Не жалим да погинем, само њих да уништим. Ако их не уништимо, они ће уништити српски народ.

– А што сатрије ове друге, твоје?

– Које моје?

– Ове твоје. Четнике.

– На шта мислиш, стари?

– Знаш ти добро на шта ја мислим. Поведе их на Неретву, на кланицу. Колико их је преживјело?

– Њемци су нас преварили. Послали су нас право на партизанске ми-траљезе.

– За то те ја и питам. Ће је памет и теби и осталима вашим главарима? Имате ли ви и мало мозга. Како можете Њемцу да вјерујете?

– Мислио сам да је и њима стало да униште комунисте.

– Њима је стало да униште Србе, Павле сине. Свеједно је њима јесу ли Срби комунисти или четници, за њих су сви Срби православна вјера, а Папа им је реко да православну вјеру треба уништити. Од када постојимо већи су нам непријатељи били католици но Турци.

– Није баш тако, стари.

– Тако је, синко, тако. Да је католичка Европа хтјела да помогне Србима, још би Лазар на Косову Турке сатро и вратио их одакле су и дошли. Више је католицима одговарало да на Балкану имају Турску, ислам, но велику православну Србију. Ми стално мислимо да нам све невоље од Турака долазе, вовијек смо католике за браћу призивали, а највише смо од њих страдали. Ево вам и сада подвалише да се између себе искољете.

– Видим шта смо учинили.

– Ништа ти не видиш. Да видиш, давно би се са браћом измирио, не бисте и једни и други гробља пунили.

– Они су за све криви, стари. Они су издали српство и повели српски народ на кланицу.

– Ћути! Ти ћеш мене да учиш! Ко да ја то не знам. Знам ја да је комунизам и овај рат који су они повели подвала српском народу. Да их што више изгине. А шта си ти урадио, да то спријечиш? Умјесто да им очи отворите, ви их убијате без милости.

– Са њима другачије не може.

– Ћути! Лажеш, могло је! Могло је да је памети било. Све у „Светом писму" пише. Лијепо тамо пише да се кукољ из жита не вади док не сазри, да се са кукољем и жито не почупа. А ви сте тек што је проклијало хтјели кукољ да истријебите, па су вам сад пуна гробља.

– Никакав договор нијесу хтјели да прихвате.

– Зато што нијесте умјели. Мозга немате. Толико школованих официра, а дозволисте да вас неки тамо Тито, кажу не зна се ни ко је ни шта је, све намагарчи.

– Али, стари. . .

– Ћути кад ја говорим! Читав српски народ вуче за нос и води на кланицу, а ви му још помажете!

– За Бога, стари, учинили смо све што је могло.

– Ни ријечи више! Ништа ви нијесте учинили. Ништа! Шта сте сијали то сад и жњете.

Зној га облива. Стари бијесан као рис, само сикће. И што је најгоре, Павле види да је све у праву. Ничим не може да му се супротстави.

– Са Њемцима сте се удружили! Против браће! Никада вам то овај народ опростити неће.

– А они? И они се са Њемцима удружише против нас.

– Није истина! То ви сада измишљате да оправдате своју погибију на етви.

Одавно га није видио овако љутог.

– Чујеш ли ову тутњаву? То су Њемци. Свима ће вам главе доћи!

Одиста се чује нека тутњава. Као да је близу. Ту негдје у Колашину.

– Господине војвода. Господине војвода.

Отвори очи. Нема старога. Буди га ађутант.

– Господине војводо.

– Видим да је свануло. Ево сађу.

– Њемци улазе у Колашин.

– Какви Њемци! Откуд они?

– Не знам. Пун их је град.

Скочи и притрча прозору. Трг пун Њемаца. Камиони, тенкови. Један ицир са пратњом иде право према штабу.

– Дај да се обучем. Брзо!

Закопчавао је дугмад кад онај официр са пратњом уђе.

Павле га поздрави војнички. Официр, имао је чин капетана, отпоздрави нешто рече на њемачком.

– Господине мајоре, господин капетан каже – преводи један из тње – да сте ухапшени.

Павлу поче земља да се измиче испод ногу. Једва се прибра да пита:

– Могу ли да питам господина капетана зашто?

Преводилац преведе питање, па одговори:

– Господин капетан каже да није његово да вам то објашњава. Он има ређење да вас ухапси и одведе у Београд.

„Ће ти је била памет, мој Павле. Све си ово могао да очекујеш послије г на Неретви."

– Могу ли још да питам господина капетана шта ће бити са мојим једини-ма?

– Господин капетан каже да је наређено да се четници заједно са затво-ницима партизанима одведу у логор у Грчку.

– Зар заједно са комунистима?

– Господин капетан каже да сте ви четници већа опасност за Трећи Рајх комуниста, па не види разлога да вас раздвајају.

Павле мало поћута, па вели.

– Добро, господине капетане. Спреман сам.

ОСМА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Оче наш који си на небесима. . .

Молим се опет Господу да погледа народ мој е ће се истријебити. Молим се и по ко зна који пут питам какво је ово проклетство пало на нас. Ни Италијани ни Њемци нас тако не побише, као што се између себе покласмо.

Четнички затвори по Црној Гори толико се напунише да више мјеста у њима нема. Не могу све комунисте да побију, па их предају Италијанима да их воде у логоре. Само из колашинског затвора у једном дану пред крај априла четници су одвели и предали Италијанима 313 затвореника.

Гањали су четници партизане по планинама као зечеве ево више од годину дана. На прсте се преживјели готово могу избројати.

Сада четници упадоше партизанима у ступицу. Кренули према Неретви да заједно са Њемцима, Италијанима и усташама униште партизане. Успут мобилисаше све што је за пушку било и поведоше. Многима се у борбу није ишло, али су морали. Мобилисаше, не знајући, чак, и неке комунисте и скојевце.

Још док су ишли према Неретви појави се незадовољство и поче расуло. Партизани се некако извукоше из њемачког обруча, па са лијеве стране Неретве поставише клопку четницима. Грдно су ту четници пострадали. Мртве бројати нијесу могли нити су кад имали бјежећи назад према Црној Гори. Многи су, извукавши главу, кућама побјегли, тако да се њихов војвода Павле са мало војске у Колашин врати.

Нијесу се људски ни одморили од борби на Неретви, кад Њемци упадоше те их разоружаше. Како чујем, њемачка обавештајна служба сазнала је да се четници спремају да дочекају Енглезе на јадранској обали и да ће сада на њих окренути оружје. Заједно са затвореницима партизанима одвели су их негдје у Грчку у логор.

Тако Њемци „помирише" моју завађену браћу. Но какви су, бојим се да ће се и тамо у Грчкој међу собом поклати.

Партизани сада из Херцеговине надиру у Црну Гору. Четницима које не разоружаше још изгледа памет није дошла, па опет уз Њемце против њих.

А Италијани, желећи да уплаше људе да не прилазе партизанима, почеше да стријељају затворенике које су им четници предали. Из логора у Бару изведоше 180 затвореника па их постријељаше по разним градовима Црне Горе.

И даље напрежем мозак да ово што се око мене догађа разумијем, али никако не могу. Само ми је једно јасно: куд се год окренем, једино смрт видим.

И ја се у те моћне савезнике, Русе и Енглезе, надам. Ако брзо овамо не стигну, помињаће се у будућности у историји да су овдје некада живјели Срби, јер ће мало ко претећи. Оне који братоубилачку борбу преживе побиће касније Њемци.

Остаје ми да се молим Господу.

ТРИНАЕСТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

1.

Доље код ријеке пуцњава утихну. Уплашише се мало наглог мука, као да осјетише самоћу.

– Колико ли их побјеже? – вели Вељко више за себе.

– Не вјерујем да је много – каже Милорад. Чини ми се да сам ја посљедњи умако у шуму.

Срећни што побјегоше, а тужни што многи изгинуше ћутећи кренуше у правцу Комова. Наиђоше на Вука Дација и Жарка Лакетића. Предвече се спустише према Тари.

Сваком осим Вељку нешто фали од одјеће- Милораду највише. Нема ни обуће ни одјеће. Само гаће и кошуљу.

Загледује своје голе ноге, па се чак и насмија. Без гаћа се враћа у слободу и револуцију.

Присјети се свега што се у Пиви догађало. Можда у томе што се без гаћа враћа револуцији и има неке симболике.

Иду узводно уз Тару да пронађу газ. Прећоше је па се запутише према Морачи.

Послије два дана батргања, набасаше на Седму крајишку бригаду. Послаше их у штаб IV црногорске бригаде, потом у штаб II дивизије, а одатле сваки у своје командно мјесто.

Док иде према Пиви Милорад чује грување топова.

2.

Упаде право у њемачку офанзиву. Свуда по Црној Гори згаришта. Чује да се мртви не могу бројати. Страдају и породице четника и њихове присталице. Они нијесу бјежали, надајући се да им Њемци неће ништа, а њима свеједно. Убијају све.

Очекивао је да ће га неко испитивати како је затворен, како је побјегао. Стрепио је да ли ће партизани у њега имати повјерења. Да ли ће му поново рећи да иде кући?

Једино што га питају јесте како су побјегли и како су Њемци разоружали четнике. Четничкој несрећи сви се радују.

Одмах га укључише у послове. Прво задужење му дадоше да однесе једно писмо Сави Ковачевићу.

Срце му лупа од узбуђења. Добио је прилику да се поново докаже, да поврати повјерење Партије. У стању је да изврши било какав задатак, само да докаже да није петоколонаш.

Послије повратка са Сутјеске, Покрајински комитет задужи Радоја Дакића да од разбијених партизанских јединица послије битке на Сутјесци формира нове и ојача старе партијске ћелије.

Радоје позва Обрена Благојевића на договор.

– Слушај, Обрене, нешто морамо да учинимо. У читавом овом крају једва да је остало десетак чланова Партије. Морамо појачати партијски рад. Има ли кога овдје кога би одмах могли да примимо у Партију.

– Има. Али се ти сигурно нећеш сложити.

– Добро. Кажи о коме је ријеч?

– О Милораду Јововићу.

Радоје се изненади. Поћута мало.

– Зар нема бољих?

– Нема. Оданијег Партији не можемо наћи.

Опет Радоје мало поћута, па вели.

– Добро. Примићемо га.

Позваше га да дође на састанак, јер је поново примљен у Партију. Милорад се изненади. Вјерује Обрену, но се опет побојао да се неко са њим шали, или је ријеч о забуни, или ће га поново искључити из партизана.

Како су могли да га поново приме у Партију кад није имао времена ничим да се докаже? Ништа посебно није учинио да докаже своју вјерност Партији.

Ипак, није било ни забуне ни преваре. Поново је члан Комунистичке партије. Живот је поново добио смисао.

ДВАНАЕСТА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

Мислио је да ће логор у Пољској много теже подносити, али се брзо привикао. И сам се изненадио. Теже му је падало оно ислеђивање у Београду. Тражили су од њега да каже какви су дугорочни планови четника, а он је упорно понављао да је једини циљ четничког покрета уништење комуниста. О плановима четника да окрену оружје против Трећег Рајха у погодној прилици тврдио је да не зна ништа и да то није тачно.

Од логорске чамотиње постао је безвољан и ћутљив. Пада у неку апатију. Сада је јасно да је њемачка сила поклекла и да ће савезници добити рат, а комунисти се тамо у његовој земљи извукоше. Прибојава се да ће по завршетку рата створити своју власт, а онда је све враг однио као у Русији.

Сједи тако сатима и мисли о комунистичком злу које није успио да искорijени.

Помишља да оде код команданта логора са предлогом да га врате у Црну Гору уз обећање да ће се обрачунати са комунистима. Кад год на то помисли сјети се да су га Њемци и ухапсили зато што му нијесу вјеровали, па ће се само џабе понижавати.

Помисао да комунистичке вође у Црној Гори ликују што је он у логору увијек га разбјесни. У једном таквом тренутку бијеса одлучи да бјежи. Зна да је Црна Гора далеко, али ће му бар савјест бити мирнија, јер није сједио скрштених руку.

2.

Чамац се полако приближава десној обали Дунава. Само да се земље српске домогне биће све другачије. Неће више морати да бјежи од сваке сјенке. А црвени у Црној Гори ће га тек упамтити.

Чамац се заустави, а он искочи. Прекрсти се.

– Хвала ти господе – вели сам за себе.

Само што направи један корак, неки глас из мрака дрекну:

– Руке увис!

Овај глас га није уплашио, а ни узбудио. Зна да је на домаку Београда, ђу својима.

– Наши смо, браћо – вели и подиже руке.

– Не знам ни да ли смо наши, ни да ли смо браћа – вели онај глас, а пред њега се створише тројица са упереним пушкама.

– Претреси га.

Док држи подигнуте руке, један га препипава.

– Ја сам Павле Ђуришић, браћо.

– А ја сам свети Илија.

– Озбиљно вам говорим. Побјего сам из логора.

– Овај се још фали да је побјего. Ајде полази!

Види да је свако објашњавање узалудно, па пође. Ваљда ће неки њихов арјешина бити паметнији и пустити га да оде у Црну Гору.

Зору сачека у неком београдском затвору. Ујутру се појави један офи-р.

– Господине Ђуришићу, заиста ми је жао, али морамо да вас предамо мачким властима.

– Побогу браћо, а ја пола Европе превалих да се Србије домогнем.

– Верујте ми, господине Ђуришићу, немоћни смо.

3.

Не може да се начуди зашто га већ 40 дана држе у београдском затво-. Вјеровао је да ће га или стријељати због бјекства или поново вратити у онај огор у Пољској, а они га упорно држе овдје. Нијесу га чак ни испитивали.

Успио је да преко стражара пошаље поруку предсједнику српске владе енералу Милану Недићу, али ни од тога не би користи. Можда порука до њега ије ни стигла.

Опет је запао у депресију. Био је тако близу циља, а поново се нашао у твору.

Када су се отворила врата ћелије није се ни окренуо. Свеједно му је ко и што долази.

– Господине Ђуришићу, слободни сте.

На вратима стоји неки Недићев официр. Павле није сигуран да га је ра-мио.

– Шта велиш?

– Кажем слободни сте. Ђенерал Недић је интервенисао да вас ослобо-е.

У њему нешто задрхта. Скочи са кревета.

– Господину ђенералу дугујем неизмјерну захвалност. Надам се да ће ми се пружити прилика да му се одужим.

– Господине Ђуришићу, сада ћете поћи са мном да се мало уредите. Послије подне ће вас примити министар Рајха за Југославију, господин Херман Нојбахер.

– Шта он хоће од мене – изненади се Павле.

– Ја то не знам. Моја је дужност да вам се нађем на услузи и да вас допратим до господина министра.

Нојбахер га прими срдачније него што је могао и да претпостави.

– Господине Ђуришићу – вели му – жао ми је што је до свега овога дошло. Ваше хапшење је била грешка. Од вас очекујемо да ћете и даље са нама сарађивати. Колико сам о вама информисан, непријатељ нам је заједнички.

– На кога мислите, господине министре?

– На комунисте. Информисан сам да их и ви мрзите као и ја.

– Господине министре, ви их никада не можете мрзити колико ја.

– Драго ми је да то чујем. Комунисти су озбиљан и опасан противник. Очекује вас много посла. Ви се у вашем крају једном заувијек морате обрачунати са комунистима.

– То је моја света дужност, господине министре.

ЧЕТРНАЕСТА КЊИГА О МИЛОРАДУ

1.

Протутња њемачка офанзива. Са групом Пивљана, Милорада послаше
Жабљак, у Дурмиторски одред. Другови су му указали још једно повјерење
добио је пушкомитраљез.

Формираше нову чету, а она убрзо прерасте у батаљон, па Милорад по-
аде командир вода, а убрзо комесар чете.

Револуционарни занос у њему је све већи. Не мисли више на искључе-
е из Партије, на колашински затвор, понижења кроз која је прошао. Нема
емена за то. Сада размишља о слободи за коју се бори и о новом друштве-
м поретку који са слободом треба да дође. Размишља о благостању које ће
омунистичка партија донијети свим људима. Сања о времену у којем ће сви
уди бити равноправни без обзира на свој положај у друштву, на вјеру и наци-

Њемци су отишли из дурмиторског краја, па се сада партизани гањају
остацима разбијених четничких јединица. Четници се најчешће предају, мада
ма и оних који гину, а неће да се предају. Ухваћене четнике предају команди
еста. Тамо им се суди. Оне који докажу да нијесу окрвавили руке пуштају ку-
ма, а остале стријељају.

2.

У Пиву однекуда наиђе Саво Бурић са једном групом Никшићана. Од
таба батаљона затражи да га једна група војника отпрати до Врховног шта-
.

У пратећи вод одредише и Милорада са његовим пушкомитраљезом.

Од Пивске планине кренуше истим путем који су се недавно према Су-
есци повлачиле партизанске јединице. Око пута свуда гомиле несахрањених
ешева. По завојима се види да су многи били рањени, па дотучени.

Што се више приближавају Сутјесци, лешева је све више. Страшан
рад се свуда осјећа. Лешеви се већ распадају. Дјелови људских тијела који

су били на сунцу потпуно се исушили, па остали само костури преко којих се затегла сува кожа.

Видећи ову страшну кланицу, Милорад се сјети Саве Ковачевића. Чуо је да је и он овдје негдје погинуо у јуришу испред своје дивизије. А недавно му је носио писмо.

Када су га одредили да однесе Сави писмо, уздрхтао је од неког страха и узбуђења. Питао се да ли ће га препознати. Шта ће му рећи страшни Сава?

Сада га више нема.

Нема многих са којима је у овај рат пошао.

Поред сваког леша застане дјелић секунде. Тражи Саву. Не да би се радовао што га види мртвог, већ да га сахрани. Осјећа потребу да га сахрани. Све му је опростио.

ДЕВЕТА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

Молим се господу да се овај несрећни рат што прије заврши, да се крв братска више не пролијева. Колико видим, комунисти ће из овог рата изаћи као побједници. Нека побиједе. Не сметају мени комунисти, иако у Бога не вјерују, само нека се рат заврши. Нека дође њихова власт као у Русији, ако је то божја воља, јер се без његове воље ништа догодити не може, само да се рат што прије заврши, да се род мој не затре.

Господе који си на небесима, нека буде воља твоја.

Нека буде воља твоја, а ја знам да ћеш се једног дана осврнути на род мој и да ћеш милостив бити према њему.

Само да овај рат род мој не затре, пробудиће се он поново као што се у доба вожда Карађорђа пробудио. Узалуд је било Синан паши што је спалио мошти светитеља Саве, сјећање нам није избрисао.

Прибојавам се, истина, новог Синан паше, овог који народ мој завади и искрви и који хоће коријене да му почупа.

Чујем да је овај нови Синан паша смислио нову пакост: Црногорци, веле, нијесу Срби. У гробу ће се владика Раде превртати.

Чујем, исто, да су главари партизански ову нашу несрећну Југославију издијелили на некакве републике. Кажу да ће Црна Гора бити посебна република, па посебна Македонија, па Босна и Херцеговина, па Хрватска, па Словенија, а оно што са ове стране Дрине остане доће му Србија.

Опет границе кроз мој напаћени српски народ ударише. Само што се не затријесмо прошлога рата да тих граница не буде, а ево нас опет дијеле. Ваљда Синан паша рачуна да ће тако лакше Србима да влада и да ће их тако расрбити.

Расрбљује нови Синан паша мој народ, а Срби опет за њим као брави на солило. Нико на своју главу не мисли, но је сваки за њега спреман да погине.

По ко зна који пут се питам како нам тако памет попи. Као да је неке врађбине бацио међу нас. Закрви нас и подјели, а ми му још и пјесме пјевамо.

Пјевамо му пјесме, а он све ми се чини, опрости ми боже ако гријешим, о злу нашем ради. Чујем да је ту скоро негдје код Београда на Сави погинуо Иван Милутиновић. По Црној Гори се шушка да није погинуо од мине, како је

речено, већ да је убијен с леђа. Прича народ да има нечег чудног и у погибији Саве Ковачевића, а и неких других Срба познатијих комуниста.

Шта се то догађа ја тачно не знам. Знам само да је сигурно да су неки црногорски комунисти свјесно јуришали на италијанске и њемачке бункере како би их зрно погодило. Чинили су то да би погинули јуначки од непријатеља да их не би убили њихови, комунисти.

Један дурмиторски партизан, истакнути комуниста, полазећи у борбу рекао је свом пријатељу:

– Ако чујеш да сам погинуо и да ме је метак погодио у чело или у груди знај да сам погинуо од непријатеља, а ако ме је метак ударио са стране или у потиљак, убили су ме другови.

Дуго ми је било загонетно зашто четници више од свих комунистичких вођа мрзе Мошу Пијаде. И у народу се уврежило мишљење да су сва зла у Црној Гори од њега дошла. Чудно јесте зашто је он поред толико других крајева на почетку рата дошао баш у Црну Гору. Ако је дошао да организује комунистички покрет и устанак, није морао. Могао је да оде у неки крај гдје је то потребније било, јер је овдје доста комуниста било и без њега, а устанак није морао да подиже, јер га је народ сам подигао. Све ми се чини да у тим народним причама нечега има и да је баш он понајвише смутио Црногорце, по наређењу тог његовог вође Тита, тог новог Синан паше.

Разни људи код мене наиђу, па свашта чујем. Чујем тако, и то од комуниста, да тај Тито много нешто зазире од црногорских комуниста. Изгледа да многи црногорски комунисти никада нијесу прежалили бившег вођу Петка Милетића, сјећам га се још из онога првога рата – комитовао је око Никшића, а да то нови вођа зна. Чудно је неким српским и црногорским комунистима било то што је Петко одједном нестао а вођство преузео човјек за кога нико никада чуо није, па су многи проглашени за „петковце", а то је изгледа био велики гријех. А сада се прича да „петковци" још нијесу своје гријехе окајали, па зато неки и добијају метак у потиљак.

Можда се Синан паша боји да ће га, ако се рат брзо заврши, а изгледа хоће, питати послије гдје су Петко и Симо Марковић, па вели боље је да их на вријеме уђутка, јер мртва уста не говоре. Е, колико ја могу да сконтам, ту се неће крије и тајна Мошиног доласка у Црну Гору. Хоће Синан паша свако сјећање да нам затре: народу на Светог Саву, а комунистима на Петка Милетића.

Много пута сам се питао и како му све ово пође за руком. Колико год о томе размишљао увијек се враћам на двије ствари: простоту и проклетство српске словенске душе. Простоту – да и црном ђаволу лако повјерује, а проклетство – да је свака српска несрећна душа жељна власти. Свако би у овом мом несрећном народу хтио да господари и заповиједа, па кад власт осјети све остало заборави. Због наше лакомости на власт смо до овога и дошли. Да се око власти нијесмо кроз вијекове крвили не би Турци даље од Марице крочили, а не би ни кроз сву потоњу историју Европи за поткусуривање служи-

и. Изгледа да за обје ове наше особине Синан паша добро зна и да их вјешто ористи. Неки који су се власти дочепали спремни су све да учине због прести-а, а остали због своје просте душе вјерују у то што им они говоре да чине. Гле-ао сам те обичне комунисте, војнике, како лако у смрт иду. Убијеђени су да ће ихова смрт донијети срећу читавом човјечанству, па са осмјехом умиру. Чи-ило ми се понекад да срећни умиру.

Гледајући њих сјећао сам се Лазаревих ратника. Они су са својим кне-ом одабрали царство небеско јер су само тако могли силу Муратову да поби-еде. У смрти су Турке побиједили. И ови комунисти вјерују у своје царство ебеско – комунизам и зато лако у смрт иду. Они ми личе на Лазареве рат-ике, али ми овај који их води не личи на Лазара, нити они око њега на војводе Милоша, Милана, Ивана . . . Њима се, изгледа, више допада царство земаљ-ко, јер су читавог овога рата, како чујем, били подаље од сваког мјеста поги-ије.

Опет ја размишљам и судим о људима и оном што се око мене збива, а а почетку рекох да нећу да судим ни о чему већ само да запишем што видим и ујем. Отргне ми се, иако не би требало. Нека о свему овоме суде они који ће, ад све ово прође, мртве збрајати, ако их икада буду могли побројати.

ТРИНАЕСТА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

Све се слегло око штаба и буљи у звучнике из којих трешти нека њима далека музика. Чека се говор краља Петра.

Павле зна да само краљев говор може да колико–толико поправи расположење четника који падају у очајање. Црвена армија већ улази у Србију и свуда разоружава четничке јединице, а од Енглеза ни трага. Партизанима сада прилазе и они који пушке нијесу мрчили читавог рата. И многи четници прелазе у њихове јединице. И највећој будали је јасно на чијој је страни побједа.

Осјетио је он да ће комунисти надјачати још по повратку из Београдског затвора. Знао је чим је Италија капитулирала да ће и Њемачка пасти на кољена. Осјећао је то, готово видио, а ипак је прихватио сарадњу са Њемцима, прихватио је од њих и оружје и храну и жестоко кренуо да се обрачуна са комунистима. Унапријеђен је и у чин потпуковника, и то два пута. Прво му је краљ Петар преко Драже Михаиловића дао тај чин, а потом га је још једном у исти чин унаприједио и Милан Недић кад је ишао у Београд да од њемачког команданта прими Хитлерово одликовање, највеће које Трећи Рајх даје, гвоздени крст.

Ђенерал Михаиловић га је прекоријевао што се слика са њемачким официрима и што је јавно у Београду примио Хитлерово одликовање. Знао је и он да је, примајући ово одликовање, кренуо путем издаје, али се надао да ће, ако побиједи комунисте, добити прилику да ту љагу са себе спере.

Сјећа се, кад се вратио из Београда са гвозденим крстом у џепу, имао је осјећај да му се и официри и војници подсмијевају и да га некако другачије гледају него раније.

Један од официра је ушао у штаб и рекао:

– Честитам, господине војвода.

– На чему честиташ? – погледао га је мрко.

– На одликовању.

Осјетио је бол у стомаку, као да га је нож пресјекао. Као звијер је зарежао на несрећног официра:

– Напоље! Марш напоље, сунце ти крваво!

Дуго те вечери није могао да заспи. Ни сам не зна колико је ракије по-
ио. Пио је све док се није скљокао на патос.

Сањао је да долази кући. Из далека види да отац стоји на вратима. Ко-
ак му постаје несигуран. Зна да је нешто урадио, да је стари љут, али не може
се сјети шта.

– Не прилази овамо! – повика отац са врата.

Он застаде.

– Зашто стари? – пита а сав дрхти.

– Знаш ти зашто. Под овај кров више да нијеси крочио.

– Али, стари, да ти објасним. . .

– Не прилази кад велим! Нећу праг кућни да ми каљаш. Од када постоји
ћа Ђуришића у њој се издајник родио није до тебе! Одби!

– Чекај, стари! Моро сам.

– Мичи ми се с очију, е ћу те својим рукама убити.

Оцу се одједном у рукама створи пушка. Тргао се од страха, покушао да
стане са патоса, али није могао. Као да га је онај гвоздени крст вукао ка зем-
и. Просто га је приковао да не може да се помјери. Завуче руку у џеп, напипа
ст, хтио би да га извади и баци, али не може да га подигне. Тако је мали, а те-
и од планине.

Ађутант га је подигао на кревет.

– Баци га – промрмља он.

– Кога господине војвода?

– Њега. Баци га.

– Не знам кога, господине војвода.

– У џепу је. Баци га.

Ађутант завуче руку у џеп. Напипа одликовање и извади.

– Баци га – крклја Павле, а осјећа олакшање.

Сада, док чека говор краља Петра, чини му се да га нешто пече из оног
епа у којем је донио одликовање из Београда. Неки му жмарци полазе лије-
ом страном тијела.

Музика на радију престаде. Спикер најави његово величанство краља
етра II. Гомила четника око штаба одједном ућута. Павле уздрхта. Загледа се и
у звучник као да ће у њему видјети самог краља, као да му из те металне ку-
је долази једино спасење.

Краљ поздравља народ и војску у отаџбини. Говори о ситуацији на свјет-
им ратиштима, па о ситуацији у Југославији. На крају позива све четничке је-
нице да приђу маршалу Титу и његовој народноослободилачкој војсци.

Четници постадоше парализована маса. Гомила унезвијерених лица.
авлу поче да се мрачи пред очима.

Да ли је ово могуће? Краљ их позива да се придруже комунистима?

Неће да вјерује у оно што је чуо.

Да ли је то одиста био краљев глас?

Одједном из масе парализованих четника неко запјева, а једна група прихвати:

– Чича Дражо ми ти се кунемо
да са твога пута не скренемо!

2.

– Господине војводо, долази Чича! – утрча стражар усплахирено у штаб.

– Ко долази?

– Чича. Ђенерал Михаиловић.

Павле се зачуди. Зашто ли се Дража одлучио да дође код њега, кад је договорено да он сјутра њега посјети?

Некако му се то не допаде. Мора да постоји неки разлог што је ђенерал Михаиловић пошао у његов штаб. Није му то мило, као што му није било мило кад је сазнао да Чича не намјерава да се пробије према Словенији, иако су већ читаву Босну прегазили.

Са капетанима Аџићем и Шошкићем изађе напоље да сачека ђенерала.

Дража прилази раширених руку:

– Ако неће брег Мухамеду, хоће Мухамед брегу – вели и загрли Павла.

Павла ово збуни, али ништа не рече. Позва га унутра, а пратња оде у једну споредну зграду.

Док сипају ракију, Дража пита:

– Како је било у путу?

– Ужасно. Много рањеника, тифусара, а најтеже су нам жене и дјеца.

– Има ли ко да брине о рањеним и болесним?

– Има, има. Ја сам, Чича, издао наређење да ујутру рано кренемо код тебе, јер смо тек малоприје завршили послове око смјештаја.

Дража се насмија.

– Ма пусти то. Шалио сам се оно око брега и Мухамеда. Знам ја које су те невоље притисле. Мене посебно брину избеглице које су за тобом пошле.

– Никако их нијесам могао избјећи.

– У тешкој смо ситуацији, Павле. Готово безизлазној. Ја сам се надао да ће савезници наћи начина да зауставе грађански рат у Југославији. Ђенералу Вилсону сам понудио неколико десетина хиљада наших бораца за операције против Немаца, а ни одговорио ми није. А Руси су нам створили очајну ситуацију. Борити се противу Руса, узело би се као борба против савезника, а Руси

с убијају и разоружавају. Овамо није стигло ни десети део снага које су из
бије кренуле. Овом хаосу је и краљ допринео оним позивом да пријемо ко-
нистима.

– А куда ћемо сада из овог казана, Чича?

Дража се замисли. Ћути неко вријеме.

– Да. Како ствари стоје, изгледа да ћемо опет у шуму, у герилу, па кад
си напусте нашу земљу – нови устанак.

– А да ли Врховна команда узима у обзир пробој ка Словенији?

– Да. О том питању сам расправљао са осталим официрима у Врховној
манди. Мислим да је повратак у Србију боље решење. Ако одемо у Словени-
може нам се догодити да будемо истиснути из земље, а то никако не би ва-
ло. Боље је да останемо у земљи, јер ја мислим да ово неприродно прија-
ъство између западних савезника и комуниста не може дуго потрајати. Међу
ликим савезницима мора доћи до разрачунавања, а ми у том тренутку мора-
бити у земљи, под оружјем. Зато све војне јединице треба да преформира-
у групе од по десет до двадесет људи које би се разним правцима пребаци-
у Србију. У даном моменту, дићи ћемо устанак и збацити са власти комуни-
е.

Павле се изненади. Био је готово запрепашћен.

– Да ли то значи да би овдје оставили рањенике, болесне и избјегли-
?

– Гледали би да све болесне и избеглице сместимо по српским кућама
вим крајевима.

3.

Никако му се не свиђа Чичина намјера да се врати у Србију. Изгинуће
мо до посљедњега. И они који су до јуче са четницима били пристаће уз нову
аст и пушке на њих окренути, а западни савезници се неће тако брзо са Руси-
посвађати као што Чича мисли. Није му једино јасно како искусан војсково-
као што је он то не може да види.

Не постоји друго решење него да се земља напусти, да се некако до-
гну Енглеза. И књижевник Драгиша Васић тако мисли, Калабић и већина
ицира исто мисли, али је Чича тврдоглав. Неће ни да чује да се земља напу-
и. Још се нечему нада, а и краљ Петар их је на цједилу оставио.

Нервозно шета по соби чекајући да се преговарачи које је послао на
станак са људима Секуле Дрљевића врате. Сви су у штабу били убијеђени да
Секула једва дочекати ову прилику да помогне четницима и тако се рехаби-
тује пред српским народом. Надали су се и да му савјест неће дозволити да
ађу у оваквој ситуацији остави на цједилу, без обзира на све досадашње не-
оразуме.

Бећир Томовић уђе смркнут.

– Причај – вели му Павле.

– Боље је да не причам, војводо.

– Шта је било?

– Секула тражи да признамо његову владу, да њега признамо као политичког вођу Црногораца и врховног команданта војске. Тражи да се четници назову народна црногорска војска, да се подијеле у три групе и пређу на лијеву обалу Саве, а потом упуте према Загребу.

– Тако, дакле?

– Тако, војводо.

– Мајку му издајничку!

ПЕТА КЊИГА О СЕКУЛИ

Зна Секула да је ратна срећа варљива, да се све лако преко ноћи обрне, али да се ништа од онога што је предвиђао, планирао и очекивао не оствари, никако не може да схвати. Дуге анализе свега што се догодило и што се догађа указују на један његов крупан пропуст. Није реално судио о ономе што се догађа у свијету и Европи, јер није расуђивао хладне главе. Заслијепљен мржњом према Србији и Србима, није довољно далеко могао да види. Да га та мржња није заслијепила морао је предвидјети да Њемачка овај рат не може добити. Коцкарским рјечником речено, све је ставио на једну и то прву карту, не размишљајући много колико се још адута у игри налази.

Заиграо је на њемачку карту, све рескирао, а на крају и они изневјерише. Сада ни њима то не може да заборави. Оставише га на цједилу послије капитулације Италије. Повјеровао је тада да је дошао његов прави тренутак, па је њемачкој команди предложио да се успостави самостална црногорска држава у којој би власт била искључиво у рукама његових „зеленаша". Њемци његов предлог нијесу прихватили. Отворено му је речено да он у Црној Гори нема подршку, јер су „зеленаши" у мањини. Формирали су Црногорску народну управу, а за предсједника поставили Љуба Вуксановића. Чак су га и његови „зеленаши" изневјерили, јер су прихватили сарадњу са Љубом.

И његов пријатељ, поглавник Анте Павелић се промијенио. Ево већ дуго „нема времена" да га прими. Већ неколико пута је Секула захтијевао од министра ванјских послова Независне Државе Хрватске да његов Национални комитет призна као легитимну владу независне Црне Горе. Алајбеговић се стално нечим изговара, па је Секули јасно да и ови у Загребу неку игру играју.

Послао је у Беч Симу Марковића – Штедимлију а у Берлин Душана Кривокапића, да шта око владе пораде, али им слабо шта полази за руком.

Сада, кад је јасно да Њемци губе рат, чини му се да поново има прилику да освоји власт у Црној Гори и формира самосталну државу.

Павелић га једног дана позва и вели да покушава да успостави везу са Енглезима и уз њихову помоћ очува Независну Државу Хрватску.

– Наша једина шанса је неспоразум до којег међу савезницима мора доћи – вели му поглавник. Све док Њемачка није оборена на кољена, Енглези и Руси су имали исте интересе. Сада је све другачије. Енглези ће жељети да уз

помоћ Американаца имају под својом доминацијом што више земаља, јер им је јасно да ће тамо гдје дође руски војник доћи и социјализам. Зато се морамо повезати са Енглезима и очувати независност наших држава.

– Процјене су вам сасвим тачне, екселенцијо.

– Убијеђен сам да ће Енглезима више одговарати независна Хрватска и независна Црна Гора него комунистичка Југославија.

– У то сам убијеђен.

– Ја ћу, господине Дрљевићу, успоставити везу са Енглезима. И за вас и за нас. Али, ни ваш задатак није ништа мање значајан.

– Спреман сам да за Црну Гору и братски хрватски народ учиним све.

– Као што видите, драги пријатељу, рат је кренуо другим током од наших очекивања и предвиђања. Ми свој основни задатак нијесмо извршили: наш непријатељ је само дјелимично уништен. У овом рату уништено је сигурно бар милион и по Срба, али их је доста остало. Премного их је остало, господине Дрљевићу. Сада више немамо времена да их потпуно уништимо, али зато можемо ликвидирати њихову војну силу, а послије да чекамо бољу прилику и очистимо Балкан од цигана.

– Господине поглавниче, бићу најсрећнији човјек на свијету ако добијем прилику да пружим свој допринос остварењу заједничког циља.

– Ево шта је ваш задатак, господине Дрљевићу. Треба да намамите четнике да дођу овамо.

– За Бога, екселенцијо, како то мислите? Па они више мрзе ваше усташе него комунисте.

– Знам ја то, господине Дрљевићу. Генерал Михаиловић није наиван, зна он да смо само у Јасеновцу побили близу милион Срба. Али и он има исти циљ као и ми – да се домогне Енглеза, да побјегне испред Црвене армије. Е, сад, видите, господине Дрљевићу. Да би генерал Михаиловић са својом војском дошао до Енглеза, мора да прође овуда. Другог пута нема. Или споразум са нама, или на кољена пред Црвеном армијом. Ви сада имате историјску улогу: да увјерите четнике да ћемо их пропустити да дођу до Енглеза.

– Разумио сам екселенцијо. Али, ту су и моји Црногорци?

– Ништа не брините. Нека они само овамо дођу. Српске четнике ћемо разоружати, а послије побити, а црногорске ставити под вашу команду. Тако ћемо имати и војску. Уз помоћ Енглеза вратићете се у Црну Гору са својом армијом. А онда ћемо ми први признати вашу владу.

– Има ту један проблем, господине поглавниче. Да би та армија заиста била под мојом командом, требало би ликвидирати читав командни кадар.

– Господине Дрљевићу, то је ваш проблем. Ви само кажите мојим људима ко вам смета, а за остало не брините.

ЧЕТРНАЕСТА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

Пошто искапи читаву флашу, баци је у зид. Стакло се разлеће по со-
и.

– Донеси још – загрмје.

Ађутант уђе са новом флашом.

– Немојте више, господине војводо.

– Ћут!

– Да вам донесем нешто да поједете.

– Појешће тебе црна земља ако ми се не склониш с очију. Бјежи!

Исколачи очи на несрећног ађутанта. Прљаве браде, рашчупане косе, сколачених очију, личио је на звијер или самог ђавола. Ађутант уплашено кре-
у назадачке не скидајући поглед са његовог лица.

– Шта си се забуљио?! Нијеси ђавола видио.

Ађутант затвори врата и нестаде.

А можда и јесте видио ђавола? Можда он више и није човјек но црни ђа-
о, а ово више можда није земља но пакао. Одавно је ово постао пакао, па
што би он друго био но ђаво.

А пакао тек долази. Тек ће се и он и ови људи које је за собом повео наћи
паклу.

Сада зна да је због мржње према комунистима дозволио себи да пође
утем издаје. Како се другачије у највећем свјетском рату може назвати њего-
а сарадња са Италијанима и Њемцима, а комунисти надјачаше. Долази им и
рвена армије. Да су стигли Енглези, видјели би ко би у овом рату био издај-
ик.

Но сада је све готово. Остаје му једино да тугује што Енглези нијесу сти-
ли прије Руса и да ракијом тугу залива.

Не пије више из чаше. Наврће из боце. Ракија га све више осваја, ноге
у му отежале.

Не види излаз из пакла. Ни сам ђаво му више не би помогао.

Зашто му се ђаво све вријеме мота по глави?

Можда због тога што су браћа?

Личи ли он на ђавола?

Отетура се до огледала. Опет види оно ужасно црно лице, које и јесте и није његово. Опет се онај цери иза стакла.

– Шта је? Сад си се уплашио. Све си ово сам тражио.

– Нијесам. Бог ми је свједок да сам се за свој народ борио.

– Не помињи Бога. Да си на њега мислио не би ову кланицу у Црној Гори направио.

– Они су кланицу започели.

– Ехе, хе, хе. Ко ће ти сада вјеровати?

– Сва Црна Гора то зна.

– Будало. Нити ће ко знати, нити ће смјети да зна. Ти ћеш бити издајник. Пљуваће те и они који су ти до јуче пјесме пјевали. Сви ће те се одрећи. Никоме више нећеш требати.

– Остави ме, црни, бар ме ти не мучи.

– Како да те оставим кад смо браћа?

– Бјежи сотоно!

– Немој послије да ме тражиш.

– Шта се ово догоди, црни?

– Сјећаш се шта ти је реко отац? Мозга нијесте имали. Мржња вам је била јача од разума.

– Јесте, црни. Толико сам их мрзио да нијесам мислио шта може да се догоди.

– Ето видиш. А они су мислили. Изазвали су вас да са њима заратите, па вас онда жедне преко воде превели.

– Шта да радим црни?

– Бјежи.

– Нема се куд.

– Бјежи код Секуле.

– Ће ћу код њега, па он би ми се прије крви напио но ови црвени.

– Моли га да те прими.

– Тамо су усташе. Поклаће нас.

– Секула је пријатељ са Антом Павелићем.

– Превариће ме?

– Друге ти нема. Или бјежи код усташа да те пропусте према Енглезима, или чекај Русе.

– И црни ђаво је бољи од црвених.

– А шта мени фали? Браћа смо.

– Бјежи црни. Остави ме.

Удари руком у огледало. Стакло пуче, а њему потече крв. Загледа се у крваву руку.

И крв је црвена као комунисти. Зашто крв има комунистичку боју?

Скљока се на столицу.

Нема друге. Мораће да клекне пред Секулом Дрљевићем. Мораће за
ћ да моли издајника, човјека који више мрзи Србе него сами усташе. Мо-
е да га моли да он замоли своје пријатеље усташе, српске крвнике, да га
пусте да са војском прође до савезника и побјегне од црвене немани.

У блато си се увалио велики војвода. Сва се твоја слава у блато сручи-

Запјева:

– Ђуришићу, млад мајоре,
купи војску прије зоре.

2.

– Јесу ли сви постројени?

– Јесу, господине војводо. Чекају вас.

– Идемо.

Испред штаба на једној пољани постројени његови четници. Још више
адатили, прљави, изморени, измршавјели. Најмање личе на војску.

– Мирно! – чу се команда.

Павле обиђе строј. Све то и не личи на војнички строј, већ на гомилу
ника.

– Помози Бог, браћо – вели Павле.

– Бог ти помого, војводо!

– На мјесту вољно! – опет се чу команда.

– Читај – каже Павле.

Један официр изађе пред строј и поче да чита:

– Дневна заповјед црногорској народној војсци. Ваш командант потпу-
ик Павле Ђуришић преко својих опуномоћених изасланика дошао је у везу
ном као предсједником црногорског државног вијећа. Споразумјели смо
а се убудуће зовете и да будете црногорска народна војска. Ја сам ваш вр-
и командант. . .

Павле их гледа. Многи се мрште. Многима ово није право. Није ни њему,
се друго ништа не може.

– . . . Налазимо се на подручју Независне Државе Хрватске. . .

Боже, ако те има, помози овим јадним људима. Зашто их остави на ми-
и немилост богохулницима? Зар су ти они милији од нас?

– . . . Дала вам се прилика да непосредно осјетите топлину пријатељ-
хрватског народа и његовог великог поглавника према црногорском на-
. . .

Знају да је то лаж. Види то на њиховим лицима. Откуда им усташе могу
пријатељи. Знају, али ћуте.

– . . . Борит ћемо се раме уз раме са јуначком хрватском војском про-тив заједничког непријатеља. Моја је заповијед да се покоравате наредбама потпуковника Павла Ђуришића, који ће командовати у моје име и по мојим упутствима. Предсједник црногорског државног вијећа др Секула Дрљевић.

Док је читана ова дневна заповјест, Павле је размишљао да ли потом да им нешто каже. Да их мало охрабри.

Не зна шта да им каже. Ништа није успио да смисли.

3.

Са зебњом у души настави Павле пут кроз Босну. Највише га мучи рас-пис ђенерала Драже Михаиловића у којем пише да је он послије потписивања споразума са Секулом Дрљевићем извршио „формалну издају према народу, краљу и команди". Уз то, ђенерал Михаиловић позива све српске четнике да напусте његове јединице и каже да ће Ђуришића Равногорски суд лишити чина и огласити за издајника. Чак су, пише у прогласу, све савезничке команде обавијештене о његовој издаји.

Зна и он да ово што је учинио личи на издају. Пактирање са Секулом Дрљевићем и усташама не може да буде ништа друго но издаја, али друге није било. То је био једини начин да ове људе сачува.

У Лијевча Пољу наредио је одмор. Да се сви прикупе и предахну.

У зору га је пробудила пуцњава. Јавише му да усташе нападају са свих страна, а да је грдно пострадала Гатачка бригада. Погинуо је и поп Радојица Перишић.

– Дрљевићу, сунце ти крваво издајничко – просикта.

4.

Данима се ломата по Босни, а излаза нигдје. Куд год крене наиђе или на усташе или на партизане. Усташки авиони стално бацају летке у којима Секула позива четнике да се ставе под његову команду, а у служби независне државе Црне Горе.

Покушао је да се домогне Козаре, није успио. Пробој према Словенији није успио. До Бихаћа није могао да дође и тамо су га дочекали.

Изгледа да им је свима куцнуо судњи час.

Многи побјегоше главом без обзира према Црној Гори, а неке јединице прећоше Секули Дрљевићу.

Поново доби поруку од Секуле да му нуди преговоре. Зна да му ништа не може вјеровати, али му друге нема, па прими емисаре Душана Кривокапи-

и Јанка Дрљевића. Веле да му гарантују да се ни њему ни његовим људима
ће ништа догодити ако се стави под Секулину команду.

Зна да га лажу. Осјећа то, али ипак пристаде.

Са оно мало људи што му је остало крену на поклоњење Секули у Стару
адишку.

СУРА ЗАВРШНА – ЕЛ ХАСАН

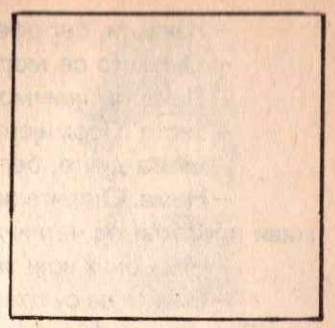

Некако као да то више није она варош.

Нема пјесме, халакања, пуцњаве. Мук је прекрио Сјеницу. Читаву Пештер, читав Санџак је неки мук притиснуо. Ни хоџа са џамије да се јави. Улицом само понеко журно прође. Сви се у куће затварају.

Хасан се смркао. Само ћути.

Опет зли вакат муслиманима дође. Ваља толику просуту крв влашку плаћати. Сва је срећа што четници не побиједише и што Енглези не стигоше овамо прије Руса. Са партизанима ће се неко рјешење наћи. Опростиће им, а четници би им сјеме затрли.

У авлији чекају они што су га свих ових година слушали и на влашка села ударали. Чекају да им каже шта сада да чине.

„ Буди сад мудар, Хасане, па смисли шта да се чини."

Негдје из подсвијести му долази мисао шта треба да се чини, али је упорно тјера од себе. Хтио би да пронађе неко друго рјешење, нешто што га неће подсјећати на то најболније. Колико год покушавао да нешто смисли, увијек се враћа на то једно испробано рјешење, на оно што је неки његов предак учинио.

Не. Само то не. Опет ће им се ова влашка фукара подсмијевати.

Опет ће да кажу:

– Ко једном капу промјени, сто пута ће је мијењати.

Боли то Хасана. Пече га као огањ. Утробу му разара, али од тога побјећи не може.

Лупну у под.

– Ево ме, бабо.

– Нека уђу.

Његови најбољи људи улазе погнутих глава. Гледају скрушено у под.

– Мехраба, бег-ефендија.

– Мехраба – вели Хасан.

Гледа их. Нијесу то више они људи, осиони, бијесни, жељни влашке крви.

Дуго ћуте. Нико да му у очи погледа.

– Хоће ли неко што да прозбори?

– Кажи ти, бег-ефендија. Шта да чинимо?
– Оно што се мора.
– Да промијенимо капе?
– Јесте. Промијените капе.
– Нема друге, бег-ефендија?
– Нема. Ставите петокраке, па кад дођу на сав глас вичите да сте једва живи претекли од четника.
– Има оних који знају.
– Вичите да су то четници. Ко год на вас прстом покаже вичите да је четник. Горе ће му бити него вама.
– Хоће ли бити тако, бег-ефендија?
– Хоће. Притајите се и чекајте. Такав је земан. Мора се.
– Докле, бег-ефендија?
– Док наше опет не дође.
– А ти? Куда ти, бег-ефендија?
– У Турску. Вратићу се кад дође ваkат.

ПОСЉЕДЊА КЊИГА О ПАВЛУ

1.

У сумрак стигоше пред зидине казамата у Старој Градишки. Испред капије их сачекаше усташки пуковник Судар, Секулин министар Душан Кривокапић и Душан Павловић, који је недавно напустио Павла и прешао Секули.

Зидине у мраку застрашујуће дјелују. Свима се срце стегло. Ако уђе унутра, ко зна да ли ће икада изаћи.

– Господине потпуковниче – вели Судар – предлажем да право одемо на вечеру у команду логора.

– Идемо – вели Павле, а нешто му хладно око срца.

Поведоше их према згради команде, па у велику салу. Кад посједаше, Судар вели:

– Господине потпуковниче, жао ми је због ових незгодних момената. То је ваша унутрашња црногорска ствар и за ово што се догодило не би требало да кривите Хрвате.

– Ја, господине пуковниче, за ово што се догодило могу да кривим само себе.

– На срећу – додаде пуковник – сада је све изглађено. Надам се да више неспоразума нема. Ујутру ће код вас доћи господин Дрљевић, па ћете се договорити о даљој организацији.

Једва је чекао да се вечера заврши. Био је и преморен, а и није му се разговарало са овим пуковником.

Ујутру сви изађоше на круг. Чекају Секулу. Треба да одржи говор. Од њега ни трага.

Павле нервозно шета по кругу. Предосјећа да је нека подвала у питању, па нареди да војска изађе из логора и крене према једној оближњој шуми.

Колоне четника кренуше савским насипом, а Павле се врати у собу да се спреми. Ускоро утрча ађутант Предраг Цемовић.

– Војводо, наши се враћају!
– Зашто?
– Неко им је рекао да си ти наредио.
– Ово је нека подвала! Идемо брзо!

Истрчаше у двориште.

– Војводо, капија је затворена! – виче неко.

– Око логора су тенкови и митраљези! – дотрча други.

Група официра и нешто преосталих војника окупи се око њега.

– Шта ћемо, војводо?

– Браћо, ово је издаја! Превари нас Секула Дрљевић! Ако неко остане жив, од мене му је аманет да то псето издајничко убије!

Приђе један усташки официр.

– Господине потпуковниче, зову вас у команду логора.

Логорска капија се отвори. Уђе један тенк, а за њим одред усташа.

– Баците оружје! – чу се усташка команда.

Сви гледају у Павла.

– Нема друге. Баците оружје – вели Павле, па погнуте главе пође са њим официром према команди логора.

2.

Док сједи у ћелији, чу да су Секулини зеленаши формирали некакав пријеки суд и да ће све оне који су ухапшени извести на суђење. Бијес га хвата. Како дозволи да га Дрљевић тако превари? Боље би и честитије било да су изгинули, но што се усташама и зеленашима пустише у руке.

– Дрљевићу, Дрљевићу. Земља ти кости избацила – шапуће сам за себе.

Из логора, однекуда, доприје пјесма:

– Заклињем се вјеран бићу
самo Павлу Ђуришићу.
Заклињем се вјеран бићу
и за њега погинућу.

Познаје те гласове. Туга му се нека у душу увуче.

Врата се отворише. Два стражара, један усташа и један Секулин, вели му да пође са њима.

Устаде без ријечи.

Уведоше га у једну собу. Одмах му је било јасно да је то Секулин пријеки суд. Предсједава Бошко Аграм, командант новостворене црногорске народне војске, а чланови су Душан Павловић и Вукосав Дрљевић.

– Име и презиме – пита га Душан Павловић.

Павле га дуго гледа. Душан скреће поглед. Не може да издржи. Поново рече:

– Име и презиме.

– Фукаро – проциједи Павле кроз зубе.

– Говори име и презиме! – продра се Аграм.

– Фукаро – мирно, са иронијом опет вели Павле.

– Натраг у затвор! – изрече бијесно Бошко Аграм пресуду.

3.

Брава шкљоцну, па се врата ћелије с треском отворише. Гомила усташа стоји у ходнику.

– Напоље! – продра се један.

– Брже, мајку ти јебем српску!

Павле устаде и пође. Један га кундаком удари у леђа. Посрну, али се одржа.

Скупише их све на кругу логора, па потјераше кроз капију. Воде их према Сави. Поред пута стражари, дојучерашњи његови војници, сада припадници Секулине народне војске. Држе пушке на готовс. Павле погнуо главу да их не гледа.

Утјераше их преко неког моста на лађу, па се лађа отисну од обале и некуд крену.

Био је већ мрак кад се лађа зауставила.

– Излази! Брже!

– Брже, мајку вам српску!

Од обале их потјераше трчећи. Ударају их кундацима, ногама, чиме стигну.

Стигоше испред неке капије. На мјесечини се виде зидови са бодљикавом жицом. Капија се отвори.

Неко га нечим удари по глави, па по леђима. Ударац га ошамути, али успје да се одржи на ногама.

– Улази! Брже, мајку вам српску!

Утјераше их кроз ону капију. Опет неки логор. Зидови са бодљикавом жицом пружају се кроз мрак у недоглед, а унутра мноштво барака.

– Брже! Брже!

Пљуште ударци неким моткама по њима. Посрћу, али трче. Испред њих се отворише врата једне бараке. Павла један усташа силно удари ногом у дупе и просто га убаци у бараку.

Унутра је још мрачније. Једва назире неке људске силуете по земљи.

Не преостаје му ништа друго но да негдје нађе мало простора да сједне. Буљи око себе, али види да је све претрпано. Руком опипа, па се угура поред нечијих ногу.

Она се нога мало помаче, а неки глас вели:

– Пази ће сједаш.

Павле ништа не одговори. Стави руке на кољена па главу на руке.

Онај се поред њега придиже, па сједе. Павле осјећа да га гледа.

– Који си, брате?

– Више не знам ни ја – одговори Павле не дижући главу.

– По гласу бих реко да нијеси из ових крајева.

– Нијесам.

– А одакле си.

– Више ниодакле.

– Сви који смо овдје сада смо ниодакле. Но те онако питам.

По гласу осјећа да је то човјек у годинама. Придиже главу па му одгово-
и.

– Из Црне Горе сам, стрико.

– А ђе те уфатише јадан. Како им се пусти? Толики човјек?

– Будалу је лако ухватити.

– Е, мој синко. Знам ја то. Ми смо ти Срби будале по рођењу. Никоме
по не мислимо, а сваком вјерујемо и сваког за брата својатамо.

– А одакле си ти, стари?

– Ту, испод Козаре.

– Па што тебе у тим годинама затворише?

– Ти, синко, ко да не знаш ђе су те довели?

– Право да ти речем, не знам. Само видим да је неки логор.

– Није ово неки логор, мој синко. Ово је Јасеновац.

– А ђе му то дође?

Старац ћути. Ћути дуго. Павле се окрену према њему. Кроз мрак назире
а га старац збуњено гледа.

– Је л' се ти то, синко, спрдаш са мном?

– Не, кунем ти се богом, но стварно не знам.

– А рекло би се да си школован човјек.

– Није ми, изгледа, школа много памети дала.

– Јеси ли ти Србин, синко?

– Јесам.

– Па како онда не знаш за Јасеновац? Зар ви тамо у Црној Гори нијесте
ли за ово овдје.

– Не. А шта се овдје догађа?

– Видим, имаш браду. Јеси ли ти четник?

– Сада више нијесам ништа.

– Нико ко овамо уђе није ништа, но те ја због наше зле судбине питам.
о изгледу би реко да си неки официр.

– Боље је да не знаш, стари.

– Аха. Значи велику су звјерку уфатили. Нећу те ни питати ко си кад сам
ећеш да кажеш, али нешто хоћу да ти речем. Ја сам ево близу осамдесете. На-
ивио сам се и доста зла видио. Вријеме је да идем на онај свијет. Заклаће ме,
и убити мањем ноћас или сјутра. Није ми жао што ћу да умрем, но ми је жао

што не доживјех да видим да се ми Срби једном опаметимо. Мислио сам да сте бар ви млађи паметнији од нас.

– А што, стари?

– Како, јадан, што. Скочила на нас и ала и врана, а ми се још између себе кољемо. Подијелисмо се на партизане и четнике, а овима је овдје свеједно. Једнако кољу и једне и друге. Знаш ли ти, синко, а видим да не знаш, да је ово овдје већа српска гробница од Косова?

– Може ли то бити, стрикане?

– Може, сине, може. Не вјерујем да ће ико икада избројати колико је српскијех душа овдје уморено. Ја мислим да су више Срба овдје побиле усташе за четири године но Турци за четиристо година.

– Шта причаш, стари, за Бога милога?

– Јесте. Готово милион душа!

Павле се забуљи кроз мрак у старца. Мора да је стари пореметио. Ко би побио милион људи?

– Ти, синко, мислиш да сам ја луд. Камо среће да сам луд, а да свега овога нема. Мене су прије неки дан ухватили и довели овамо, а ево четири године ја гледам и слушам шта се чини. Збрајо сам и рачуно колико ми памет дозвољава. Знаш ли, синко, колика је Славонија?

– Знам.

– А знаш ли колика је Босна?

– Знам.

– А знаш ли колика је доље Крајина, Лика, Кордун?

– Знам.

– Е видиш, нијесам сигуран да ли им је из свих тих крајева сваки трећи Србин умако да га овамо не доведу. А то ти је по мом рачуну близу милион. . . Све је то овдје поклано или маљевима побијено, па затрпано у јаме или у Саву бачено.

– Па, па. . . – поче Павле да муца – па они, значи хоће да нас униште? Да нам сјеме затру?

– Ја, синко, неке школе учио нијесам, али очи имам. Умијем да видим. Све је у овом рату скочило да српско сјеме затре, а ви се млађарија још између себе покласте. Колико си ти, синко, убио Срба?

Павле ћути. Ћути.

Крв у жилама му се следила од страшног сазнања да је и он припомагао уништавању сопственог народа.

– Шта ћутиш, синко? Реци, олакшај душу. Ујутру ћеш можда Богу на истину. Овдје попа нема да те исповједи. Покај се, синко.

Старац га прекрсти.

– Покај се, олакшај душу.

– Много, стрикане. Много. Мрзио сам комунисте. Мржња ми је очи затворила да ништа не видим. Проклет нек сам.

– Не проклињи себе, синко. Довољно ће те они под земљом проклињати. А знаш ли, синко, како нас овако поклаше?

– Не. Више ништа не знам.

– Зато што имамо просту душу. Свакоме вјерујемо, ни у коме зло не видимо. Гледо сам, синко, како наше воде ко браве на кланицу. А они иду. Хиљадама њих иду овамо, спроводи их шачица усташа, а нико на њих руку да подигне. А знаш ли зашто, синко? Није зато што се боје. Много пута су многи могли да нападну усташе, неко би преживио, но све вјерују да их неће. Мисле, јадници, зато би нас убили, кад ником ништа нијесмо скривили. А не знају, кукала им мајка да су криви од кад су се родили. Криви су што су рођени као Срби. А српска душа то не може да схвати. Ето, тако нас затријеше. Због наше простодушности.

– Проклет да сам – опет прошапута Павле.

– Немој, синко. Немој. Ако су ти руке крваве, можда душа није. Бог све гледи и све праштa. Само се ти, синко, покај.

– Више ми кајање не помаже, стрико. Касно је. Касно је и за кајање и за покајање.

– За покајање никада није касно. Покај се, синко. Покај се и помоли Богу. Ако се покајеш лако ћеш сјутра умријети. Лако ће ти душа изаћи. Они који не могу ни да се покају тешко и дуго умиру. Неће им душа на онај свијет, јер ни тамо није пристала.

– Видим, стари, да много знаш. Реци ми како то да комунисти не нападоше на овај логор да оволики народ избаве испод ножа?

– Не знам, синко. Чудно је ту нешта. Никада пушка партизанска не пуче у Јасеновац.

– Нијесу ни покушали?

– Нијесу. Скоро једном, доће једна бригада ту. Опколише ноћу логор. У зору је требало да нападну. Кад у зору командант освану мртав, а дође наређење да се бригада повуче. Има ту нешто. А у овој равници логор је лако заузети. Све ми се чини да неком тамо у тој партизанској команди више одговара да буба послије рата буде што мање.

– Нека сам проклет по сто пута.

– Немој синко. Но, неће пред зору, кад видиш да сви спавају, ти се Богу помоли. Немој пред њим ништа да кријеш, па ће ти лакше бити.

4.

На мост преко Таре у двије колоне долази неки народ. Једна колона долази из Колашина, а друга путем од Мојковца. Има међу њима људи у разним униформама, али и много стараца, жена, дјеце...

Они их сачекују на средини моста. Сви су црни, длакави, личе на људе, али нијесу људи. Нека су друга бића. Имају различите униформе и ознаке, али сви личе један на другог. Неки имају турску чалму, неки бугарску капу, по неки њемачки шљем на глави или италијанску капу, пуно их је са усташком униформом, а има их и са звијездом на капи. Како они људи стижу на мост у колонама, они хватају како ко кога стигне и кољу или ударају маљевима у главу. Сви имају неке чудне дугачке ножеве, једним замахом човјеку скидају главу, а дијете пресјеку на пола.

Општа је цика и урнебес. Са моста лешеви падају у Тару и она их односи. Сва Тара од крви, а лешеви плове као балвани.

Њему су руке потпуно крваве. Крв је свуда по њему, по оном чудном одијелу, по чупавом лицу, у очи му улази. Очне капке не може да подигне, лијепе се од крви, па насумице хвата људе из колоне, удара маљем у тјеме, или дугим ножем испод грла и баца у Тару.

Утркују се ко ће више да закоље.

– Ја сам најбржи! – цикће један црни.

– Нијеси, него ја! Видиш како ја то радим. Фис и оде глава.

– А ја... Гледајте ово. Кад га звекнем маљем лети мозак на све стране.

Њему се чини да су остали бржи од њега па жури. Како кога, одраслог човјека, жену, старца или дијете дохвати, замахне оним дугим ножем и глава лети у Тару.

Замахује час ножем, час маљем, а све вријеме се чуди зашто се ти људи не бране? Виде да иду у смрт, да их гомила ових црних наказа коље, а опет мирно долазе на мост.

– Е, бре друштво – виче један црни – зна ли неко који је ово народ што га кољемо?

– Немам појма. Шеф је наредио да кољем, а ја свој посао знам.

– Много чудан неки народ. Блесавији никад клао нијесам. Долазе и уопште се не бране.

– Не знају ко смо ми. Знам их ја. Они су много чудан народ. И црном ђаволу вјерују.

– И нама вјерују?

– Па видиш да не знају шта им радимо.

Тек сада почиње по нешто да схвата. Па он је ђаво. Он је у ђаволјем колу.

– Не. Нећу да будем ђаво.

Опире се, али коље и даље.

– Ја знам који је ово народ – вели један. Ови су његови.

– Чији.

– Овога овдје.

Па он показује на њега. Збуни се. Рука му са ножем застаде под нечијим вратом.

– Шта се чудиш, будало? Па ово су твоји. Зар их не познајеш. Погледај!

Обриса руком крв са очију. Следи се. Стварно су његови. Из Колашина, Берана, Андријевице, Подгорице. . .

Па они то кољу његов народ. И он коље свој народ.

– Је ли, а колико их побисмо? – опет један пита.

– Више од милион. Можда и два милиона. Гадан неки народ. Колико их год убијеш, опет их некако доста остане.

Он баци нож и маљ. Хоће да викне да престану, али гласа у њему нема. Изгубио је глас.

Станите ђаволи – хоће да викне, али му из грла само неки шапат излази.

– Ej, ти! Не забушавај! Кољи!

Он опет хоће да викне, али опет не може.

– Ако не кољеш и тебе ћемо!

Не неће. Неће више његова рука на његов народ.

– Дрште и њега! – повика један црни.

Неке руке га ухватише и повукоше. Нешто га млатну по глави.

Једва од крви отвара очи да види који га то удари. Одједном нијесу то више они црни. Другачији су. Прави су људи.

– Шта буљиш, брадати? Дошли смо да ти мало пустимо крв.

– Једва чекам да видим каква је крв у четничког војводе.

– Ајде! Вуците га. Шта чекате!

Дохватише га и као стрвину одвукоше из бараке.

Тек тада му постаде јасно да је у Јасеновцу, у рукама усташа. Иако види куда га воде би му лакше. Само да није један од оних црних на мосту преко Таре.

Оне га руке шчепаше и повукоше напоље.

Једна друга група усташа вуче преко дворишта неког другог. Колико је могао да види, то је Драгиша Васић.

Одвукоше их у једну баraку и бацише на земљу.

– Је ли тај ваш војвода? – пита неко из групе која је довукла Драгишу.

– Јесте. Војвода. Војводу српског још клао нијесам. А који је тај ваш?

– Није гори ни овај. То им је неки чувени писац. Књижевник. Сад ћу ја њему књигу да напишем.

Џокулама су им притиснули руке и ноге тако да не могу да се макну.

– Збогом Павле – чу Драгишу.

– Збогом Драгиша. Опрости ако је што рђаво било.

– Види ти њих, још се опраштају.

– Како хоћеш да те кољем војводо?

– Хоћеш ли испод грла или у срце?

Павле их одоздо гледа. Крвожеднији су од оних црних што му у сан дођоше.

– Срце ћу српско да ти извадим и да га дам псу. Мој пас много воли српска срца. Очи ћу да ти извадим и да пошаљем поглавнику.

– А знате ли шта ћемо ми са овим нашим?

– Јеси ли нешто добро смислио?

– Јесам, хеехеее. Да га претестеришемо.

– Браво! Браво! Морам и ја нешто добро да смислим. Није за војводу обично клање.

– Дај ону тестеру!

– Куда ћемо га. По средини?

– По средини. Дрште га.

Павле не осјећа страх. Као да се све ово не догађа њему, него неком другом. Само је бијес у њему.

– Кољи! – продра се из свег гласа. Кољи, мајку му усташку јебем!

– Види, види! Војвода још псује. Е, чекај мало војводо.

– Кољи, јебем ти све на свијету, не можеш све Србе поклати, остаће их доста да вам сјеме затру!

– Дај ону жицу да га свежемо.

– Шта ће ти жица?

– Сад ћеш да видиш.

Док му неком жицом везују руке и ноге, чује Драгишу како јауче.

– Тупа ова тестера, вуци јаче – дере се неки усташа.

Омотавају га оном жицом око тијела. То више као да није његово тијело. Не осјећа болове.

– Дај бензина!

– Ти хоћеш да га запалиш?

– Војвода треба да гори. Турци су запалили оног њиховог свеца Немањића, а ја ћу да им војводу запалим.

Посипају га бензином. По глави, по тијелу, свуда.

– Мајку вам усташку! Све ћете да платите!

– Е сад ћеш да видиш ко ће да плати.

Букну ватра. Страшна свјетлост га примора да затвори очи.

„Само да не јаукнем – помисли. Само да не јаукнем, да ми се не наслађују."

Она свјетлост се претвори у бол. Најјачи бол је у очима. Онда је свјетлости нестало, био је потпуни мрак. Чуо је цврчање сопственог меса. Осјетио је да му горе очи.

„Само да не јаукнем“ – успио је још да помисли, а онда је почео да пропада у онај мрак. Пропадао је негдје дубоко.

То су га они црни бацили са моста у Тару. Пада, а никако да падне у Тару. Потом се и тај дјелић свијести прекинуо.

ПОСЉЕДЊА КЊИГА О СЕКУЛИ

Неко тихо покуца на врата.

– Господине, ваша вечера.

Устаде и отвори. Онај Шваба на колицима угура у собу вечеру и поче да сервира.

– Изволите господине. Желите ли да се повучем или да вас служим?

– Иди. Сам ћу.

– Како ви кажете.

Келнер пође, па застаде код врата.

– Господине, радио је управо јавио да је пао Берлин. Рат је завршен.

Секула подуже поглед према њему.

– Значи, готово је.

– Готово је господине.

– Добро Шмит. Хвала ти. Ако се појави онај Енглез доведи га овамо, али пази да нико не види.

– Ништа не брините господине. Ја свој посао знам.

Секула се тек тада сјети да је ред да за вијест о капитулацији части Швабу. Истина, дао му је већ подоста златника, али нити је Шваби доста, нити је њему много. Данима га крије овај Шмит у овом хотелу у Целовцу, па је ред да га добро и плати.

Извади из џепа један златник и пружи Шваби.

– Узми Шмит. И пази. Ни за кога нијесам овдје осим за енглеског официра.

Шваба се поклони, узе златник, па вели:

– Будите спокојни, господине.

Пошто закључа врата, сједе да вечера. Једе безвољно. Не свиђа му се то што га Енглези данима не зову. Боји се ипак да му они црвени ђаволи све не покваре.

Остави вечеру на пола, па попи гутљај вина. На вратима се поново чу тихо куцање.

– Господине – јави се тихо Шмит.

– Да Шмит.

– Стигао је.

– Ко?

– Енглески официр.

Секули срце залупа. Коначно.

Отвори врата. Застаде као укопан. Испред врата стоји Шмит погнуте
ве, а иза њега тројица четничких официра са упереним револверима. Секу-
избуљи очи у њих, па у Шмита.

– Шта је ово, Шмит?

– Видите и сами господине – слеже раменима.

– Говори српски, Дрљевићу – вели један официр. Да се боље разумије-
Води овога!

Тек тада Секула видје да је у ходнику још један. Тај одведе Шмита, и она
јица уђоше у собу и затворише врата.

– Шта ово треба да значи, браћо? – пита Секула повлачећи се ка прозо-

– Нијесмо ми браћа, Дрљевићу. Одавно ми нијесмо браћа.

– Али, шта ово треба да значи? Ја сам ваш врховни командант.

– Сједи ту, Дрљевићу, а за команду ћемо лако.

– Како то са мном разговарате? Ја сам предсједник Црногорског др-
ног вијећа.

– Пусти то, Дрљевићу. Каква држава и вијеће и будалаштине. Нијеси ти
ше ништа, до обична фукара, а фукара си увијек и био.

Један му приђе отпозади.

– Стави руке на леђа, предсједниче.

Веза му руке неким канапом.

– А сада сједи ту да мало попричамо.

Секула сједе. Окреће се око себе, као да од некога тражи помоћ.

– Сами смо Дрљевићу. Не могу ти више помоћи ни Мусолини, ни Хит-
, ни Черчил, а ни ђаво ни Бог ти више не могу помоћи.

– Чекајте, браћо, да се договоримо.

– Не зови ме братом, Дрљевићу, смркне ми се пред очима кад то чујем.
можемо ми бити браћа. Браћа се не воде усташама на кланицу.

– Господо, да се договоримо.

– Ми смо се све договорили. А и ти си се одавно са ђаволом договорио,
да те њему пошаљемо.

– Људи, даћу вам богатство. Имам злата. . .

– Не треба ми ђаволје злато, Дрљевићу.

– Бићете богати. Можете да одете у Америку. . .

– Не, Дрљевићу. Нећемо твоје злато. Главу твоју хоћемо.

Један извади нож.

– Главу, Дрљевићу. Само главу.

– Али, људи, чекајте. . .

Страх од смрти као језа улази му у душу. Тресе се на столици.

– Дрхтиш. Дрхтиш, кукавице. Шта се нијеси тако тресо кад си нас пре-
дао усташама?

– Али људи. . .

– Заклаћемо те, Дрљевићу. Заклаћемо те као што су твоји пријатељи нас
клали.

Нож му прилази грлу. Он скочи, али га челичне руке ухватише. Оборише
га на под. Један му сједа на ноге, други на груди, а трећи ножем прилази њего-
вом грлу. Он врти главом, покушава да је одмакне од оштрице ножа, али она се
све више приближава.

– Не! Не, за Бога! Не!

– Што нијеси на Бога раније мислио, издајниче. Е, овако су нас клали
усташе.

– Не! Не!

Сјечиво му запара грло. Хоће да виче, али се чује само крклјање. Ноге
се трзају саме од себе.

Овај што га је клао подиже одсјечену главу.

– Ево браћо, испунили смо завјет.

– Шта ћемо са њом? Да је неће бацимо?

– Не. Стави је у ону саксију. Треба људи да виде како је завршио највећи
издајник српског народа.

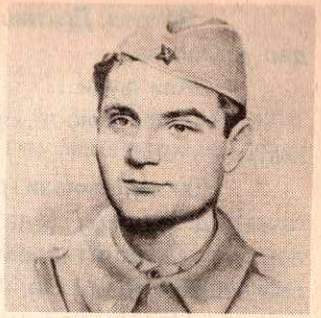

ЗАВРШНА КЊИГА О МИЛОРАДУ

1.

Умукли су топови, али нијесу пушке. Рат је завршен, нема више Њема-
али се по горама српским још чују плотуни.

Најчешће се пуца у западној Србији, око Ужица. Доста је четника остало
шумама, а неки су са својим командантом, ђенералом Дражом Михаило-
ем успјели да се из Босне пробију преко Дрине. На Дрини су их дочекале
инице Корпуса народне одбране, 37. дивизије, 10. црногорске бригаде и
стоко их потукле, али је Дража са својим штабом успио да умакне.

Дана нема да се Милорадов батаљон не сударе са неком четничком
пом. Четници, додуше, припуцају па бјеже у шуму, али се ипак гине.

Милорада и штаб батаљона не брине много што свакодневно из Ужица
рају да се пентрају по околним селима да би ухватили неку мању групу чет-
а који уносе немир међу људе. Брине их то што Дражи Михаиловићу не могу
ћу у траг. Негдје је ту, али никако да га се докопају. Знају, све док је он у шу-
рат није завршен.

Баш кад су успјели да утврде у ком се крају крије, из ужичке Удбе им ја-
ле да одустану од потјере, јер ће они покушати да га ухвате.

Ускоро им јавише да је ђенерал упао у клопку.

2.

Иде према Пиви. Пење се козјим стазама од Автовца на Равно.

Чудна нека тишина. Не чују се чобани, нема дозивања сељака, ни птице
пјевају.

Све му је познато, а све је другачије него што је било. Зна сваку стазу,
ко брдо, сваку долину, а опет му изгледа као да се све промијенило.

Прво се указа Шљивовица. Сврати до Јована и Дуње Ћоровић.

Била је то некада домаћинска кућа. Навраћао је у њу знани и незнани, а
ко је био добродошао. Нико гладан из ње отишао није. А сада, оронула ку-
оронули Јован и Дуња. Живе са четворо ситне унучади од умрлог сина
Милисава. Најмлађег Божа стријељаше партизани због Спасоја. Старији Васо бојећи се да и њега партизани не убију побјеже у четнике и траг му се изгуби. Најстари Ђорђије чим се рат заврши некуда одсели.

Милораду тешко што их тако види.

Преноћи код њих, па крену даље. На превоју Гласовита запеше му за око зидине турске карауле „Шејтан". Ни сам не знајући зашто, попе се на караулу. Можда због тога што је под њом 1875. године погинуо дјед Јован.

Шта ли је то у нама, помисли, што нас увијек вуче на мјеста гдје се гинуло? Зашто нас увијек привлаче мјеста несреће, а никад мјеста радости?

Сједе на врху зидина. Пуца видик на све стране. Види се Дурмитор, а Пива готово читава, као на длану.

Узе двоглед и поче да разгледа села. Свуда згаришта. Нека села готово напуштена.

Туга га опрхва. Погнуте главе поче да збраја мртве.

Толико их је да се свих не може сјетити.

Трже га чобанско дозивање. Одлучи да крене даље, према свом Забрђу. Његови више тамо нијесу, одселили су у Војводину, али хоће да види кућу.

Кроз село наилази само на старце. Они који рат преживјеше размиљеше се по варошима.

Од куће остале само пусте зидине. Сељаци однијели све што се однијети могло.

Навријеше сјећања.

У септембру 43. стиже са својом јединицом у Пиву. Одмах је чуо да су му четници малтретирали породицу и да су пријетили да ће их све побити. Крену са Јанком Тадићем да их види. Док се приближава кући, види човјека који трчи испред њих. Помисли да неко хоће старом Лазару да ухвати муштулук. Кад оно човјек љуби Лазара у руку, клања се до земље и моли за опроштај. Познао га је. Тај је хтио да их побије. Милораду удари крв у мозак. Кад се поздрави са својима, окрену се према њему па вели:

– Шта ћеш ти овдје?

Човјек се укочи од страха.

– Стани Милораде – вели Лазар

– Шта стани? Знам шта вам је радио.

– Смири се, Милораде. Учио сам те да говнима руке не прљаш.

То га је пресјекло.

– Губи се – само је проциједио кроз зубе и човјек побјеже.

Не може тугу у себи да сузбије, па крену у Плужине.

Из далека угледа групицу људи како доколиче. Играју пловке.

Примијетише и они њега, па му пођоше у сусрет. Неки готово потрчаше.

– Добар дан, другови – вели им.

– Добра ти срећа и добро нам дошо, друже мајоре! – завикаше.

– Фала Богу да си се сјетио да нас обиђеш. Као да си нас заборавио.

Међу њима има и оних које није желио да сретне. Били су на другој страни, у четницима. Гледа их, а крв у њему кључа. Гаде му се њихова насмијана лица. Смију му се, а како су само бахати били кад су га везивали и слали у колашински затвор. Сада му прилазе раширених руку и љубе га као најрођенијег.

Ни сам не зна зашто се не брани од њихових загрљаја, иако се од њих гади.

– Ми смо свим снагама кренули у обнову земље, друже мајоре. Радимо колико можемо, али смо сиромашни. Треба нам помоћ вас који сте „горе“ и који имате утицаја – каже један.

– Учинићемо све за нашу партију и народ – вели други.

– Хајдемо до предсједника општине, друже мајоре.

– А ко је секретар Комитета? – пита их.

– Онај твој рођак, друже Милораде. Много је добар човјек.

– Хајдемо прво код њега. Да попијемо по једну за срећно виђење.

Он, секретар комитета Партије. Он, четничка власт, он који га ухапси и у колашински затвор упути?!

Провали неки гњев из њега.

– Нећу – вели. Уморан сам. Идем у хотел да се мало одморим.

Увече се у хотелу поново окупише око њега. Нема једино предсједника општине и секретара Комитета. Не смију, изгледа, на очи да му се помоле, јер знају да он зна шта су у току рата чинили.

Дуго послије није могао да заспи, а чим је свануло устаде и крену за Никшић. Ни кафу није попио. Није више у Пиви имао ни шта да види, ни шта да тражи.

Поново пролази кроз опустјела села. Сељани, Рудинице, Миљковац, Дуб, Бајово Поље, Бреза . . . Готово све су овуда Њемци побили. У Дубу је само седморо преживјело.

Изби у Горње Поље на Видрован. Несвјесно скрену с пута према оној малој заравни, опет према мјесту смрти.

Указа се испред њега нешто што личи на гробницу, а није гробница. Није ни обичан гроб, јер је шири. Види се да је више људи ту сахрањено. Око хумке разбацано поломљено камење.

Још у Ужицу је чуо шта се са њиховим гробом догодило. Тадијина мајка је молила власти у Никшићу да одобре подизање скромног споменика. Добила је одобрење. Кад је споменик изнад хумке подигнут, увече су из Никшића, на чији тих истих власти које су одобрење дале, дошли омладинци и порушили га.

Не може Тадија да има споменик. Опаснији је за Партију и нову власт хладни Тадијин споменик од живих четника који сада Пивом руководе. Они морају, управо зато што су били четници, да слушају и раде што им се каже, а споменик Тадићима и Јововићима не слуша никог, а много говори. Опаснији је сада тај споменик од свих четника у Црној Гори који су се новој власти приклонили и „свим снагама се бацили на обнову земље“. Омладинци су порушили споменик, а сељаци однијели камење које је било употребљиво. Остала су само ситна поломљена парчад.

У близини пасу нека говеда. Види се да је овај крај хумке који вири из корова изгажен говеђим копитама.

У очним јабучицама осјети бол. Хоће сузе да продру, а он их на силу задржава. Са капом у руци стоји изнад хумке и ћути.

– Шта је то Милораде? – учиње му се да чује неки глас.

То је Тадијин глас. Чује га.

– Ништа – одговори у себи. Боли ме. Зар је морало тако да буде?

– Комунисти не плачу, Милораде. Учио сам те да у свакој ситуацији будеш јак.

– Јеси. Учио си ме. Али, зашто је тако морало да буде?

– Не знам, Милораде. Вјероватно је морало.

– Не. Није морало – изговори гласно. Није морало. Све је могло и другачије.

ПОСЉЕДЊА КЊИГА ЈЕФТИМИЈЕВА

„Тада ће вас предати на муке, и побиће вас, и сви ће народи омрзнути на вас имена мојега ради. . ."

Читам „Свето писмо" Господе.

Оче наш, који си на небесима, нека је свето име твоје и нека буде воља твоја, на небу као и на земљи.

Ако је овај погром народа мога био имена твога ради, нека је свето име твоје.

Хвала ти, Господе, на милости твојој што погледа род мој, да доживјех да очи моје виде како је братско крвопролиће стало. Хвала ти што заустави покољ рода мога од оних народа који га омрзнуше имена твојега ради, па сјеме роду моме не затријеше. Да не би милости твоје, да овај рат још једно љето потраја, само ти знаш да ли би ико преживио.

Хвала ти, Господе, и на милости твојој што ме к себи призиваш. Подрхтава рука моја док ове посљедње редове записујем.

Имам још снаге да из „Светог писма" ову ријеч сина твојега препишем:

„Тада, ако вам ко рече: ево овдје је Христос или онде, не вјерујте.

Јер ће изаћи лажни христоси и лажни пророци, и показаће знаке велике и чудеса да би преварили, ако буде могуће, и изабране.

Ето вам казах унапријед."

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР — 5
Прва књига о Милораду — 11
Прва књига о Радовану — 17
Сура прва – Ел Хасан — 19
Прва књига о Секули — 24
Прва књига о Павлу — 26
Друга књига о Секули — 31
Прва књига о Тадији — 34
Друга књига о Радовану — 36
Прва књига Јефтимијева — 37
Друга књига о Павлу — 42
Прва књига о Спасоју — 44
Трећа књига о Секули — 48
Трећа књига о Радовану — 49
Трећа књига о Павлу — 51
Друга књига о Спасоју — 53
Друга књига Јефтимијева — 56
Сура друга – Ел Хасан — 63
Четврта књига о Павлу — 67
Четврта књига о Радовану — 72
Прва књига о Радомиру — 73
Четврта књига о Секули — 75
Пета књига о Павлу — 78
Посљедња књига о Радовану — 83
Трећа књига Јефтимијева — 85
Друга књига о Милораду — 91
Друга књига о Радомиру — 96
Друга књига о Тадији — 100
Трећа књига о Спасоју — 106

ста књига о Павлу – 109
врта књига Јефтимијева – 112
ећа књига о Милораду – 121
ећа књига о Тадији – 123
сљедња књига о Спасоју – 126
врта књига о Милораду – 129
врта књига о Тадији – 130
ећа књига о Радомиру – 132
га књига Јефтимијева – 134
га књига о Милораду – 142
сљедња књига о Тадији – 144
ста књига о Милораду – 150
ста књига Јефтимијева – 153
врта књига о Радомиру – 158
дма књига о Милораду – 163
сљедња књига о Радомиру – 165
ма књига о Милораду – 169
дма књига о Павлу – 176
вета књига о Милораду – 178
ма књига о Павлу – 181
сета књига о Милораду – 184
вета књига о Павлу – 189
ра трећа – Ел Хасан – 193
анаеста књига о Милораду – 196
дма књига Јефтимијева – 199
сета књига о Павлу – 201
ра четврта – Ел Хасан – 202
анаеста књига о Милораду – 203
анаеста књига о Павлу – 206
ма књига Јефтимијева – 209
инаеста књига о Милораду – 211
анаеста књига о Павлу – 213
трнаеста књига о Милораду – 216
вета књига Јефтимијева – 218
инаеста књига о Павлу – 221
та књига о Секули – 226
трнаеста књига о Павлу – 228
ра завршна – Ел Хасан – 233
сљедња књига о Павлу – 235
сљедња књига о Секули – 245
вршна књига о Милораду – 248
сљедња књига Јефтимијева – 252

МИЛЕ КОРДИЋ

Објављене књиге:
КОМИТСКИ ПОКРЕТ
У ЦРНОЈ ГОРИ (1984)
ЦРНОГОРСКА БУНА (1985)
ЂЕНЕРАЛ – роман (1988)
ОЈ КОСОВО (1988)
ЗЛОСЛУТ – роман (1989)
РАЗГОЛИЋЕНИ ОТОК
– роман (1990)
РАСКОЛ – роман (1991)

YU ISBN 86-419-0079-9